НЕТРИ.

Написав

АНТОН СІНКЛЄР.

1919

НАКЛАДОМ "РУСЬКОЇ КНИГАРНІ",

850 Main Street, — Winnipeg, Man.

З друкарні "Канадийського Фармера", — 852 Main St., Winnipeg, Man.

НЕТРИ.

Написав

АНТОН СІНКЛЄР.

1919

НАКЛАДОМ "РУСЬКОЇ КНИГАРНІ",

850 Main Street, — Winnipeg, Man.

З друкарні "Канадийського Фармера", — 852 Main St., Winnipeg, Man.

I.

Була чверта година коли скінчив ся шлюб і почали підїздити карети. За ними увесь час бігла юрба цїкавих, яких привабила метушня Марії Берчинської. На її широких плечах лежала вся вага весільних клопотів: її доручено було доглядати, щоб усе було, як слїд, як ведеть ся звичаями далекої батьківщини. Марія клопоталась увесь день, мов несамовита, кричала, гукала і поштовхувала всїх, дбаючи, щоб усї шанували стародавні звичаї — і так замоталась, що сама раз-у-раз переступала і нехтувала ті звичаї — але на се вже у неї часу і снаги не ставало. З церкви вона вийшла остання, але хотїла перша зявитись у світлицю, що її найнято було для весїля; то-ж і підганяла вона жваво свого візника. Він не дуже зважав на її гукання і Марія не видержала: спустила віконце карети, витріщилась до половини і почала лаятись. Поки вона лаялась своєю рідною, литовською мовою — він мовчав; тодї вона перейшла на польську мову, яку він розумів і він почав відповідати її лайкою зі своїх високих козлів. Лаялись вони всю дорогу і ся лайка прибавила юрбу вуличників, які бігли по обох боках карети мало не пів милї. Бачивши се Марія покинула лаятись. Підїхали до будинку, з якого лунала вже музика: дві скрипки та віольончеля; перед дверима стояла юрба цїкавих. Марія вийшла з каретки і протиснулась через юрбу у залю. Там оглядївшись, вона зараз почала давати порядок: юрбу цїкавих вона витиснула назад, щоб дати дорогу тим, кого було запрошено і голосно гукала: „ейк, ейк! Уздарик дурїс! (се значить по литовськи: іди, іди! Зачиняй дверї!"). А голос її був такий гучний, що заглушав музику.

На таблиці, що була над дверима, стояло написано литовською та англійською мовою, що там продаєть ся вино й иньші напитки. Сей трактир стояв у тій части Чікаґо, що зветь ся: „За-різницями". Яка гребля — такий і млин, — кажуть люде; яка була часть міста, такий і той трактир. І в такім непоказнім місці переживала хвилини найбільшого щастя свого життя маленька Она Лукошайте — гарненька і ніжна божа істота.

Молодий і молода стояли у дверях по ряд із тіткою Марією, яка важко відсапувала ся після боротьби з натовпом людей. Личко Они було радісне і щасливе, в очах було неначе якесь здивованє, віки трошки тремтіли і закрасив її тонке обличче румянець. Вона була у білій простенькій сукні, а з голови на плечі наміткою спускав ся білий серпанок, заквітчаний паперовими рожами з яскраво-зеленими листочками. На руках Они були бідні нитяні рукавички і вона нервово скубала їх, а руки її тремтіли. Її тільки що минуло шіснайцять літ, вона була така маленька, тендітненька — зовсім ще дитина. І отсе вона вже одружена, — та ще з ким! З Юргісом Рудкусом, котрий стоїть тепер ось тут, поруч із нею, з білою квіткою, припятого до чорного сурдута, такий здоровенний і плечистий, з такими дужими руками, як у велетня.

Вона — білявенька, з блакитними очима, а Юргіс — з карими очима, густими чорними бровами, з чорними кучерями. З поверховного вигляду вони були зовсім не до пари, та дарма: хіба се вадить для щастя подружжа? Юргіс міг лехко взяти на плечі цілу яловичу тушу в сім пудів і без усякої натуги, навіть не думаючи про вагу, занести її у вагон, але тепер вигляд його був зовсім непоказний: він несмілливо тулив ся до стінки, наче заляканий звір, в роті у його пересохло чогось і він на превелику силу міг вимовити скілька слів, коли приятелі підходили здоровити його.

Помаленьку якось удало ся нарешті оддїлити гостей від цікавих глядачів і трохи зробити простору у світлиці, щоб можна було по ній ходити; а проте у дверях та по кут-

ках товкли ся ще ті цікаві, і як котрий з них підходив близше або господарям здавало ся, що він голодний — його зараз підводили до стола і частували. Бо такий вже святий звичай литовський на весіллях — щоб нїхто не виходив з з господи голодний. Того звичаю не трудно додержати у литовських лїсах, але зовсїм инше дїло з ним у фабричнім кварталї Чікаґо, де живе мало не чверть мілїона народу; а всеж таки господарі старались, по змозї додержатись того батьківського звичаю: і дїтей, що забігали з улиці, і навіть собак приймали ласкаво і наділяли хоч шматочком їжи. І всї гості почували себе на тім весілю любо, весело і зовсїм вільно. Чоловіки сидїли у шапках або, хто хотїв — той скидав і шапку, і сурдут, їв кожний, коли і де хотїв, підсїдали до стола і вставали від стола — коли кому було до вподоби. Говорили промови, співали, а хто не хотїв — той не слухав; а як сам захотїв співати, або промову сказати — нїхто не боронив. Був такий мішанний гомін, що нїчого не можна було розібрати, але се нїкому не вадило, опріче хіба маленьких дїтей, яких тут було стільки, скільки їх мали всї гості: забрали їх усїх на весілє, бо не було з ким лишити їх дома. Для найдрібнїйшої дїтвори призначено було окремий куток і стояли там колисочки і возики і лежало у кожнім по троє і по четверо; дїти спали або не спали і кричали, як їм до вподоби було. А старшенькі, котрі могли вже ходити і достати руками до стола, товкли ся між дорослими гостями круг стола, обгризали кістки і доїдали шматки ковбаси.

Світлиця була чимала — сажнїв по чотири вздовж і впоперек. Побілені стїни були голі, тільки на одній стїнї висїв календар, малюнок кінського біговиська і таблиця родоводу хазяїнів хати у золотій рамі. Праворуч були двері у пивний трактир і звідтїля заглядало скілька чоловіка цікавих; а за дверима у кутку був прилавок і за ним стояв чорнявий, вусатий чоловік у не дуже білім і не дуже чистім фартусї. Він шинкував пивом.

А навпроти стояли два великі столи, що займали тре-

тину кімнати; на них було наставлено мисок з холодним печеним мясом. Гості підходили і закусували. На тім місці, що було для молодих, стояв на столі великий весільний коровай, заквітчаний рожами, з двома цукровими янголами на верху. Геть у кінці світлиці були відчинені двері в кухню, де у хмарах пари шугало кілька жіночих постатей. У лівім кутку на невисоких підмостках сиділо троє музиків і напружували всї свої сили, щоб заглушити музикою гомін людських голосів. Дїти, зі свого боку, старались перекручувати музику, а цїкава юрба перлася у вікна і двері, любуючися тим видовиськом.

В тім із хмар пари, що наповняла кухню, виступила жінка, задержучи високо в руках полумисок з печеною качкою. Се була мачуха Они; звали її всї „тїтка Елїзбета"; за нею йшла, обережно ступаючи, Катерина і несла другу качку на полумиску; трохи згодом за ними вийшла маленька бабуся Маюшкіне з величезною мискою вареної картоплї; жовта миска була завбільшки мало не така, як сама бабуся. Потім подала на стіл свинину з капустою, варений риж, макарони, болонську ковбасу, цїлу копицю булок, пряжене молоко і кухлї з пивом. Так той розкішний бенкет ставав чим раз бучнїйший; всякий, хто хотїв, підходив, їв і пив — що йому було до вподоби — і нїчого не платив. А Марія Берчинська припрошувала гостей: „ейкс! граїціан!" (ідіть же! швидше!), їла сама, щоб заохотити їх і сміючись говорила, що у кухні є ще богато де-чого і треба все зїсти, щоб марно не пропадало.

В сам-перед посадили молодих. Юрґіс соромив ся, але старі підштовхували його і він сїв праворуч молодої; потім посїдали дружки у вінках з паперових квіток, за ними приступила й молодь, що була збила ся купкою по під дверима; попросили до столу й шинкаря, що наливав пиво за прилавком; присів край стола і грубий полїцай, якого назначено було сюди, щоб розбороняти бійки під кінець весілля. Дїти кричали, ті що були в колисках — вищали, гості голосно гомонїли, сміючись, співали, а над усїма го-

лосами видавав ся голос тітки Марії, яка заохочувала музиків, щоб грали веселїйше. А вони й так старались з усієї сили грати — мов несамовиті, аж волосє їм позлипалось на лобі і очи рогом лїзли.

Перша скрипка був Тамошіус Кушлейка, маленький, худенький чоловік, самоучка. Він цїлий день робив на різницях, а вечерами грав на скрипку. Тепер він скинув сурдут, щоб зручнїйше було грати; на нїм була біла камезелька, гаптована золотими підковками, рожева сорочка у смужках і світло-синї салдатські штани, такі короткі, що не доставали йому до кісточок. Грав він страшенно завзято і немилосердно фальшиво; здавало ся, що грали всї частини його тїла: і маленькі очі, і зморщене лице, і губи; і головою хитав він, і всїм тїлом вихиляв ся на всї боки, і ногами тупотїв.

Не такі завзяті музики були його товариші. Друга скрипка, Словак, був високий, огрядний чоловік в окулярах у чорній оправі. Він грав зовсїм байдуже, неначе та зморена коняка, яку вже й батіг не бере. Третїй, гладкий, череватий, з грубим червоним носом, грав на віольончелю замість баса. Він поводив очі в гору і, не вважаючи на своїх товаришів, незмінно тягнув одну протяжну ноту від четвертої години дня до четвертої в ночи і брав за се третину заробітку цїлої оркестри, по доляру за годину.

Дарма, що скрипка Тамошіуса шипіла на низьких нотах і вищала немилосердно на високих, дарма, що був гомін, і гармидер, душно, і чадно — гостї залюбки слухали ту музику; деякі з них заплющували очі і задумувались. Ся музика нагадувала їм далеку, покинуту батьківщину — се була їх рідна музика: за нею забували вони на короткий час Чікаґо з його різницями, брудними й смердячими, з його трактирами та иншими нетрями на передмістях; ся музика дивними чарами переносила їх з чадного пивного трактира геть у далекі поля і ниви рідного краю; вони бачили свої столїтні лїси і блискучі річки, згадували свої дитячі

літа, радощі і любов, турботи і злидні, що вигнали їх у ту далеку чужу країну...

Дехто з гостей просив Тамошіуса заграти стару литовську народню пісню. У Тамошіуса роспалились очі — він махнув смичком своїм товаришам і заграв ту пісню. Усі гуртом почали приспівувати, стараючись перекричати один одного. І довго так співали вони, аж поки деякі похрипли. Потім Тамошіус заграв литовську веєільну пісню і, злізши з підмостків, почав просовуватись поміж гостей до того місця, де сидїли молоді. У тїсноті маленькому скрипачеви не трудно було просунутись; але як потягнулись за ним товариші, то череватий віольончелїст застряг між стільцями і мусїв перестати грати, щоб пробитись далї. Нарештї всї троє станули коло молодої; Тамошіус став праворуч і заграв так, неначе всю душу свою вклав у той спів.

Серце маленької Они обняв такий жаль і смуток, що вона не могла нїчого їсти; вона сидїла задумавшись і затопивши у даль свої здивовані, наче перелякані очи, що були повні слїз, мов зачудована; тїтка Марія штовхала її під лїкоть, пришрошуючи зїсти що небудь, тїтка Елїзбета, як метелик кружила коло неї, сестри і дружки підбігали до неї і шептали їй щось на вухо — але вона, мабуть, не чула їх і не розуміла; вона соромилась витерти сльози і вони бігли їй по виду; притиснувши рукою серце, вона обернулась до Юргіса, зустріла його погляд і так засоромилась, спалахнувши румянцем, що хотїла встати, бігти, втїкати кудись...

Скінчили грати веєільну пісню і тїтка Марія почала свою улюблену пісню про нещасне коханє. Сеї пісні музики не знали грати; вони почали пробувати приграватн за тїткою Марією, але нїяк не могли потрафити в тон. Марія Берчинська була жінка невисока на зріст, але дужа і кремезна. Вона служила на різницях у тім віддїлі, де роблять мясні консерви і цїлий день вертїла в руках бляшанки з консервами, що важили по чотирнайцять фунтів. Лице її було славянське — широке, червоне; одягалась вона у синю

фланельову юбку, міцні, гладкі руки її були заголені по лікті.

Співала вона голосно, вибиваючи такт ложкою по столі і ніхто не здужав-би перекричати її.

Коли переспівала тітка Марія свою пісню, гості трошки передихнули і почали ся промови.

Перший встав і почав говорити дїд Антон, Юргісів батько. Антонови Рудкусови було не більш, як шістьдесят лїт, але виглядав він на вісїмдесят. В Америцї він жив тільки півроку. У рідним краю він довго служив на ткацькій фабрицї, але мусїв покинути сю роботу, бо дуже кашель його душив.

Поживши у селї на чистім повітрі він поправив ся був трошки. Але біда загнала його в Америку і він поступив на фабрику консервів Дудгема; довело ся йому працювати у віддїлї пікулїв, цїлий день стояти у холодних і високих суторенах — тай знов погіршало йому. І тепер, як тільки він устав, щоб говорити промову, напав його той кашель і довго мучив; аж посинїв старий, поки відкашляв ся і віддихав.

Дїда Антона вважали всї за людину вчену;йому і листи доручили писати. І промови говорив він гарно. Навіть дїти, що досї гуляли і пустували, замовкли і підійшли близше щоб слухати, а жінки плакали, утираючи сльози фартухами. Антон Рудкус говорив сумно, наче прощаючись зі своїми близькими; він казав, що недовго вже проживе коло своїх дїтей. Всїх зворушила ся промова, сумна і безнадійна, аж не видержав один з гостей, Якуб Шедвіла, що держав харчову крамницю на Гольстет-Стрітї, добродушний товстун: він встав і почав говорити, що житє людське не таке вже сумне і бувають в нїм иноді й радісні хвилини; потім він здоровив молодих, бажав їм щастя і всякого добра і договорив ся до таких подробиць, що молодь почала весело усьміхатись, а Она ще більше почервонїла і не знала. куди очі подїти. У Якуба, як говорила його жінка, була дуже палка фантазія.

Гості наївшись, почали вже вставати від стола Де-хто підходив до прилавка і пив пиво; инші похожали по світлиці, розмовляючи і сміючись; де-які, зібравшись купкою, починали співати, не вважаючи на те, що співали инші гуртки і що грала музика. Але швидко було, що всї дожидали ся ще чогось. Так воно й стало ся.

Як тільки гості всї повставали од мисок, зараз зо столів поприймали посуду, столи і стільці позсовували в купки, прийняли з дороги дїтей і почала ся друга частина весїлля — танцї.

Тамошіус Кушлейка, підкрепившись цїлим кухлем пива, вернув ся на підмостки і, постукавши смичком по скрипці, почав грати вальса. Грав він, вкладаючи в ту гру всю свою душу; друга скрипка піддержувала його і Словак не спускав очей з Тамошіуса, щоб поспівати за ним, а віольончеліст, постукавши разів скілька ногою, щоб зловити лад, взяв свою єдину ноту і, затопивши очі у стелю, потягнув її невпинно. Гості, взявшись парами, почали крутитись по світлиці.Танцювали вальса нїхто з гостей не вмів і танцював кождий на свій лад, так само, як попереду співав кожний свою пісню. Одні танцювали „ на два па", другі на три, а инші придумували щось зовсїм окреме, сказав би: свій власний танок.

До таких належав товстун Якуб Шедвіла і його така ж само гладка жінка Люція. У-двох вони зїдали в день мало не стільки харчів, скільки продавали всїм покупцям у своїй крамниці. Танцювати і крутитись їм було важко; то-ж вони стояли, обнявшись, посеред світлиці і тільки похитувались в один бік і у другий, щасливо усьміхаючись.

Одежа гостей була ріжноманїтна. Де-хто старійший носив ще стародавню литовську одежу: химерно гаптовані камезельки, лейбаки з широкою обшивкою по краях і зо стародавнїми великими ґузиками. Але молоді всї вже одягались по американській моді, як городяне.

Танцювали — як хто хотїв: одна пара обнявшись тїсно, друга здалеку одно від одного; одні кружляли по світ-

лиці, як божевільні, зачіпаючи, поштовчуючи і збиваючи людей,другі — обережно і поважно, покрикуючи на инших: „нусток! кас іра?" (схаменись! Що-ж се буде?).

Пари єднали ся на цілий вечір. Так наприклад Олена Язайтіте танцювала скілька годин безупинну з Юзасом Рачіусом; вони вже були заручені. Вона була найкраща за всіх дівчат на весілю, але її не дуже любили, бо була горда. Вона була у білій фарточці, за яку, мабуть, недешево заплатила, а спідницю свою придержувала рукою точнісенько так, як держать великосвітські пані. Юзас, її наречений, розвозив по крамницях товари з фабрики Дургема і платили йому добре.

Він був дуже франтовитий хлопець; танцював у шапці, збивши її на бакир і увесь час курив цигарку. У другій парі танцює Ядвіґа Марцінкус з Міколасом. Вона також дуже гожа дівчина, тільки не така горда, як Олена. Вона служить на фабриці: розмальовує бляшанки для консервів; одягаєть ся просто, бо не може витрачати заробітку на карточки: своїм заробітком вона годує хвору матір і трьох маленьких сестер; на ній біла, проста одежина, що стала вже й вузька, і коротка на неї, бо Ядвіґа вже пять літ одягає її на всї весілля і вечерниці, але дівчині се байдуже і вона щиро собі веселить ся. Ядвіґа маленька, ніжна, чорнява і кароока, а її нареченний Міколас — здоровенний, дужий велетень; у танці здаєть ся немов Ядвіґа пришпилена, як квіточка до того велетня: вона похилила йому на груди свою гарну головку, а він обняв своєю дужою рукою її тонкий стан, притиснув її до себе, неначе хоче кудись її занести. Так вони танцюють увесь вечір, раді і щасливі. Вже пять літ, як вони кохають ся і заручились, але не можуть одружити ся, бо у Міколаса батько пяниця — і він мусить годувати всю сімю. Може й могли-б вони одружитись, бо Міколас був робітник добрий і заробляв богато, то раз-у-раз ставали йому перешкодою нещасні пригоди. Міколас служив на різницях: він очищав кости від мяса і робив се так швидко і проворно, що всї аж дивувались. Платили йому не поденно,

а від штуки, то й поспішав він у роботї і трапляло ся йому не раз порізати собі руки.

Рана, хоч-би й велика, — не біда у молодого та здорового, загоїть ся швидко; але біда в тім, що від несвіжого мяса заражала ся кров у тих ранах: за останніх три роки Міколас двічи мало не вмер; раз він пролежав у лїкарні три місяцї, а другий раз аж сїм.

За той час хороби він втрачав свою службу і мусїв потім, видужавши по тижнїв шість вистоювати перед дверима фабричної контори, на морозї, від шестої години вранцї, дожидаючись роботи. Статистика показує, що такі робітники як Міколас, заробляють найбільше, але, на жаль, статистика не показує, скільки їх помірає або калїк робить ся.

Довго танцювали так гості, не спиняючись для спочинку, а Тамошіус грав чим-раз швидше і гострійше вищали на високих нотах нещасні струни його скрипки; у шаленім вальсї крутились пари, мов несамовиті. Нарештї скінчив скрипач ту шалену гру, а сам аж тремтїв увесь; гості тільки тепер почули втому і поставали, відсапуючи і ледве держучись на ногах, по під стїнами: сїсти було нїкуди, бо стільцї всї були поприймані. Спочиваючи, гості пили пиво; частували пивом і музикїв. І гості, і музики спочивали, збіраючи сили для найважнїйшої частини весїлля — „ач'явімас": се мав бути танець,що тягнув ся без-упинну три — чотири години. Побравшись за руки гості ставали в коло, а по середині стояла молода і кожний з чоловікїв по черзї виходив з кола і танцював із нею; сей танець міг тягнутись скільки вгодно, серед загального реготу і жартів. Коли гість перетанцював уже з молодою, до його підходила хазяйка — на сей раз се була тїтка Елїсбета — з шапкою в руцї і гість клав туди грошї: доляр, два або й пять, — який у кого був достаток і як хто хотїв оддячити за честь, що танцював із молодою. Се була плата за частуваннє: а хто був приязний до молодих, той старав ся давати більше, щоб їм дещо лишило ся на хазяйство на перший час.

Видатки на весїллє були дуже великі. Весїллє Они і

Юргіса коштувало не менше двох-сот, а може й до трьох-сот долярів, а такі гроші не всякий з гостей міг-би заробити за цілий рік.

Ті люди працювали цілий день, від ранку до вечера, иноді у темних і вогких сутеринах; де-які з них бачили сонце тільки раз у тиждень, у неділю, — та й ті не могли заробити триста долярів у рік. Поміж гостями були й діти, що служили вже на фабриках; батьки додавали їм літ, щоб їх приймали на роботу; вони не заробляли й половини, навіть третини сеї суми.

А проте весілле коштувало таких великих грошей, і витрачались вони в один однісенький день... Для богатьох тих робітників се був може єдиний щасливий день за все життє; та й міркували ті люде, що однаково вийде: чи витратити такі великі гроші відразу на своє власне весілле, чи видавати їх частинами, потрошки, на весілле своїх друзів. Останнє навіть лекше було на кишеню. Де-кому і се навіть важко було, але ті бідні люде терпіли таку гірку долю, що хоч де-коли хотілось їм хоч на час забути її. Ті люде, покинувши батьківщину, зрікли ся всього, що було їм рідне, що нагадувало їм далекий край; не могли зрікти ся вони тільки того стародавнього прадідівського звичаю — гучно і пишно святкувати весілле. Вони могли покоритись тяжкій недолі, жити у темних сутеринах, мов у каторжній роботі, але не хотіли коритись до останку: хоч один день у нужденнім житю вони хотіли прожити панами, скинути кайдани, вільно розмахувати крилами, піднятись високо і глянути на сонце; забути всі клопоти й страхи і погуляти вільно, без журби, випити відразу всі радощі життя. Попанувавши той день, людина могла вернутись у темні сутерини, до каторжної роботи і жити вже згадками про ту щасливу хвилину, коли вона була неначе справді людиною...

Гості танцювали кружлячи по світлиці; де-кому аж голова закручувалась, — тоді він „відкручував" її, кружлячи на другій бік. Так гуляли кілька годин. Уже стемніло і в залі засвітили дві лямпи, що коптіли, але мало світили. Музи-

ки потомились і запал їх пропав: вони, куняючи, повторювали безліч разів один і той самий уступ, а де-коли й зовсім переставали, бо сили вже не було. Вже й товстун-поліцейський заснув за дверима. Тільки одна Марія Берчинська не піддавала ся втомі. На неї неначе щось найшло. Вона з самого ранку метушилась, хазяйнувала, а тепер її аж страх брав, що все має незабаром скінчити ся. Вона бажала-б, щоб час спинив ся і щоб сї щасливі хвилини не минали; вона кричала на музиків, щоб грали охотнійше і просила поморених гостей, щоб не переставали танцювати. Сама вона танцювала, дуже завзято поштовхуючи инші пари. Якось штовхнула вона, мало не задавивши, маленького Севастяна, сина Шедвіли. Дитина впала і почала кричати. Марія, що була дуже добра і жалїсна жінка, вхопила хлопчика на руки, понесла до прилавка і дала йому випити нїмецького пива. Тою запинкою скористувались музики,перестали грати і самі пішли пити пиво.

Тим часом у другім кутку світлиці тїтка Елїсбет, дїд Антон і ще скільки чоловіка їх приятелїв про щось радились, дуже затурбовані.

Вони справили весїллє рахуючи на те, що гостї помогжуть їм оплатитись — так воно вело ся стародавним литовським звичаєм. Кожний з гостей і сам добре тямив, скільки він повинен дати, а де-які звичайно, давали й більше, щоб лишило ся де-що і для молодих на перший час. Але тут, у тій чужій країні. починав уже міняти ся той останій прадїдівський звичай. Молодші люде ,забувши сором і честь, нахабно ламали його. Вони поприходили, частувались — їли й пили, скільки хотїли, гуляли, танцювали, а тепер почали щезати, нїчого не заплативши, з хитрощами або й просто так. Один, наприклад, викинув через вікно шапку свого товариша і обидва побігли підіймати її, тай вже не вернулись. Инші виходили зовсім нахабно, дивлячись господарям в очі та ще других за собою тягнули; инші, ще нахабнійші, йшли попереду до прилавка і обпивались пива на кошт хазяїнів і тодї виходили.

Хазяїв се тяжко кривдило і обурювало. Стільки праці. клопотів і видатків, а мало хто поміг їм покрити їх. Бідна Она стояла коло мачухи, широко відкривши перелякані очі. Її давно вже трівожила думка про страшенні весільні видатки. Пятнайцять долярів за світлицю, двайцять два з половиною за качки, дванайцять музикам, пять за церкву та ще окремо за благословення Божої Матері; та се ще не все; найголовнійша річ — рахунок Грайчуна за пиво і горілку. Всякий шинкар спершу дає тільки приближний рахунок; а як доходить діло до розплати — він чухає потилицю і каже, що помилив ся, подає куди-більший рахунок, але за те каже, що догодив гостям і вони розійшли ся пянісенькі. І потім він необмінно обшахрує: цідить пиво з початої бочки, а у рахунок ставить повну і замість умовленої доброї горілки дає якусь погану сивуху, а гроші лупить добрі. Позиватись з ним — даремна річ: усякий шинкар уміє вибрехатись і начальство на свій бік нахилити.

Через тих безсоромних гостей, що втекли, не заплативши свого пайка, була кривда і тим гостям, що поводились по людськи і заплатили, як слід або й більше. Старий Якуб Шедвіла дав пять долярів, а знали всі, що він позичив гроші під застав своєї крамниці, щоб оплатити комірне. Знов старенька Анеля, вдова з трьома дітьми, хвора на ломоту: вона прачка і так дешево бере за пранє, що аж слухати жаль; однак і вона віддала весь дохід від своїх курей за скілька місяців. Вона держала їх восьмеро у маленькій комірці під сходами; цілісенький день її діти нишпорили по смітниках, шукаючи корму для тих курей, бо на дворі не можна було держати птицю. Иноді дітей гнали дужчі діти, що за тим самим розгрібляли смітники і тоді стара Анеля вступалась за своїх дітей і обгризала ся з сусідами.

Не можна словами вимовити, яку ціну мали для старої ті кури: їй здавалося, що дохід з курей приходить їй дурно і що нїби таким способом вона повертає собі з людей кривду за те, що сама працює на людей за пів-дарма. Колись давно були вкрали у неї одну курку і з тої пори вона стерег-

ла їх і в день, і в ночі; не проходило такої ночи, щоб вона по скільки разів не встала довідатись до своїх курей, бо причувало ся їй, що до них злодій добіраєть ся. Можна ж собі уявити, яку велику жертву зробила стара Анеля, віддавши дохід з проданих яєць за скілька місяців.

Коло заклопотаних хазяїв зібрались де - які гості, котрі розуміли, про що вони шепчуть ся.

Підходили де-які і з тих, що наробили господарям того клопоту і нахабно старали ся підслухати розмову. Підійшов і Юргіс; довідавшись про прикру подію, він насупив свої густі брови, а руки його свербіли, щоб подякувати кулаками тим нахабним поганцям. Але він здержав себе, бо з такого бешкету однаково нїякісенького добра не впйшло б. І він спокійно сказав тїтці Елїсбетї, що плакати не варто, бо слїзьми однаково справи не полагодить; заспокоїв він і Ону:

— Нїчого, моя маленька, не журись, — сказав він тихо. Ми за все заплатимо. Я буду більше робити. Так завжди говорив Юргіс у трудні хвилини життя. Те саме сказав він у рідпім краї, на Литві, коли один чиновник забрав його паспорт, а другий посадив його у тюрму за те, що він був без паспорта, а гроші, що були при нїм, вони забрали і поділили проміж себе. Ті самі слова сказав він і в Нью-Іорцї, коли їх немилосердно обібрав і обдурив аґент, що водить переселенців. Тепер він сказав ті слова у третє.

У Они аж дух зайняв ся в грудях: вона, така молода й маленька, має такого чоловіка, як усї великі жінки! Та ще такого дужого чоловіка, що все йому байдуже.

Маленький Севастян перестав плакати, музики почали знов грати і знов почав ся танець з молодою, але тепер танцювали так мляво, що не було вже нїякої надії зібрати більше грошей. Гості вже потомились, а деякі були пяні і не могли вже танцювати, а так собі похожали по світлицї, сїдали парами по кутках, инші співали, сперечались або й сварка навіть починалась. Товстун полїцейський, перекусивши трохи, тепер стрепенув ся і уважно оглядав ся, стискаючи в руках свою грубу палицю. Після півночи здебільшого по-

чинались бійки і коли, бувало, їх не спинити з самого почат ку, то розпялись вони, мов пожар, і трудно було тоді вти хомприти їх: треба бувало скликати на підмогу всю сусїдню поліцію. Тому то поліцейський наставив ся і держав на го тові палицю; бо, міркував він, краще спочатку розбити од ну пяну голову, ніж потім їх має бути розбито десять. Тут, поза різницями, на розбиті голови не дуже вважали: тут лю де так уже звикли цілий день розбивати голови скотині, що не трудно їм було робити те саме й людям.

Але на сїм весїллї бійки не було; про се дбав Юргіс ще більше за поліцейського, хоч і сам випив він чимало — бо однаковож треба платити шинкареви, чи лишить ся, чи ні; але в Юргіса була дуже міцна голова і скільки б він не випив, він ніколи не пропивав розуму. Раз тільки Марія Берчинська, що була добре пяна, полїзла на вкулачки би тись з одним із гостей, що наставив ся втїкати, не заплативши грошей; але її зараз спинили.

Була вже третя година по пів ночи. Пробували ще тан тювати инші танці, але не сила вже була: і музики грали мляво, куняючи, і гості всї вже виснажились до останку, і випито вже було стільки, що далї нїкуди. Але нїхто не міг наважитись сказати, що вже годї, дарма, що всї гості мусїли в сїм годин ранку стояти вже на роботї у різницях на фабриках консервів Дургема, Броупа або Джонса; коли хто опізняв ся хоч на скілька хвилин — йому скидали платнї за цїлу годину, а хто не приходив зовсїм, той втрачав зовсїм роботу і мусїв тоді вистоювати під ворітьми фабрики у юрбі голодних безробітних від шестої до девятої години, дожида ючись, чи не трапить ся якої роботи; а роботи не бувало инодї й по скілька тижнїв.

Навіть Онї не дали отпуску на один день, хоч як вона просила: фабриканти не вважають на потреби робітників, особливо коли під ворітьми завжди стоїть юрба голодних, готових на всяку роботу.

Бідна Она аж зомлїла від духоти та того пяного чаду. Богато гостей вже спало на стільцях, сперши сь на стол

або й долї, під столами; від них тхнуло таким важким духом випитої горілки і пива, що нїяк не можна було навернутись до них. Юргіс поїдав жінку очима, а вона вже не могла встояти на ногах і тремтїла, блїда, як стїнка. Тодї він, вважаючи на гостей, одягнув її у хустку, у пальто, щоб іти до дому: вони жили недалечко. Вони майже нї з ким не простились, бо гості вже й на них не вважали. Дїд Антон вже спав, спав і Якуб Шедвіла і його жінка, аж голосно хропли. Тїтка Елїсбета і Марія сидїли вкупі і гірко плакали. Она не могла йти. Юргіс мовчки взяв її на свої дужі руки, мов дитину, вона схилила голову йому на плече і він не міг розібрати: чи спить вона, чи зомлїла.

Ніч була на дворі, тихо; тільки на схід-сонця вже поблїдли зорі і небо було свїтлїйше.

Юргіс доніс Ону до дому, коли він, держачи її одною рукою, другою почав одчиняти двері, вона прокинулась і відкрила очі.

— Ти не підеш завтра на роботу,моя маленька, — сказав він, підіймаючись по сходах.

Але вона з жахом ухопила його за руку і промовила:

— Ой нї, не можна, — —треба йти: у нас стільки довгу!

Але Юргіс рішуче сказав:

— Не бій ся, я все полагоджу. У мене будуть гроші; я буду більше працювати — от і все.

II.

Юргіс говорив так безжурно про роботу, бо був ще молодий. Товариші росказували йому такі страхи, що аж мороз по-за шкуру йшов, про тих людей, які через хоробу або каліцтво стали неробочі і як вони пропадали з голоду і нужди, але Юргіс тільки всміхав ся собі. Він прожив в Америці тільки чотири місяці, а був молодий і дужий то й не міг нїяк собі уявити, як-би се він пропав з голоду. Він був простий селянський паробок і такий роботящий, що хазяї дуже

його любили і раз-у-раз жалкували, що таких робітників мало. І проворний був: як пошлють його, було, куди — бігцем побіжить і у-мить вернеть ся, справивши діло.

У роботї він завждп йшов попереду других і раз-у-раз мусїв спинятись, щоб вони його догнали.

То й не диво, що, приїхавши у Чікаґо, він на другий таки день знайшов собі роботу на фабриці Броуна, дарма, що біля воріт тої фабрики стояла велика юрба безробітних, з яких де котрі марно дожидали ся роботи по скілька місяців. І Юргіс запишав ся так,що почав кепкувати з тих безробітних.

— Який се народ! — казав він. — Се якісь заморені недотепи, ні-на-що не здатні, або може пяниці. Невже ви думаєте, що з такими руками, як у мене — і він стискав свої дужі кулаки — можна пропасти мені на світї?

— Бо ти приїхав із глухого села, — говорили, — і не знаєш, що таке велпке місто.

Юргіс справдї у-перше побачив великі міста тільки тодї, коли погнав ся шукати щастя на чужину, щоб оженитись з Оною. Його батько і дїд, і прадїд жили у Біловіжській Пущі. Там на сотнї тисяч десятин вікового лїса, було дуже мало людських селищ. Один з тих небогатьох селян був Юргісів батько Антон Рудкус. У його чотири десятини піскоратої землї, з якої не могла прокормитись сїмя. У Антона було два сини і дочка. Старшого сина взяли у москалї і він десь загинув, що й звісточки не було лїт із десять. Дочку Антон віддав заміж, відступив зятеви свою землю, а сам з Юргісом помандрував світ за очі шукати кращої долї.

Юргіс побачив Ону на ярмарку у містечку — далеко миль за пятнадцять від їх села. Досї він і не думав женитись і навіть кепкував собі з пиших парубків, коли вони думали одружитись. Але, побачивши Ону і навіть не познайомившись із нею добре, він так уподобав її, що непереможно захотїв сватати. Старий Антон одмовляв його, бо ні-начім було-б їм і хазяйство своє завести, але Юргіс так забрав собі в голову ту дївчину, що нарештї послали до неї ста

ростів. Але Онин батько старостів не прийняв: одно — що він був чоловік заможний і не хотів оддавати дочку за абикого, а друге — що Она була ще дуже молода.

Юргіс вельми засмутив ся. Він завзято робив цілі літо, щоб заробити грошей, а на осінь, як скінчили ся вже всі роботи в полі, його взяла така нудьга за серце, що він пішов пішки у те далеке село, аби хоч тільки побачити дівчину.

Тим часом у сімї Они стали ся великі переміни: батько її вмер, а землю їх забрали за довги.

Серце Юргіса радісно забило ся: тепер уже не було перешкод, щоб сватати дівчину. Сімя Они була велика: мачуха Елїсбета — Она звала її тіткою, — шестеро малих дітей і брат Они Іонас; він був худий, невеликий на зріст, а служив на фармі.

Она була дівчина розумна, знала читати й писати і багато де-чого знала такого, про що Юргіс, проживши весь вік у глухій пущі, зроду не чував.

Скрутно стало жити тій сімі після смерти батька.

Она могла-б тепер вийти заміж і піти собі з дому, але вона любила мачуху, тітку Елїсбету і не хотїла покидати її в біді, з малими дітьми.

Іонас перший подав думку переселитись усім в Америку; він мав там знайомого, який вже встиг розбагатіти і був певний, що й їм там буде краще жити. І Юргіс чув від людей, що в Америці можна заробити й по три рублї в день, а надто — там усї рівні: і бідні, і богаті: там воля, там не беруть у салдати і чиновникам не треба платити хабарів.

Юргіс дуже палко піддержував сю думку:він мав надію, що в Америці він швидше заробить грошей і швидше зможе одружити ся з Оною.

Порішили на весну мандрувати в Америку, а тим часом треба було придбати грошей на дорогу отже Юргіс найняв ся до підрядчика на будівлю залїзниці аж під Смоленськ. Робота була там дуже тяжка, харчі погані, жили у землянках, мокли і мерзли. Але Юргіс усе витерпів і до весни заробив вісімдесять карбованців. Увесь час він шанував ся, горілки не пив, бо все думав про Ону. Зашивши ті

гроші у полу піджака він вернув ся до дому, стережучись і обминаючи дорогою всякі непевні місця, щоб не обікрали або не ограбували його.

По весні спродались вони, зібрались і помандрували в Америку. У компанію до них пристала ще Марія Берчинська, родичка Они; вона була сирота і з малих літ служила на фармі коло Вільни; тяжко їй там жило ся і хазяїн мало не що дня бив її; тільки як минуло їй двадцять літ, вона попробувала своєї сили і сама побила хазяїна.

Таким чином поїхало їх в Америку дванадцятеро: пятеро старших, шестеро дітей та Она, яку не знали до кого залічити: до дітей чи до старших.

Вже дорогою вскочили вони у біду: взяв ся їм помагати аґент, а виявилось потім, що се був шахрай і пройдисвіт і дуже він їх обдурив. У Нью-Іорці знов скоїло ся їм лихо: приїхавши у те велике чуже місто, вони не знали, куди ступити,як повернутись. На пристані вони звернулись до якогось чоловіка у синім мундирі з блискучими ґудзиками; він заговорив до них по литовські і вони дуже зраділи; отсей чоловік завів їх у якусь гостинницю, — а потім здерли там з них таку ціну, що аж душно їм стало. Правда, на дверях була прибита такса, як тото закон вимагає, але... нема такого закону, щоб в Америці ту таксу писали по литовськи.

Приятель Іонаса розбогатів на торговлі консервами у Чікаґо і тому вся сімя переселенців задумала поїхати туди. Вони знали тільки одно слово: „Чікаґо" і з тим одним словом доїхали як-раз, куди їм треба було.

Опинившись у тім великім місті вони не знали, куди подітись далі і ходили, безпомошні, по велелюдних улицях, не знаючи кого і про що питати. Найбільше боялись вони тепер людей у мундирях і, побачивши таку людину, зараз переходили на другий бік улиці. Так тинялись вони, тягаючи і потомлених дітей за собою, цілісенький день, а у вечорі забрала їх поліція потомленних і знеможених, і помістила на ніч в участок.

На другий день знайшов ся толмач, що розумів литов-

ську мову і міг роспитати їх, кого вони шукають. Сяк так допитавшись, — посадили їх у ваґон електричного трамвая, сказали їм одно слово по анґлійські: „різниці" і з тим пустили. Наші переселенці були дуже раді, що на сей раз обійшло ся їм без великих видатків.

Сівши у ваґон трамвая вони почали дивитись у вікна Перед їх очима довгою низкою тягнулись по обидві сторони одноманітні деревяні двуповерхі домп; вулиця тягнулась довга, без кінця довга; вони не знали тоді, що довжина її аж пятьдесять одна верства. Від сеї вулиці йшли бокові, такі самі одноманітні, з такими сірими двуповерхо ми домами. Ні горбочка, ні деревини, ні садка... Иноді переїздили вони мостами через кальні, каламутні річки з нужденними, облупленими хижками і повітками по берегах, або через цілу сітку рельсів залізниці. Де-не-де траплялись фабрики — понурі, чорні, з безліччю вікон, з високими коминами, а чорний дим з них застеляв і коптив усе навкруги. Потім знов починав ся довгий ряд одностайних понурих будинків.

Ще коли доїздили переселенці до Чікаґо — примітили вони якусь переміну у повітрі: все ставало темнійше і чорнійше — не тільки будинки, але й дерева, і трава — все було брудне, миршаве; а надто був у повітрі якийсь прикрий гострий дух. Людям, що не звикли, — сей дух був нестерпимий. Тепер, їдучи у ваґоні трамвая, вони зрозуміли, що наближають ся саме до того місця, з якого йде той поганий дух: де далі він ставав гострійший і прикрійший, але вони ніяк не могли додуматись, з чого він береть ся. Де які люде не могли видержати того духу і затуляли собі носи хустками. Нарешті ваґон трамвая спинив ся і кондуктор, одчинивши двері, крикнув: „різниці!"

Литовські переселенці опинились на вулиці і почали оглядатись. По обидві сторони тягнулись дві вулиці такі самі, як та, що вони нею так довго їхали, а по середині стояв великий цегляний будинок з високими коминами, з яких садив густий чорний дим; той дим хмарами підіймав ся до неба і чорною плащеницею застеляв увесь небозвід.

Опріче того, що бачили очі і почував ніс, ще в уха нас тирливо лїз якийсь мішаний гомін, що відразу трудно було розібрати його. Аж прислухавшись довго можна було домірковатись, що се гомін величезної сили худоби: товарячого реву, хрюканя та зойку свиней.

Переселенцї стояли і прислухувались до того гоміну, але не мали часу розібрати, звідкіля він іде, бо примітили, що звернув на них свою увагу поліцейський, що стояв недалеко від них. А що він був у мундурі з ґудзиками, то вони поспішили перейти на другий бік улицї. В тім Іонас радісно скрикнув і вскочив у крамницю, біля якої вони спинились; на таблиці, що була над дверима, стояло: „Я. Шедвіла "Делїкатеси". Через хвилину він вийшов, а за ним гладкий, череватий чоловік без сурдута, у фартусї. Обидва були раді й веселі. Тепер тільки тїтка Елїсбета згадала, що Шедвіла був той приятель Іонаса, якому так пощастило в Америцї. Зрадїли бідні мандрівцї не помалу, знайшовши нарештї свою людину, земляка; а надто: той земляк торгував харчами, — всї-ж вони були дуже голодні, бо з самого ранку ще нїчого не їли, а дїти почали вже хнюпати з голоду. Такий був щасливий кінець; він привітав їх щирим серцем; не минуло й пів-години,як вони вже сидїли у його в господї, нагодовані і він почав розказувати їм про американське житє і навчати, як їм треба поводитись та що робити, починаючи нове житє.

В сам-перед він порадив їх найняти собі кватирю у панї Анелї, що жила поблизу, навпроти його крамницї і брала до себе пожильців у підсусїдки.

— У старої Анелї Юкнїн, — казав він, — великої вигоди не буде, але на перший час нїчого кращого придумати не можна.

Тїтка Елїсбета сказала, що тепер для них найважнїйша річ — щоб дешево житє коштувало, бо її аж страх брав, скільки вже пішло у них грошей. Хоч в Америцї добре платять за роботу, але тут страшенно дорого коштує прожиток і, мабуть, бідні люде, що заробітку не мають, нїгде не тер-

плять такої нужди, як тут. Юргісови мрії про богацтво розвіялось одразу, як дим. А що було для них тепер найгірше і найстрашнійше, так те, що вони мусїли тут витрачати на прожиток по американських цінах ті гроші, які заробили там, у батьківщині, по европейських цінах. За останні дні вони майже нїчого не їли, так їх страхала нечувана дорожнеча харчів на залїзницях.

Жахнулись вони й тоді, як попали на кватирю пані Анелї; такого барлогу їм ще не трапляло·ся за весь час їх подорожи. У пані Анелї була кватиря з чотирьох кімнат в однім з тих двуповерхових домів, що заповняли увесь той фабричний квартал. У кожнім домі було по чотири таких кватирі з чотирьох кімнат кожна. Наймала таку кватирю яка-небудь людина і вже від себе віддавала кімнати на-різно пожильцям, або-ж робочі люде гуртом, спілкою наймали собі таку кватирю. І жило у кожній кімнатї чоловіка по шестеро, а иноді й по тринайцятеро або чотирнайцятеро або й більше; траплялось в однїй такій кватирі до пятьдесять або шістьдесять осіб. Кожний мав свою постїль, що лежала просто на долївці одна коло другої — більше нїяких меблїв у хатї не було з винятком кухнї. Бувало, що одна постїль служила на двох: один робив у-ночи, а спав у-день.

Хазяйка кватирі, пані Анеля Юкнїн була старенька, мала, блїда, і зморщена жінка. Кватиря її була така брудна, як нїгде; надто, опріче людей, вона держала ще у сінях під сходами курей; для них вона зробила з дощок комірку. Пожильці кепкували з хазяйки своєї, що порядок у кватирі роблять курчата: як повиходять люде на роботу, хазяйка напускає у кватирю курчат і вони поїдають там усяку нечисть та нужу; воно і для порядку добре, і курчатам корму безплатного досить.

Пані Анеля зовсїм не дбала за своїх пожильців після того, як вони одного разу тяжко покривдили її: вона занедужала була на ломату і цїлий тиждень промучилась тяжко, не могла встати з постелї; а тим часом одинадцятеро її

пожильців задумали помандрувати у Канзас і покинули кватирю, не заплативши грошей.

Ось у яку кватирю попали на перший час литовські переселенці; але треба було й за се дякувати Богу, бо в иншім місці могло бути і гірше, і дорожче. Пані Юкнін мала принаймні одну кімнату, де сиділа сама з трьома дітьми, і яку тепер віддала женщинам і дівчатам.

Юргіс був певний, що на другий день він знайде собі роботу, а може й для Іонаса трапить ся що-небудь і тоді вони, заробивши грошей, зможуть найняти свою власну кватирю. А тим часом треба було якось потерпіти.

Того-ж дня над вечір Юргіс і Она пішли пройтп ся і роздивитись навкрути того місця, де їм давало ся оселитись.

Скрізь, скільки оком збагнеш, тягнулись ряди одноманітних понурих домів на два поверхи і тільки де-не-де траплялось порожнє місце з млявою, мпршавою зеленю в якій крились бляшанки з помідорів. На де-яких порожніх місцях і на вулицях бігали дїти, ганяючись одно-за одним; перевертаючись та пустуючи. Дїтей на однім „бльоку" у Пакінґтавні було дуже богато, аж иноді трудно було пройти чи проїхати вулицею; можна було подумати,що се школярів тільки що випустили зо школи. Але тут ніякої школи не було; се все були дїти робітників, що жили у тім кварталї.

Вулиці були тут не-бруковані, кальні, у вибоях та рівчиках; тільки по-під домами були пішеходи. В де-яких ямах стояли калюжи смердячої гнилої зеленої води; у тих калюжах рили ся і шпортали ся дїти, раз - у - раз щось витягаючи з них, а круг них роями лїтали мухи. Скрізь був такий гнилий і тяжко прикрий дух, що аж у носї крутило. Дух той брав ся з того, що тут скидали сміттє і нечистоти з цїлого міста, а дїти шукали там корму для курей. Люде, що жили у тій окрузї, потїшали себе надїєю, що все те колись перегниє і духу такого не буде; пропадуть може тоді й мухи. А поки-що було дуже тяжко і прикро там жити, особливо в

лїтку, коли сонце пекло і часто дощі йшли.

Недалеко від того місця стояла цегольня; кругом неї скрізь були покопані дуже великі і глибокі ями, з яких добували глину і цеглу. У старі ями також валили сміттє, гній та нечистоти і там також копалась велика сила дітвори. В одній такій ямі було повно гнилої зеленої води, що нїколи не висихала; зимою, як вода замерзла, там рубали кригу і розвозили по місті та продавали таким людям, що нїколи не читали нїчого про заразу та мікробів.

Сонце вже заходило і світило тільки на покрівлї домів. Ті доми тягнулись безкопечною низкою геть аж до краю небозводу; стреміли між ними в гору високі чорні димарі фабрик і садив з них хмарами дим; тепер той дим був уже не чорний, а переливав ся на останніх промінях сонця рїжними барвами: і рудими, і сивими, і червоними, як кров. Юргіс і Она довго стояли і дивились на се незвичайне для них видовиско і здавало ся їм, що се якийсь чарівний сон, дивна казка, осяяна їх коханнєм і світлими надіями. Тут була для них воля, праця, а може й щастє. Повертаючись до дому, Юргіс сказав Онї певним голосом: „Завтра я піду і знай ду роботу".

III.

У Якуба Шедвіли в крамницї бувало богато народу і він мав чимало знайомих. Був він знайомий і з одним полїцейським, що служив на фабрицї Дургема. Тому полїцейському доручали иноді підпукувати робочих на фабрику. Якуб надумав звернутись до його, щоб знайти роботу для своїх земляків—коли не для всїх, то хоч для декотрих. Обміркувавши справу, надумали, що треба в сам перед пошукати роботи для старого Антона та для Іонаса. Юргіс був певний, що сам знайде собі роботу.

Воно так і стало ся. Він пішов на фабрику. Бравна і простояв там перед ворітьми не більш, як пів години. Його здоровенна вдача звернула на себе увагу одного надсмотр-

щика і він поманив Юргіса до себе рукою. Розмова була коротка.

— Розумієте по анґлійському?

— Нї, — по литовському. (Юргіс вивчив добре те слово).

— Роботи?

Юргіс кивнув головою, що так.

— Робив тут ранійше?

Юргіс показує, що не розуміє. Надсмотрщик на миги показує, як роблять лопатою; Юргіс киває головою.

— Бачиш двері? (надсмотрщик і рукою показує).

— Еге.

— Завтра у сім годин, — повторяє той трьома славянськими мовами і Юргіс зрозумів його.

— Добре, — дякує він на миги.

Осе і все. Юргіс повернув ся йти; його взяла така радість, що він несамовито крикнув, підскочив на однїй нозї і бігцем, мов божевільний, побіг до дому. Він ускочив у хату з голосним криком „Є робота! Є робота!", аж почали його лаяти ті сусїди, що навернулись з нічної зміни і тепер лягали спати.

Тим часом Якуб встиг поговорити з знайомим поліцейським і той обіцяв знайти роботи для Антона і Іонаса. Сїмя переселенців зрадїла незвичайно, радів з ними й Якуб і. щоб освяткувати той щасливий день, він надумав повести земляків по місту і показати їм все, що є найцїкавійшого. Крамницю він здав на жінку і вони пішли.

Якуб з давних давен жив тут. Коли він тут оселив ся, то ще навкруги був порожний степ і богато домів та фабрик ставило ся вже за його памяти. Тож і почув він себе гордо і, показуючи землякам цїкаві місця поводив ся так, мов той пан, що показує гостям свій маєток.

Вони пішли довгою вулицею до скотних дворів. Тудиж таки йшла велика сила людей, що служили на різницях; се були вже вищі служащі: конторщики, писарі та инші, яким

можна було приходити на службу пізнійше; прості-ж робочі мусїли ставати на роботу у сїм годин.

А у повітрі вже лунав той далекий гомін десятків тисяч товару, мов рев і гомін хвиль океану. Наших переселенців тягнула туди цїкавість, мов дїтей, яких ведуть, щоб показати їм звіринець.

Перейшовши рельси залїзницї вони побачили загони і обори для товару; вони хотїли роздивитись, але Якуб потягнув їх далї, сказавши, що там буде цїкавійше. Він повів їх по східцях на високу ґалєрію з якої вони побачили відразу всї скотні двори. Ті двори займали обсяг землї у скілька верств вздовж і впоперек; вся та площа була подїлена стїнками і загородами і повно там було товару; немов цїле море його, скільки оком збагнути. Товар був прерізний і всякої масти і всякого сорту; і воли, й телята, і смирні ялївки та корови, з добрими ласкавими очима, і буйні, дикі крутороги бики з Тексасу. Нїколи з роду наші переселенцї не бачили такої несчисленної сили товару, — цїле море товару. Поміж загонами були приходи, переділені ворітьми. Якуб сказав, що таких воріт було тут двадцять пять тисяч. Люде аж роти пороззявляли з того дива, а Якуб почував себе гордо, неначе се все було його добро. Почував себе трохи з горда й Юргіс, бо тепер уже і він був маленьким цвяшком у тій величезній машинї.

У тих проходах їздили верхами люде, у високих чоботях з довгими батогами в руках; се були купцї-прасоли, що торгували худобою. Тут таки й робив ся торг, на-швидку, у скілька хвилин; сторгувавшись, купцї записували олївцем якийсь квїток з книжочки тай ішли далї.

Якуб показав і те місце, де важили товар; вага була величезна, до тьох тисяч пудів; товар заганяли гуртом на велику загорожену площадку і вага сама показувала знак, скільки у гуртї пудів. До загонів підходили рельси залїзницї; цїлу нїч підвозили сюди і вигружали скотину. У-день її били, білували на шматки і на вечір всї загони були вже порожнї; по других рельсах забирали і везли далї мясо.

Постоявши де-який час на вишці переселенці примітили, що вся худоба кудись помаленьку пересовуєть ся. Коло самої різниці вони побачили, що скотину заганяють на площадку, сажнів у скілька вдовж і впоперек; та площадка раз-у-раз підіймала ся високо, вигружала кудись товар і знов спускала, і знов на неї заганяли худобу, яка йшла покірливо, не тямлючи, що женуть її на смерть.

Наші переселенці були люде прості, не жалісні і вражало їх не те, що для черева людського гине стільки живої тварини, а дивувало, що все тото придумано так хитро і розумно. Якуб поясняв їм, що у тих машинах підіймає худобу її власна вага, і далі скрізь все пересовуєть ся автоматично аж поки з живої свині зроблять ся ковбаси.

— Тут нїщо марно не пропадає; Американці не дійшли тільки ще способу вжити на яку-небудь потребу хрюкання свині, — жартував він.

Надивившись досить на худобу у загонах, компанїя за приводом Якуба пішла далї, до різниць.

Се були великі цегляні будинки, чорні, закоптїлі. На стїнах з-на-двору наліплена була безлїч афіш і оповісток про ті дивні речі, що тут вироблялись; такі самі оповістки траплялись і скрізь по містї, у ваґонах, на пароходах, у всїх ґазетах та журналах, — скрізь. Була тут „Броунівська імператорська шинка і сало", „Броунівське копчене мясо", „Броунівські сосїки ексцельсіор, „Дургемське очищене сало" і Дургемовскі мясні консерви з преріжними назвами.

Зайшовши у будинок фабрики Дургема, наші переселенці застали там чимало сторонньої публики, що також прийшла подивитись, як і вони. Незабаром прийшов один служащий і повів усїх по фабрицї. Се робило ся дуже охоче, за-для реклями.

Якуб шепнув своїм землякам, що публицї показують тільки те, що краще і чистїйше, а у де-які віддїли публики не водять, бо се було-б некористно для фабрикантів.

Вони пішли по сходах на самий верх, а поверхів тут було пять чи шість. Туди, на самий верх підіймала ся пло-

щадка, що подавала з на-двору свиней. Тут їм давали трошки охолонути, а потім переганяли у другій відділ, де їх ждала смерть. Се була довга, вузька і висока світлиця; у горі попід стінами була ґалєрія для публики, а по середині стояло величезне залізне колесо з гачками по обох сторонах; до колеса вели два вузеньких проходи, так що свині підходили туди по-одинці; у кінці тих проходів по обидві сторони колеса стояли два здоровенні негри з закачаними вище лїктів рукавами. Тепер вони спочивали, бо колесо стояло, поки инші робочі очищали і мили долівку.

Але ось почало оно вертітись і почала ся робота. Кожний негр вхопив найблизшу свиню за задню ногу, зашморгнув на неї ланцюжок і почепив до гачка. Колесо повертало ся і підіймало свиню за ногу в-гору. Починав ся страшенний зойк, від якого здрігались люде, що не звикли до того: зойк ставав чим-раз голоснїйший, бо колесо повертало ся і на його що-раз чепляли нових свиней, аж поки воно все покрило ся свиньми, що висїли за задню ногу. Піднявши свиню в у-гору, колесо потім спускало її вниз і там, по другім боцї стояло двоє різників, які в одну мить перерізували свиням горло. Замість пронизливого зойку чув ся предсмертний храп і клекотїннє, а далї свиня падала у величезнийказан з окропом. Робота йшла невпинно і наслїдком її чув ся наприкінцї той плеск свинячих тїл у казан з окропом, одностайно і рівномірно, мов у машинї. І здрігало ся серце у свіжих людей, що до того не звикли, бо творило ся тут страшне дїло, люта кара на смерть безневинних істот, які йшли сюди покірливо, не знаючи, що ідуть на страту; і робило ся се неначе потай від усього світу, а однак той світ увесь був спільником такого недоброго дїла. Навіть Юргіс, простий парубок з міцними нервами, виходячи з того відділу різниці, промовив прикро:

— Не бажав би я бути на місцї тих свиней!

З казанів свинячі туші виймала окрема машина і спускала їх у нижній поверх, де вони по рельсах просовувались машинним робом проміж двома низками людей, які

обробляли і очищали ті туші. Кожному з тих людей була призначена окрема робота: один скромадив стегно з одного боку, другий — з другого, инший знов стругав щетину на боках, а ще инший — з хребта; окремий робітник одрізував геть голову і вона падала через дюру в долівці кудись у низ; один розрізував тушу вздовж, другий перепиляв грудину, третій одділяв руками тельбухи, четвертий патрав їх і виймав — і знов провалювались вони вниз через иншу дюру в доліці; знов инший робочий очищав середину туші, а инший полоскав її. Так просовував ся безконечний ряд свинячих туш між двома довгими рядами людей, які працю вали так швидко і проворно, що трудно було встежити за їх руками; і що-далі, то більше і краще очищались ті туші, аж наприкінці, вже зовсім готові, вони спускались у холодильню, де їх заморожувано аж до другого дня. Перед самою холодильнею сидів урядовий ветеринарний інспектор, який мав оглядати туші, чи не має в них якої хороби, особливо туберкульозу. Але пан інспектор не дуже втомляв свою особу. Він залюбки балакав з публикою, розсказував про страшенну силу туберкульозної заразн і про її шкідливість, а тим часом проминав повз його не один десяток туш без усякого огляду. Але пан інспектор був у синім мундурі з блискучими ґудзиками і мабуть думав, що сї його вчинки дуже законні, і що одної його присутности досить для того, щоб у свинячих тушах не було шкідливих мікробів.

Литовські переселенці дивом дивувались на сю невидану чудасію. Юргіс сам колись годував і бив свиней там у себе на Литві; але ніколи не міг уявити собі такої фабрики, де коло сього працює стільки людей і де все так мудро і чудово придумано. Він як пророка слухав того служащого, що водив їх по фабриці, хоч і не розумів ані слова; їм усе переказував по-литовськи Якуб. Юргіса навіть прикро вражало те, що Якуб зневажливо говорить про ту чудову фабрику, де все так гарно й розумно придумано. Якуб казав, що може повести їх у таємні закутки, де „поправляють" погане і „лічать" хворе мясо.

Потім вони спустились низше, у той відділ, де очищали тельбухи: там полоскали і скромадили кишки на шабатурки для ковбас і сосісок; чоловіки і жінки працювали там у такім смороді та задусі, що аж дух у грудях запирало; далі був другий відділ, де всю непотрібну покидь топили на сало і мило; там також трудно було виспдіти довго.

Далі у другім відділі розрізували на частки ті туші,що перебули вже від учора у холодильні; тут були найкращі і найзручнійші різники з цілої фабрики: одні розрізували тушу вздовж, другі впоперек, одділяючи одну лопатку і другу; на кожну частку був нарочитий окремий різник, а до його по-двоє підручних, які тільки й робили цілий день,що подавали тушу та перевертали її на другий бік.

Різники були здоровенні, мускулисті люде; орудували вони довгими, у півтора аршина, ножами, блискучими та гострими, як бритви; і робили вони своє діло надзвичайно швидко і зручно: одним махом ножа відділяли вони, що треба і ні разу не доводилось поправляти; ніяка машина не могла-б так робити. Потім кожна частина свинячої туші падала через дюру в долівці у-низ, в окремі відділи: в один — передки, а другий — задки, в инші — схаби, ребра, то-що. Там, у-низу, одно коптили, друге солили,\третє маринували; у величезних сутеренах повно було діжок і пачок з солониною. В инших знов відділах ту солонину запаковували для отправки; сало і шинки загортали у вощаний папір, накладали печатки, штемплі, наклеювали надписи, зашивали, завязували, складали на тачки і ваґонетки і здавали на залізницю тай розсилали по всім світі. Вийшовши з останнього відділу публика опинялась на дворі, у-низу, пройшовши зверху аж до-низу ту часть фабрики, що була для свиней.

Після того Якуб повів своїх земляків у другий корпус, де що-години пятсот штук волів перетворяли у яловичину. Тут уже вся робота йшла в однім поверсі і инший був порядок: не туші проходили довгим рядком проміж робітниками, а робітники пробігали швидко і моторно проміж скількома

рядами туш. Все робило ся так швидко, що трудно було встежити очима за роботою.

З одного боку був вузкий проход, що підіймав ся на сажень над долом; туди заганяли худобу і могла вона йти тільки по-одинці. Кожного вола попереду оглушали сильним елєктричним током, а потім впихали його у такий тісний загончик, що він нїяк не міг там повернутись. За ним зачиняли дверцята і він товк ся там, стараючись головою просадити двері, що були перед ним. Тим часом по-над тими загонами (а було їх пятнайцять) перебігали по кладочках „бойці" — здоровенні люде, з великими важкими молотами в руках. „Боєць" ставав над загонами і виглядав хвилину, коли віл підіймав голову; тоді він зо страшенною силою бив його молотом по голові, і товарина, напів мертва валилась до-долу, а „боєць" перебігав далї у другі загони. Другий робітник відсовував дверцята загону, налягав на підойму і висовував оглушену товарину з загону далї; тут зараз на ногу зашморгували їй ланцюжок, повертали другу пі дойму, в одну мить підіймали у гору, і різник одним замахом перерізував шию. Туша висїла де-кілька хвилин, поки збігала кров, але про те, ні один з робітників не гаяв дурно нї-однїсенької хвилини: туші висїли у пятнайцять рядів і все було вираховано тут так добре, що як-раз на все ставало часу і поки рїзник справляв ся з останньою товариною, у першої вже збігла вся кров, її пересовували далї, а натомість була вже готова нова туша; тільки й видно було, як мелькав, мов блискавка, довгий острий ніж. Кров заливала весь діл, а нарочиті робітники ледве встигли зганяти її по канавках у-низ.

Далї до кожної туші підбігали по черзї рїжні мясники і кожний робив своє окреме дїло: один одрізував двома махами ножа голову і вона падала через дюру в долівці вниз, другий розрізував шкуру вздовж тїла, инший лупив її з одного боку, инший з другого, инший згортав ту шкуру і спускав у-низ; той патрав, той очищав, той промивав гарячою водою порожнє черево і потім, як і в свинячім віддїлї, туші спускали у холодильню.

Далі Якуб повів своїх земляків у ту холодильню, де вони побачили скілька сот готових туш; вони вже були постемпльовані печаткою урядового ветеринарного інспектора, а на де-яких почеплені були таблички з надписом: „кошер"; сї таблички ставив рабин на знак, що така яловичина годить ся до вжитку Жидів.

З холодильні пройшли далі у ті віддїли, де роздїляли туші на частки, де їх коптили, солили, запаковували, де робили всякі консерви і розсилали у ваґонах-льодовнях по всїм світї.

Далі повів Якуб гостей через двір в инші, другорядні фабричні будинки, яких тут було дуже богато. Фірма Дургем і С-ка виробляла сама мало не все, що для фабрики було потрібне: була своя електрична станція, своя бондарня, кузня, де лагодили котли та иншу різницьку і фабричну справу; у другім будинку робили бляшанки для консервів; в иншім, топили лій, перероблюючи його на свічки і мило; в иншім знов чистили і сушили щетину на щітки, волос на матраци та волосяні подушки; була і ґарбарня своя, де виправляли шкури та смушок; в иншіх будинках варили карук з голов та ніг волових, а з костей непотрібних та дрібних мололи порошок, щоб гноїти землю. Нїщо не пропадало марно на фабрицї Дургема. З волових рогів робили тут гребінцї, ґудзики та шпильки; з великих костей — держальця для ножів та зубних щіточок; з коптів також робили ґудзики, а з обрізків негодящих варили клей; з товщу, що у костях, варили костяний олій для машин і робили ваксу: зо свинячих шлунків добували пепсин, а з крови — альбумин, з кишкових плївок робили струни. А з чого вже нїчого не можна було зробити — те варили, щоб добути залишки товщу, а з остатніх остатків знов таки робили порошок, щоб гноїти землю.

Між усїма тими будинками настелені були рельси, щоб возити ручними ваґонетками, що треба. Вираховано було, що за весь час, як фабрика істнує, там убито було двіста пятдесять мілїонів товару; робочих було тридцять тисяч чоловіків і жінок, а всїх людей, що заробляли собі хлїб від

фабрики — двіста пятдесять тисяч; коли-ж рахувати всіх купців та инших аґентів, що мали заробіток від того ділa, то набралось би з пів-міліона народу. А продукти фабрики розсилались у всї частини цівілїзованого світу.

Прості литовські селяне дивились на ті дива і слухали пояснення Якуба, мов зачудовані. Трудно їм було пойняти віри, що все се придумали люде, таке воно здавало ся їм надзвичайне.

Юргіса навіть прикро вражало те, що Якуб дуже зневажливо говорив про фабрикантів, творців такого величного ділa; простому парубкови здавало ся, що звичайні люде не повинні й в думку брати, щоб судити їх. Тепер він почував себе ще більше щасливим, що попав вже сам сюди на роботу. Не знав, сердешний, що ті фабриканти держать людей лиш доти, доки вони здужають робити; не знав, що Дургем і Броун — запеклі вороги і раз-у-раз підкопують ся один під одного і раді-б один одного зруйнувати.

IV.

Другого дня у сїм годин у-ранцї Юргіс пішов на роботу. Підійшовши до тих дверий, що йому було вчора показано, він простояв перед ними аж дві годин, бо не знав, що треба було відразу війти. Коли надзирателъ вийшов, щоб найняти когось другого на його місце і побачив Юргіса біля порога,то облаяв його прикро.Але Юргіс нїчого не зрозумів і мовчав. Він пішов за надзирателем у той віддїл, де патрають волові туші. Роботу йому дали нехитру: він мусїв з мітлою в руках іти слїдком за тим робітником,що вимиває тельбухи у дюру, що в долї, тай зараз закривати лядою ту дюру, щоб не провалив ся туди хто небудь. Юргіс прийшов саме тоді, коли почало ся патраннє і одразу взяв ся до роботи, не маючи часу нї оглянутись круг себе, нї поговорити з ким. День був душний. Кров заливала весь діл і дух від неї був дуже прикрий, ходити було слизько, але Юргіс на все те не вважав: радість його була надзвичайна, бо він мав уже роботу. Цілий деньвін тільки й думав про те, скільки він заробляє. Платили йому, як на литовські ціни,

дуже богато: сімнайцять з половиною центів за годину; а що в день роботи було богато, то, проробивши до семої години у-вечері, він заробив поверх півтора доляра. І радість його була превелика, коли він побіг з тим заробітком до дому.

А дома він знов почув радісну звістку: Іонасови обіцяли дати роботу на фабриці через скілька днів.

Марію Берчинську взяла велика охота, що Юргісови так швидко поталанило з роботою, і вона сама пішла шукати собі роботи. Не мала вона нічого, окрім пари здорових і дужих рук і запамятала тільки одно слово на тій чужій мові: „роботи" — тай з тим і пішла. Цілий днеь пленталась вона по вулицях великого міста, заглядаючи скрізь, де бачила хоч найменший знак роботи. В багатьох місцях її лаяли, виганяли, але Марія була не така, щоб злякатись лайки. Вона зверталась до всіх перехожих, иноді до таких самих безробітних, як і вона, що самі радіб знайти хоч якунебудь роботу; разів скільки натрапила вона на богатих людей і високих чинів урядових — і вони оглядали її здивованими очима, мов божевільну. А все-ж таки над вечір пощастило їй знайти те, чого шукала. На одній з менших фабрик вона попала у той відділ, де богато дівчат і жінок сиділи при довгих столах і пакували копчене мясо у бляшанки. Переходячи з одної кімнати у другу вона дійшла нарештї туди, де розмальовували готові бляшанки і наліплювали на них надписи. Там звернула на неї увагу надсмотриця і вподобалось їй добродушне лице Марії і її дужі руки. Вона сказала, щоб Марія прийшла завтра і повчилась розмальовувати бляшанки. За сю роботу можна було заробити по два доляри в день; то-ж не диво, що Марія, прибігши до дому, наробила з радощів такого репету і гомону, що мало не на смерть перелякала дитину.

Лїпшого щастя і не можна було сподівати ся. Лише одному з них треба було шукати роботи. Юргіс сказав, що тїтка Елїзбета буде сидїти дома і глядїти хазяйства, а Она буде їй помагати; він і думки не допускав, щоб Она ходила кудись на фабрику: він сам був такий дужий і роботящий,

що міг прогодувати всю сїмю, особливо коли Марія і Іонас будуть платити за себе. Юргіс хотїв також, щоб і дїти не робили на фабриці, а вчились; в Америці школи дуже гарні. Синови тїтки Елїзбети Станїславови тільки тринадцять лїт і треба, щоб він учив ся анґлїйської мови та якого небудь ремесла, щоб був з його тямущий і добрий робітник.

Тільки для Антона не знайшло ся роботи. Юргіс казав, що і старому пора б уже спочивати без роботи, але Антон і слухати того не хотїв. Він їхав в Америку з такими надїями на заробіток, що нїяк не міг тепер погодитись з думкою, щоб сидїти без роботи. А знайти йому роботу було дуже трудно: на фабриках не тільки не приймають на службу старих, а навіть, як казав Шедвіла, вигонять на старість лїт і тих робітників, що весь вік прослужили на фабриці; так було по всїй Америці. Те саме сказав і приятель Шедвіли, той поліцейський, що був при фабриці. Щоб не завдавати журби Антонови йому про се нїчого не сказали і він два днї ходив по фабриках, шукаючи роботи: він потїшав себе надїєю, що коли Юргісови і Марії так швидко пощастило з роботою, то може поталанить і йому.

Охотнїйше стало жити на світї сїмї литовських переселенців, коли знайшла ся вже для них робота і почали вони міркувати, як би то краще улаштувати свою домівку. Одного разу Юргіс дуже здивував їх надзвичайно сміливою думкою. Він розказав, що випадком йому попала в руки дуже цїкава оповістка і один знайомий поміг йому вичитати її і тепер він хоче розказати про сю справу своїм близьким. Він добув з кишенї велику афішку; на нїй рїжними яскравими фарбами був намальований гарний дім: покрівля була червона, стїни білі, аж немов срібні, вікна і двері також червоні. Домок був дво-поверховий; на афішці були намальовані всї найменші дрібниці, навіть замки і держальця при дверях і завісочки на вікнах. Під малюнком в однім кутку було намальовано щире подружже: молодий чоловік і жінка сидять, любезно обнявшись, а в другім кутку херувім срібними крилами покрив колисочку дитину. Щоб усї могли зрозуміти, над малюнком був надпис трьома мова-

ми: польською, литовською і нїмецькою: Dom. Nomai. Heim. А під малюнком пояснене: „На що платити гроші за найняту кватирю? Чи не краще мати свій власний дім? Ви можете купити дім на виплат і платити менше, нїж тепер за кватирю. Ми вже поставили тисячі домів, в яких живуть тепер щасливі сїмї". Далї красномовно описано було щастє сїмї у власнім домі, коли вже не треба платити за кватирю. Наприкінцї був надрукований польською мовою переклад англїйської пісні: „Home, Sweet Home."

Довго розглядала вся сїмя сю афішу. Оказувало ся, що в домі було чотири кімнати і такі самі сутерени і можна було купити той будинок за півтори тисячі долярів; з них треба було заплатити відразу тільки триста долярів, а потім виплачувати що місяця по дванадцять долярів. Се було дуже дорого на наші гроші, але в Америцї гроші мають не таку цїну. Тепер доводило ся платити девять долярів за малесеньку кватирю, за страшенну тїсноту і невигоду, товктись цїлою сїмєю у двох кімнатах. Чи не краще ж було б платити трошки дорожче за більшу кватирю і потім, виплативши, мати її зовсїм дурно?

Почали підраховувати всї свої богацтва. У тїтки Елїзбети дещо лишило ся, не витратив і Юргіс всїх своїх грошей, що заробив за зиму; було і у старого Антона трохи грошей з проданої батьківщини; навіть у Марії Берчинської знайшло ся схованих у панчосї пятьдесять долярів. Коли скласти все те до куші, то було як раз досить на перший виплат. А коли на далї у всїх буде робота, то вистарчило-б і на прожиток, і на виплат дому по дванадцять долярів у місяць.

Юргісова думка здала ся всїм дуже дотепна, але треба було гарненько все розвідати і обміркувати, щоб не вскочити у лихо. А з другого боку — як купувати свою хату, то найкраще зараз, щоб не платити дурно за комірне, та ще за таку невигоду. Сам Юргіс звик до нечистоти і нужди, живши у землянках та курінях, коли робив на будівлї залїзницї; але Она дуже терпіла від тої тїсноти та невигод.

На другий день Марія ходила на фабрику і вернулась

до дому рада і щаслива: її прийняли на службу і з неділі вона почне ходити на роботу — розмальовувати бляшанки. А тим часом вона і Она, і тітка Елізбета пішла подивитись на той дім, що продаєть ся. У вечері вони вернулись і росказали, що бачили. Воно виходило й справді ніби все так, як стояло в афішці; ті доми стояли оддалік од фабрики, верстов зо три. Аґент, що продавав їх, казав їм, що ся покупка дуже вигідна для них; самому йому, казав він, байдуже — чи куплять вони дім, чи ні, бо він на тім нічого не заробляє: він тільки аґент акційної компанії, яка набудувала тих домів, а тепер уже ліквідує свої справи і отсе роспродає останні будинки; він навіть не був певний, чи не проданий вже і сей останній дім. Побачивши, що тітка Елізбета дуже зажурилась, він, подумавши трохи, сказав, що спитає по телефоні, чи не можна липшти за ними сей дім, коли вони справді думають його купити. З тим вони й пішли, а в неділю вранці знов, уже всі гуртом пішли оглядати сей будинок.

Се було в четвер; на фабриці Броуна в ту пору було богато роботи і Юргіс заробляв у день доляра і сімдесять пять центів; у місяць виходило сорок пять долярів. Марія і Іонас умовились платити за себе по шіснайцять долярів у місяць; старий Антон казав, що також буде платити за себе стільки само, як тільки знайде роботу, а знайти її він сподівався скоро. Таким чином у них було на прожиток девятьдесять і три доляри у місяць, а сього було досить для сімї з дванадцяти душ. Опріче того Марія і Іонас хотіли взяти одну третину виплатів за домівку на свій пай; тож виходило, що Юргіс мав би виплачувати тільки по вісїм долярів за місяць. Після тих обрахунків вони побачили, що вистарчить їм грошей і на виплат, і на прожиток, навіть коли б старий Антон і не знайшов собі роботи.

У неділю вранці вся сімя пішла оглядати дім. Здало ся їм тепер, що туди не півтора милї, а більше, а проте вони пішли туди пішки. Аґента ще не було; він прийшов через пів години після них. Се був дуже увічливий і красномовний панок, дуже чепурно убраний, а що найважнїйше було

— що добре говорив по литовськи. Він повів їх оглядати дім, а таких самих точнісенько домів був тут цілий ряд. Бідна Она трошки засмутилась, бо дім той в дійсности був зовсім не такий гарний, як на малюнку: і фарби були не такі, і менший він був, ніж уявляло ся з афішки. А проте всеж таки він був новий і фарба свіжа, і виглядав досить чепурно. Аґент вихваляв його на всі способи, говорив без угави, не лишаючи їм хвилинки вільної, щоб подумати та порадитись. Всі инші такі самі домики не були такі показні і стояли пусті. Коли Юргіс спитав аґента, чому в них ніхто не живе, коли вони вже всі продані, аґент трошки збентежив ся і сказав, що нові покупщі ще не встигли туди перебратись. Вони не посміли більше розпитувати його, бо боялись образити „пана", щоб не подумав він, що вони не ймуть йому віри: спокон-віку привикли бідні люде поводитись з панами з великою пошаною.

У домі були сутерени, на аршин нижче землі і над ними один поверх, сажнів зо два над землею; туди треба було йти по кількох східцях; окрім того була ще одна кімната на горищі з двома віконцями по обидві сторони. Вулиця перед домом не була брукована і ліхтарень на ній не було; по обидві сторони вулиці стояли такі самі домики на невеличких участках землі, де росли миршаві буряни. У домі було чотири кімнати, побілені, а в нижнім поверсі, у сутеренах, кімнати не були ще закінчені і не було підлог, стіни стояли ще чорні, немазані. Аґент казав, що всі домп тут продають ся такі недокінчені, щоб покупщі могли упорядити їх по своїй вподобі. Кімната на горищі також стояла недокінчена: світили голі бантини, не було ні помосту, ні стелі; богато треба було ще робити, поки можна буде пустити ту кімнату в найми. Але аґент не мовчав ні хвилинки одної і все вихваляв вигоди того дому: показував їм замки, віконниці та инші дрібниці, а тітку Елізбету причарував водопроводом, що був у кухні. І все се він говорив так чемно і увічливо, що ніхто не наважив ся говорити йому про недостачі і невигоди, яких було дуже богато.

А проте вони були справжні селяне і цупко держали

свої трудові гроші; хоч як улещував і намовляв їх аґент, вони не дали завдатку і порішили ще обміркувати всю спра ву дома. Вернувшись до дому вони цілий день і вечір спорили і обраховували і ніяк не могли дійти до кінця в сій справі. Коли вже всі погожувались на однім, — хто небудь один не приставав на їх думку; починав ся знов спір, а тим часом хтось другий придумував нову перешкоду. Над вечір були вже всі погодились на тім, що треба купити дім. Але прийшов Шедвіла і почав їх одмовляти від сеї справи; він казав, що ті аґенти всі шахраї і пройдисвіти, одурюють легковірних людей; він розказував їм богато прикладів,коли бідні люди піддавались намовам тих шахраїв, влазили в непевну справу з тою покупкою на виплат, гатили туди всі гроші, зароблені кривавим потом, а заплутавшись так, що ніяк не можна було викрутитись, гірко каялись потім, що піддали ся тій спокусї. Шедвіла дуже відмовляв своїх земляків від сеї покупки: вони могли втратити останні свої гроші, може їх обдурити той аґент і при продажі, і при умові — вони ж тут чужі люде і не знають тутешніх звичаїв; тут скрізь грабіж. Може й той дім не варт таких грошей. Не треба піддаватись намовам: що дальше від тих аґентів, то краще.

— Ну, а платити так дорого за таку погану кватирю хіба краще? — спитав Юргіс.

— Звичайно — і се грабіж, що й казати! — мовив Шедвіла. — Але бідних людей скрізь грабують і дурять.

Поговоривши з пів години з Шедвілою всі згодились на тім, що вони стояли на краю провалля, в яке й самі впали б і гроші свої на віки загубили б, а врятував їх з такої біди Шедвіла, Але, як пішов Шедвіла до дому, Іонас почав говорити, що хоч Шедвіла і щирий приятель для них, але він сам трохи помиляєть ся: бо сам він разів скілька вскочив у непевну рахубу і тепер боїть ся всього і нікому віри не йме.

Слова Іонаса знов підняли спірку і знов вони почали міркувати про сю покупку на всі способи.

Так вони міркували і обраховували цілий тиждень і не

могли зробити нїякої рішучої постанови. А треба було конче якось порішати бо сидїти далї у тих маленьких комірочках пані Анелї, терпіти такі невигоди і платити за се девять долярів у місяць — також було неможливо.

Нарештї Юргіс сказав, що бере всю відповідальність на себе і що треба таки купити той дім.

Тим часом Іонасови дали роботу на фабриці Дургема, а Юргіс добре заробляв на різницї Броуна і був певний, що й далї так буде; він залюбки робив-би у двоє, у троє більше, абп тільки вшлатити той дім, щоб сїмя могла мати нарештї колись свій власний куток.

На тім й порішили, що дім купити треба. Думка була поглядїти ще скілька инших домів,щоб можна було вибрати; але потім ту думку покинули, бо одно — що не знали вонп, де шукати тих домів, що на продаж, а друге — вже звикли вони думати власне про сей самий дім і вже неначе привикли до тої думки, що він буде їхнїй. Вони пішли до аґента сказати йому, що купують той дім і дуже зрадїли, що він ще не проданий, бо боялись, що може опізнились.

Умовлено було, що вони прийдуть на другий день і аґент принесе готовий контракт, щоб підписати його. Юргіс знав, що у таких справах, де підписуєть ся умова на папері, треба бути дуже обережним; він дуже хотів сам піти до аґента, але бояв ся втратити роботу на фабриці; довело ся доручити сю справу жінкам. На щастє Шедвіла згодив ся пійти з ними. Юргіс цілий вечір говорив жінкам, щоб вонп держали себе дуже обережно і не зробили якої помилки. Потім усї подобували гроші, хто які мав, склали їх до купи, зашили у торбинку і тїтка Елїзбета сховала її на грудях під сорочку.

Другого дня раненько вони пішли. Юргіс стільки був наговорив їм про обережність та всякі можливі помилки, що вважав себе за людину досвідчену і тямущу в таких справах, — почував себе якось непевно.

Коли вони прийшли, аґент попросив їх сїсти і прочитати приготовлену умову. Шедвіла почав читати помалу

так помалу, що аґент де-коли аж барабанив по столї пальцями, щоб здержати нетерплячку. Тїтка Елїзбета була така збентежена і заклопотана, що аж піт їй виступив на чолї; їй здавало ся, що вони, читаючи ту умову, зневажають такого гарного і поважного пана, як той аґент, так нїби вони йому не довіряють. Але і Якуб Шедвіла читав повагом і де-далї брови його насовувались і морщились суворо і неймовірно.

Виявилось, що таки було треба добре вичитати ту умову від початку до кінця, бо страшні сумнїви чим раз більш заходили у голову Шедвіли: в тій умові нї разу не згадувалось про продаж, а виходило щось таке, нїби той дім віддаєть ся у наймі. Правда, трудно було Шедвілї розібрати ту судову канцелярску мову, бо він її добре не тямив, але все-ж таки Шедвіла зрозумів, що в умові стоїть про наймову платню по дванадцять долярів у місяць на протязї восьми лїт і чотирьох місяцїв. Він перестав читати, знявши окулярп,спитав увічливо і несміливо аґента: що воно значить? Аґент надзвичайно увічливо і любязно почав доводити, що се тільки такий законний порядок, форма така і далї у контрактї се буде вияснено. Але Шедвіла не хотїв слухати далї і переказав тїтцї Елїзбетї розмову з аґентом; бідна жінка жахнулась: мало не девять лїт вонп мають платити гроші, а не матимуть нїякого права на той дім і будуть жити так, як наємшики! Аґент знов почав дуже терпляче і ласкаво вияснять їм усе, з самого початку. Але тїтка Елїзбета добре памятала Юргісові слова: „Як тільки що-небудь буде не так — не давайте грошей, а підїть спитайте попереду якого адвоката". Хоч і важко їй було насмілитись сказати се панови аґентови, але вона перемогла себе і сказала, а Якуб переказав її слова аґентови. Аґент не тільки не образив ся, а навпаки — охоче пристав на се і навіть сам хотїв піти по адвоката. Але тїтка Елїзбета на се не згодилась і вонп самі пішли шукати адвоката, бо боялись, щоб аґент не привів якого спільника свого, що поміг-би йому обдурити їх. Вони пішли навмисне як най - далї, знайшли адвоката і привели його з собою. Але велпке було їх диво, коли вонп побачили, що

той адвокат по-приятельски привітав ся з аґентом, як з добрим і давнім знайомим. Тоді покупці побачили, що попали вони в якусь лапку і не зможуть уже з неї вибитись. Адвокат прочитав умову і сказав, що вона написана по закону і по формі, як слід. Старий Якуб повторив адвокатови всі подробиці умови і спитав, чи так воно стоїть записано у контракті. Адвокат заспокоїв його і запевнив, що так точнісенько все записано, як він каже. Шедвіла пригадував усі дрібниці, які знав, а нарешті сказав адвокатови, що вони люде бідні і віддають отсе останнє своє добро, яке мають. Жінки не розуміли, що говорив адвокат, але почували, що від сеї розмови залежить усе їх дальше життє, і в очах їх було щире благанне до адвоката, щоб він змилував ся і не губив їх. Коли нарешті Шедвіла роспитав про все і не мав більше нічого сказати, настала остання хвилина: треба було або згодитись на умову, або зрікти ся. Тітка Елізбета мало не заплакала. Що їй було робити? Чи правду каже адвокат, чи тягне він руку аґента, а їх дурить? А з другого боку — як же покинути се діло, коли всі поклали на се свої надії? Очі всіх присутніх звернулись на тітку Елізбету. Вона зітхнула і тремтячими руками розщипнула кофту на грудях, добула торбинку, роспорола її і виклала на стіл гроші, перелічивши їх.

Она не мала сили стояти і сіла осторонь, притиснувши руками серце. Вона хотіла крикнути мачусі, щоб не платила грошей, — але щось їй підступило до горла і так стиснуло, що вона не могла й слова промовити. Аґент тим часом взяв гроші, сам перелічив їх ще раз, сховав у кишеню, підписав квіток і умову і передав тітці Елізбеті. Потім він встав, подав їм усім руку дуже увічливо і вийшов. Вони заплатили адвокатови — і справа була скінчена. Покупці вийшли на вулицю.

Тітка Елізбета міцно стискала в руці контракт, а ноги її так тремтіли, що вона не могла йти. Мусіли присісти на часинку, бо й Она так перехвилювалась, що не здужала

йти. Спочивши трохи, вони пішли до дому, а весь час душу їх обіймав страх і якась непевність.

Вернув ся Юргіс з роботи і вони йому все розсказали. Юргіса взяв одчай, бо він був певний, що їх обдурили і вони тепер зовсім зруйновані. Він рвав на собі волосє і кричав, мов несамовитий, що вбє того аґента. Нарештї він вхопив контракт і вибіг з дому.

В сам-перед він побіг до Шедвіли і потягнув його з собою, не давши йому навіть повечерятн. Вони пішли до другого адвоката. Юргіс був мов божевільний і не міг нїчого сказати до-ладу. Почав Шедвіла розсказувати адвокатови всю справу. Адвокат взяв контракт і почав читати, а Юргіс аж спер ся до стїнки, бо не міг стояти: світ йому туманив ся і все тїло тремтїло. Адвокат разів скілька відводив очі від паперу і задавав питання Шедвілї. Юргіс не розумів їх розмови і тільки дивив ся на адвоката, а в очах його пекельна мука була.

Нарештї адвокат, дочитавши умову, сказав щось Шедвілї і засміяв ся. Юргіс аж дух затаїв.

— Ну що? — спитав він.

— Він каже, що все — як слїд, — сказав Шедвіла, — і нїякого шахрайства нема.

Юргіс зітхнув легше і сїв на крісло.

— Невже-ж се правда? — спитав він і знов почав задавати адвокатови ріжні питання через Якуба. Він хотїв зовсім перевіритись. Адвокат знов вияснив йому, що вони справдї купили дім і тепер треба тільки виплатити довг. Юргіс закрив лице руками, щоб сховати свої сльози: так він був перелякав ся і схилював ся, що не видержали його нерви. Адвокат розсказав йому, що у контрактї та покупка названа наймом для того тільки, щоб вони вірно по умові платити гроші: наємника у всяку пору можна вигнати, коли не платить. Поки-ж вони будуть платити—їм нїхто нїчого не може зробити, а як виплатять весь довг — той дім переходить у їх власність.

Юргіс був такий радий, що без торгу заплатив адвокатови пів-доляра за пораду і побіг до дому, щоб заспокоїти

своїх. Дома застав він гармидер і шарварок: Она зомліла, дїти кричали, а всї ходили, мов почадїли — бо всї були певні, що Юргіс побіг убити аґента. Не відразу навіть могли заспокоїти ся бідні люде. Всю ніч Юргіс чув, як у сусїдній кімнатї Она і мачуха її тихо хлипали.

V.

Якось не вірилось їм, що вони вже купили той дивногарний дім і можуть перебратись туди, коли схочуть. Увесь час вони тільки мріяли про се.

Тепер треба було подумати про меблї та всяку иншу хатню справу, бо нїчого того у них не було. Придбати все се не було трудно бо в Америцї запобігливі продавцї і крамарі передбачили всяку потребу людини. По всїх улицях у всїх закутках, у ваґонах елєктричного трамваю — скрізь лїзуть в очи преріжні таблицї, оповістки і реклями про все, чого тільки забажає душа людська у всякій хвилинї життя. Надзвичайно дбали ті доброчинцї про здоровлє і всї потреби людські.

Хочете покурити — скрізь вам лїзе в очі оповістка про найкращі в світї сигари і папіроси: „По пять центів найкращі сигари „перфекто" Томаса Джеферсона". На що маєте шукати кращих? Даремна річ! Хочете покинути курити — маєте оповістку про чудові порошки з запорукою, що як приймете їх десять штук, то покинете курити до-віку. І так про все, про всї потреби й бажання дбали ті доброчинцї, аби тільки зробити життє людське легким і приємним. І про все оповіщало ся дуже привітливо і сердечно.

„Ваша жінка блїда? — питає оповістка, — сумна, швидко втомляєть ся, все недогода їй, еге так? Чому-ж ви не попробуєте полїчити її „елєксіром життя" доктора Ляна-гана?"

Друга оповістка жартовлива, неначе прпятель плескає вас рукою по плечі: „Не гайте часу, біжіть швидче купити собі масти від мозолїв Голїафа!" Або: „А йдіть, лишень, швидче! Не можете? Овва! Бо кепські у вас чоботи. А ви

собі купіть черевики Евріка за півтретя доляра — самі бігають!".

Сімя переселенців, звернула увагу на одну таблицю, де намальовані були гарні пташки, що вили собі гніздечко. Марія Берчинська попросила одну знайому прочитати їй, що там написано під тим малюнком і розказала своїм, що у тій крамниці можна купити всю хатню обстанову дуже дешево. „Звийте собі гніздечко, — було там написано, — ви можете купити повну обстанову для чотирьох кімнат за сімдесять пять долярів". А надто: можна було взяти все на виплат; спочатку треба було дати невеличку частину грошей, а потім виплачувати по скілька долярів у місяць. Се було дуже зручно, бо наші переселенці витратили вже всї свої гроші і могли купити тільки на виплат. Так вони й зробили; і незабаром в їх домі була вже вся хатня справа, почавши від стільців і кінчаючи посудою у кухні. Пізно у вечорі Юргіс на власних плечах попереносив їх добро від пані Анелї у нову домівку. Довело ся йому аж двічи ходити по ті клунки, постіль і одежу. У другім місці може поліція забрала-б його, думаючи, що він злодій, але тут, у Чікаґо поліція звикла до того, що робочі переносять ся з одної квати рі на другу по-ночи, бо у день нема часу.

Коли все вже було розставлено, розвішано і роспорядковано як слід, вся сімя зрадїла і почула себе щасливою. Хоч і були ще-деякі невигоди у новім домі, але тепер їм здало ся там так гарно і чепурно, як на тім малюнку. Маленька Она аж не памятала себе з радощів; вона взяла Юргіса за одну руку, а тїтка Марія за другу і так водили його по всїх кімнатах, сїдали на всї стільцї і його садовили; один стілець аж затріщав під дебелим Юргісом, аж усї перелякались. Дїти весело стрібали і сьміялись, а Юргіс і Она довго сидїли рядочком, побравшись за руки і радїли, що незабаром здїйснять ся їх надії: скоро можна буде справити їх весїлле, тільки треба трошки обжитись і зібрати грошей. Маленька кімнатка на горі буде вже для них.

І довгий ще час треба було докуповувати ріжні господарські дрібниці; але кожну річ, хоч-би найменшу, розгля-

дала вся сімя: чи то сільничку яку, чи склянку; купувати завжди ходив Юргіс з Оною в суботу, після роботи. Богато веселих пригод і метушні було з забиваннєм цвяшків: всякий раз уся сімя обмірковувала, куди його забивати та в якій кімнаті. Почав забивати цвяшки Юргіс, але поранив собі палець: молоток був малий і тендітний, бо Она пожалїла 15 центів на більший і кращий; почала забивата Она тай і собі розбила палець, аж закричала з болю — і тільки тоді болїти перестало, як Юргіс поцілував втовчений палець.

Після Они мало не всї по черзї брали ся забивати цвяшки, аж поки набили їх скільки треба було і порозвішували на них, що треба.

Одного разу Юргіс купив дві скринї: одну пришер сам, а по другу ходив з Іонасом: у ті скринї ховали на день постїль і подушки: не для всїх ставало ліжок і довго довело ся міркувати, де хто має спати. Порішали так, що обідати всї будуть у кухнї, а столову кімнату зайняла тїтка Елїзбета з пятьма дїтьми; сама вона з двома меншими дїтьми спала на ліжку, а троє старших дїтей спали долї на сїнниках; Марія і Она спали у гостинній, а троє чоловіків і найстаршій хлопець спали в купі в одній кімнатї, всї долї, на сїнниках. В ранцї тїтка Елїзбета будила їх у чверть на шесту годину; вона давала їм снїданок — чорну каву, овсяний кулїш і сосїски, а на обід вони брали з собою у бляшанках хлїб, сало, цибулю і сир.

Тільки тепер Юргіс зрозумів, що буває на свїтї така робота, яка забірає всї сили людини. Коли він дивив ся на роботу в різницях зверха, з тої галєрії, що для публики, він тільки дивував ся, як швидко і зручно справляють ті люде свою роботу: все йшло там немов у гарній машинї. Але тепер, коли він сам став до роботи внизу, він побачив ту справу з иншого боку: ся робота вимагала страшенного, надзвичайного напруженя сил усїх робітників. З тої хвилини, як падала перша товарина під молотком бойця" аж до свистка, що спиняв роботу на полудне, а потім від першої години аж до вечера — ні на одну хвилину не було спочинку ні

для рук, ні для очей, ні для голови. А діялось воно тим, що для початку роботи, для першого її моменту ставили найдужчих і наймоторнійших робітників: їм була найбільша платня, але їх дуже часто міняли і за ними найбільше доглядали надзирателї. Сї робітники робили надзвичайно швидко і далї за ними мусїли поспішати всї инші робітники: се називалось „підганяти роботу." Як котрий з робочих не вспів за иншими, то його зараз одставляли і розщитували, а на його місце завжди було досить охочих з тої голодної юрби безробітних, що стояла раз-у-раз під воротьми фабрики. Юргісови се було байдуже, бо він був дужий і проворний; він міг-би навіть обігнати других робітників, коли-б йому було приказано. Робота його була дуже прикра, але платили за неї добре і Юргіс казав иноді товаришам, що не може нарікати на свою роботу: хоч і прикра вона, а треба-ж комусь її робити. Товариші неприязно ставились до Юргіса за такі його розмови і він скоро примітив, що всї вони страшно ненавидять свою роботу і кленуть хазяїв фабрики, надзирателїв, усю фабричну округу, навіть увесь Чікаґо. Навіть жінки і дїти проклинали фабрику і говорили, що там роблять ся нечувані гидоти. А коли Юргіс починав допитуватись — які-же саме гидоти? — то всї дивились на його з недовірством і говорили: „Послужиш тут більше,сам побачиш".

Трохи згодом Юргісови предложили пристати до робочої спілки. Він не міг зрозуміти, на що здала ся така спілка. Тодї йому розсказали, що робітники єднають ся до-купи, у спілку, щоб легче було гуртом оборонять свої права.

— А що воно таке: права? — щиро спитав Юргіс, бо він досї нїколи не чував, що у робочої людини можуть бути якісь права, окрім права шукати роботи і робити її, коли пощастило знайти. Се просте і безхитре питанє обурило робітників і вони назвали Юргіса дурнем. Потім один з робітників, Ірляндець, що знав тропки литовську мову, почав розсказувати йому про робочі спілки, але з того всього Юргіс зрозумів тільки одно: що доведеть ся платити членську вкладку до спілкової каси. Злякавшись того Юргіс одмовив ся пристати до спілки. Тодї Ірляндець, людина гаряча, не

стерпів і почав лаятись та грозити кулаками; на се й Юргіс показав йому свої кулаки і Ірляндець, побачивши, що з таким здоровенним битись не слід, плюнув тай пішов. Потім Юргіс зрозумів, що робоча спілка найбільше бореть ся з тим поганим звичаєм „підганяти" роботу: де-які робітники не видержували і падали від утоми. Але Юргіс був дужий і не бояв ся того; він думав собі: хто не може тягнути за иншими — нехай шукає собі легшої роботи. Книжок і ґазет він не читав і не знав нічого про боротьбу пролєтаріяту з капіталом, робочих спілок з фабрикантами; з-малку він звик думати, що кожний повинен сам за себе дбати, бо в біді ніхто йому не поможе.

Але довело ся йому скоро переконатись, що так думати, про слабших людей не годить ся: на рідним батьку він се побачив.

Старому Антонови ніяк не щастило знайти роботу. З дванадцяти літ він уже сам собі заробляв хліб і завжди справляв свою роботу чесно і совістно. А тепер, на старість, не було йому роботи: не здужав тягнути за иншими тай став непотрібний, мов стара собака. Добре, що мав він такого сина, який годував його і піддержував. І не раз думав собі Юргіс, що без такої опіки і запомоги старий пропав-би з голоду на вулиці.

Антон Рудкус обійшов усї фабрики, всї майстерні, склади, крамниці, трактири й шинки, прохаючи хоч якої небудь роботи, але роботи ніде не знайшов, а иноді ще навіть гнали його геть і лаяли.

І похитнулась Юргісова віра у добрі американські порядки, а далі, як знайшла ся нарешті робота старому Антонови, Юргіс зовсім обурив ся на ті порядки, бо справа з тою роботою Антона була мерзенна й ганебна. Одного вечора старий вернув ся до дому дуже схвильований і розсказав, що на фабриці Дургема, у сінях коло коптильні підійшов до його якийсь чоловік і сказав, що може дати йому роботу. тільки з такою умовою, щоб Антон віддавав йому третину свого заробітку. Антон спитав його, чи служить він сам на тій фабриці? Але той чоловік відповів, що до сього Антоно-

ви нема діла: хоче робити — нехай віддасть третину заробітка тай годі.

У Юргіса тоді було скілька приятелів на фабриці і він роспитав їх, що воно значить та подія з Антоном і чи нема тут якого обману? Один з тих знайомих Тамошіус Кушлейка, маленький жвавий чоловічок, вислухавши Юргіса, не здивував ся ані трошки і розсказав, що се річ звичайна і на всіх фабриках буває таке: надзиратель хоче побільшити свій заробіток і пускаєть ся на всякі штуки; він має таких посередників, як отой чоловік, що говорив з Антоном і через них обдирає і обкрадає бідних робітників, котрі слабші. На фабриках звичай один: витиснути з людини як найбільше роботи, а заплатити йому яко-мога менше; і при всякій нагоді стараються урвати і здерти, що тільки можна. Робочі також не вірять один одному, бо всякий боїть ся за себе, щоб не втратити роботу: впаде один — на його місце є десять охочих. Живуть робочі, як собаки, а фабриканти, як вовки; і так воно ведеть ся тут з самого початку, так само було й за батька теперішного фабриканта.

— Послужиш тут більше — сам побачиш, — казав Юргісови Кушлейка. — Добре жити тут можна тільки кривдою та шахрайством; хочеш жити чесно і по совісти — то тут тобі не місце. Жирують тут і збірають собі гроші тільки такі люде, як той, що обіцяє старому Антонови роботу. А чесну людину тут будуть "підганяти", поки не витягнуть з його всю силу, а тоді викинуть його геть.

Юргіс жахнув ся, вислухавши Тамошіуса. А посім подумав собі, що мабуть Тамошіус говорить таке, бо сам не дуже справний робітник: він цілими ночами грає на скрипку на вечоринках, то й не диво, що потім трудно йому тягнутись в роботі за иншим; надто — він такий малий і слабосильний — де-ж йому рівнятись до справжнього робітника!

Але потім Юргіс почав уважно придивлятись і прислухуватись до всього, що діесь на фабриці і що-день брав його більший сум і зневіре, бо бачив він де-далі, що може й правду таки казав йому Тамошіус Кушлейка.

Юргіс намовляв батька не приставати на ту умову, але старий не послухав і згодив ся платити посередникови тре-

тину заробітку. Того-ж таки дня йому дали роботу на коптильні, у сутеренах фабрики.

Там було дуже вохко: у всій кімнаті не було сухого кутка, щоб ноги поставити і весь заробіток за перший тиждень пішов у старого на те, щоб купити чоботи на грубих підошвах, щоб не промокали. Вся робота старого була — ходити з губкою, настромленою на жердку і витирати діл.

Антон Рудкус був смирний і плохий чоловік, а проте й він почав дуже через два дні лаяти і проклинати Дургема і його фабрику. Йому доручено було чистити ляди, через які спускали всяку покидь і непотріб з верхнього поверху. Аж страх брав слухати, коли він розсказував про ту роботу! Він служив у тім відділі, де маринували мясо на ріжні консерви. Мясо стояло там у великих діжках і мокло у ріжних спеціях; вибірали його з діж великими залізними вилками, клали на візки і перевозили у другий відділ, де робили з його консерви. Повиймавши з діж усе, що можна було вхопити вилками, робочі перекидали діжи і згортали з долу лопатами дрібніші шматки і знов таки кидали їх на візки; а на долі був чималий шар грязюки і Антон мусів спускати її через люк; під люком було залізне решето і Антон мусів збірати з його найменші шматки мяса, що відділились були з тої грязюки і знов таки складати їх на візок, щоб пустити на консерви. Ось про яку гидоту розсказав Антон.

Марія Берчинська знайшла собі роботу на одній з менших фабрик і дуже рада була, що заробляла добрі гроші, розмальовуючи бляшанки. Одного дня вона привела з собою до дому бліду, слабовиту дівчину, Ядвігу Марцінкус, яка робила в одній кімнаті з нею. Ядвіга розсказала, яким способом пощастило Марії знайти роботу. Перед Марією на тім місці була одна Ірляндка; вона служила на тій фабриці з самого її початку, літ з пятнадцять. Почались у неї сухоти, вона дуже кашляла і той кашель докучав усім робітницям. У Ірляндки був незаконний син, каліка і вона дуже його любила. Коли Марія прийшла просити роботи, надзирательниця дуже зраділа, що є змога поставити на місце хворої робітниці дужу і здорову; байдуже їй було, що Ірляндка придбала свою хоробу на тій самій фабриці, а може й не знала навіть того

надзпрательниця, бо сама служила на фабрищї недавно, два-три роки. Ядвіга не знала, що стало ся тепер з тою бідною Ірляндкою; вона хотїла піти провідати її, але не могла, бо сама занедужала: у неї зробилась якась хороба через те, що цїлий день вона повинна була держати в руках важкі бляшанки, по чотирнадцять фунтів.

Іонасови також пощастило знайти роботу через нещастє другої людини. Він тягав візки з шинками і копченим мясом з коптильнї на елєватор; візки були важкі, залїзні і важили з шинками пять сот фунтів; найтруднїйше було зрушити візок з місця, а тодї вже треба було дбати, щоб він не ставав, бо знов довелось би здвигати його. Надзирателї підганяли, лаяли і штовхали робітників, а ті старались гнати візки яко - мога швидше; ходити було слизько. Отже через те й трапилось нещастє з робітником — Словаком, на якого місце потім став Іонас: візок з розгону припер його до стїнки і задавив на смерть.

Все се було дуже сумно і страшно, але те, що побачив Юргіс незабаром своїми власними очима, було ще гірше.

Він робив у тім віддїлї, де патрали туші. Всякому відомо, що мясо тїльної корови або такої, що недавно отелилась, не годить ся на потребу людську. Що дня серед того товару, що приганяли на різницї, було богато тїльних корів. Можна було-б подержати їх на скотнїх оборах який час, поки вони отелились би; але се було невигідно для фабрикантів і, щоб не було мороки, тїльних корів заганяли і били враз із иншим всїм товаром. Тїлькн у той час, як били тїльну товарину, давали знак надзирателеви, він підходив до ветеринарного інспектора, починав з ним розмову і відводив його куди-небудь нїби на проходку або для чого иншого, а тим часом тїльну товарину били, патрали, очищали і пропускали тушу далї. Юргіс спускав кишки і всї тельбухи через люк у нижнїй поверх і доводилось йому нераз спускати туди-ж таки і теля нерожденне — тай ішло і воно на консерви.

Раз якось один робочий послизнув ся, впав і дуже забив собі ногу. Юргісови сказали стати на час на його місце. Було вже пізно, інспектори пішли вже з фабрики, розійшлись і робочі і лишило ся тільки чоловіка з двадцятеро. У той

день було вбито до чотирьох тисяч товару, що привезено його було з далеких штатів. Богато товару було покалїченого, з поломаними ногами, пробитими боками, було чимало й здохлого — невідомо від якої причини.

Отож треба було всю ту калїч і падло пустити також на вжиток, як і здоровий товар; і робилось се нишком та по-ночи. Калїч і падло підіймали особливо машиною на самий верх, різали, патрали і чистили звичайним порядком і так само швидко; видима річ, що так робило ся що-дня і нікого воно не дивувало. Через дві години ті туші були вже в холодильні і розміщено їх було проміж здорових туш так, що вони не звертали на себе уваги.

Після сеї роботи Юргіс вернув ся до дому дуже сумний і понурий: тепер він зрозумів, що не дурно сміялись з його робітники, коли він говорив, що американські порядки дуже добрі і дуже йому подобають ся.

VI.

Юргіс і Она дуже кохали ся; вже два роки вони збірались одружитись. Все, що трапляло ся в життї, навіть ті гидоти, що дїялись на різницях, цїкавило Юргіса лиш настільки, наскільки воно могло прискорити його весїллє, але тїтка Елїзбета і старий Антон нїяк не хотїли, щоб воно було тихе й не гучне, без весїльного обіду, музиків і танців. Вони й так боялись, щоб молодь не забула давніх звичаїв далекого рідного краю. Тому то тїтка Елїзабета домагалась, щоб уся сїмя що неділї ходила до церкви на службу божу, і опріче того вона куппла і поставила на припічку у гостинній кімнатї гипсові яслї господні з фіґурками божої матери з дитиною і волхвів; вона заплатила за се пятьдесять центів, але вірила, що ті гроші не витрачені дурно і що вони повернуть ся їм якимсь невідомим, таємничим способом.

Вони, звичайно, рахували на те, що весїльні видатки вернуть ся їм з тих внесків, що дадуть гості; але треба було грошей хоч для початку, бо на борг тут їм нїхто не повірив би нїчого. Юргіс і Она підрахували все, до найменшої дрібниці, і вийшло, що весїлля нїяк не можна справити дешевше, як за двіста долярів. Де що грошей міг позичити їм Шедвіла; опріче того Іонас і Марія залюбки давали їм у позичку всї

невеличкі гроші, що зберегли собі; а всеж таки того всього не вистарчило-б і треба було чекати місяців чотири або й пять, щоб зібрати, скільки треба, грошей. Тоді й Она постановила шукати собі роботи на фабриці, щоб своїм заробітком прискорити весілє хоч на місяців два. Так умовившись, вони терпляче ждали. Але несподіване лихо надовго розвіяло всї їх надії.

У сусідстві з ними жила одна литовська сїмя: старенька вдова Маюшкіне і дорослий син її. Вони познайомились і бували одні в одних.

Одного вечора бабуся Маюшкіне, як вони її звали, почала розказувати їм про сусідів і нарозказувала їм таких страховищ, що аж жах обняв всю сїмю Юргіса і Они.

Стара Маюшкіне так довго прожила вже серед повсякчасної людської біди і нещастя, що звикла вже до того і розказувала про голод, хороби і смерть так спокійно, як инші люде розказують про весіллє та свята. Вона почала потрошки відкривати правду і за кожним її словом падали і валились надії Юргіса і Они.

Виявилось, що дім їх не новий, а стоїть вже літ з пятнадцять; його тільки підмальовують що року або через два роки, як вилиняє фарба. Такі домикомпанія будувала одразу гуртом, цілими кварталами, з єдиною метою — грабувати бідних людей. За такий домок здерли з них півтори тисячі, а компанії коштує не більше, як пятьсот долярів. Стара Маюшкіне говорила се напевне бо чула вона се від підрядчика що будував ті доми, а той підрядчик приятелює з її сином. На будівлю брали що найдрантивійший матеріял — аби тільки зверха виглядало гарно. Се вона знає добре, бо й сама купила такий домок, на таких самих умовах; тільки вона обдурила компанію: син її заробляв добре, по сто долярів у місяць, а мав розум не женитись, то й могли вони виплатити весь довг.

Коли спитали стару: хіба виплатити довг — значить обдурити, вона розказала, що компанія тільки на те й рахує, що покупці не зможуть по умові вплачувати що-місячні внески; а як тільки хоч один місяць пропустити й не заплатити, то по умові пропадають всї гроші, що вже виплачені,

і дім знов переходить у власність компанії і вона знов пускає його у продаж.

— Невже ж се буває? — а жахом спитав Юргіс стару.

— Та вже ж буває, — казала Маюшкіне. — Та взяти хоч би отсей ваш дім: я знаю всіх пожильців, що жили тут, купивши нібп то його, а потім втратили все. Чотири сімї вже пробували його купити, та ні одній не пощастило і дім знов переходив назад до компанії. Як хочете — я вам розкажу все чисто про всіх попередніх покупців.

Перша сімя були Німці. Всі чотири сімї, що купували сей дім, були з ріжних народів — бо ріжні народи наступали тут на різницях один після другого. В сам-перед, уже літ двадцять тому або й більше, на різницях і на всіх фабриках у Чікаґо робили Німці. Потім як зменшили платню за роботу, Німці покинули і помадрували в инші штати, а на їх місце прийшли Ірляндці. Сім чи вісім літ Чікаґо було цілком ірляндське місто. Тепер їх лишилось тут небогато, а більшість тих, що робили тут на різницях, помандрувала геть після того, як програли великий страйк і заробіток упав ще низше. Після того прийшли Чехи, а після Чехів — Поляки. Розказують люде, що такі переселення робив старий Дургем; він присягнув, що добере для Чікаґо таких робітників, які ніколи не зроблять страйку. Для того він послав у найдальші і глухі закутки і села Европи своїх аґентів і вони розпускали чутки про високі заробітки на різницях у Чікаґо. Поляки наїхали сюди десятками тисяч, але згодом їх витіснули Литовці, а тепер уже Литовців помаленьку починають витісняти Словаки. Чи є на світі народ гірше забитий і безпомощний за тих Словаків? І їх також дурять чутками про великі заробітки — про дорожнечу прожитку їм нічого не кажуть; наїде їх сюди безліч, самі собі зібють вони ще низше заробітки, а фабриканти мов ті павуки, зловивши їх у пастку, витиснуть з них усю силу, а потім викинуть їх геть: іди собі куди знаєш.

Так ось, перші покупці сього дому — розказувала стара Маюшкіне, — були Німці. Батько був чесний, добрий робітник. Він уже виплатив був більше половини довгу, та пропав, бідолаха: звалив ся з елєватора на фабриці Дургема і

забив ся на смерть. Сімю його вигнала компанія з дому. А після них дім купили Ірляндці. Сімя їх була дуже велика; батько запивавсь, бив дітей і тут цілими ночами був крик плач і лемент. Той Ірляндець брав ся до політики і належав до місцевого клюбу, де скуповують голоси на виборах. Тому-то поліція знала його добре і ніколи не зачіпала; навіть як попав ся він раз, вкравши скілька коров у бідних сусїд і продавши їх на різниці, та посидів за се тільки три днї у тюрмі і навіть не втратив роботи на фабриці; але він умер з перепою. Син його років зо два піддержував сімю своїм заробітком, але сам заслаб на сухоти і вмер. Сей дім неначе якийсь заклятий: у кожній сімї, що тут жила, неодмінно хтось занедужував на сухоти. Таких домів у сій частинї Чікаґо дуже богато. Буває иноді навіть, що одна кімната в домі якась нещасна: хтоб у ній не жив — мусить неодмінно заслабнути і вмерти. А в сім домі померло людей більше, ніж у всіх сусїднїх; з кожної сімї, що тут жила, неодмінно хтось помирав, — найбільше дїти, що служать на фабриці, довго не виживають. У давнійші часи, коли ще не було закона про дитячу працю, на фабрики приймали на роботу зовсім маленьких дїтей. Тепер уже є постанова, щоб не приймати на фабричну роботу дїтей до шіснадцяти лїт.

— Невже? — спитала стару Маюшкіне тїтка Елїзбета.

Вона думала примостити на яку-небудь фабрику свого малого Станїслава. Стара Маюшкіне заспокоїла її.

— Закон нїчого не видить, — сказала вона. Його можна обійти; треба тільки додати дитинї скілька лїт. Як-же не посилати дїтей на роботу при такій нуждї? А надто — дитинї легче знайти роботу на фабриці, ніж дорослій людинї. Там раз-у-раз ставлять якісь нові машини і до них приставляють дїтей для догляду. Фабриканти охоче приймають на легку роботу дїтей, бо їм дешевше платить ся за роботу.

Стара Маюшкіне розказувала їм далї про всякі нещастя, що скоїли ся з тими людьми, що купили "новий" дім після Ірляндців, а всї слухали її і потерпали від страху і не знали, чи правда все те, чи може стара трошки прибільшує. Ось вона все про сухоти говорить, а вони й не знали нїчого про ті сухоти, хіба тільки те, що при них кашляють люде; а

дід Антон ось уже два тижні, як кашляє без перестанку. Але далі вони почули ще гіршу річ від старої Маюшкіне. Вони почали розпитувати її, чому-ж се ніхто з попередніх власників дому не міг виплатити довгу? І почала доводити їй, що воно-ж зовсім не так трудно. Але стара спитала їх:

— Чого-ж се ви рахуєте тільки дванадцять долярів у місяць? А проценти?

— Які проценти? — спитали зо страхом усі в один голос. Ми умовились платити тільки дванадцять долярів у місяць.

— Ба ні! — засміялась стара Маюшкіне. — Вас обдурили так само, як і всіх, хто перед вами купував сей дім. Стара справа! Адже-ж за розкладку виплати завжди беруть проценти. Ви прочитайте гарненько умову.

Тітка Елізбета, аж блїда з переляку, метнулась по ту умову, яка вже їм стільки клопоту і горя наробила, і принесла її. Стара Маюшкіне взяла умову, проглянула і знайшла те, чого було треба.

— Та вже-ж, дивіть ся, — сказала вона: ось тут ясно стоїть: "що-місячний виплат процентів по сім рокових".

— Що-ж воно значить? — пошепки спитав Юрґіс після довгої мовчанки.

— А значіть, що що-місяця ви маєте платити крім дванадцяти долярів і сорок центів проценту.

Знов настала довга, страшно сумна мовчанка. Вся сїмя почувала себе так, неначе-б упала на дно глибокого провалля, з якого нема виходу. Одчай взяв усіх. Тітка Елізбета почала стогнати, а Марія, заламавши руки, заплакала у голос. А бабуся Маюшкіне, мов та пророчиня гіркої долі, виясняла їм далі, як їх обдурили. Нарешті вона простилась з ними і пішла. А вся сїмя сидїла, мов прибита і проклинала лиху долю. Жінки плакали: прокинулись дїти і собі заплакали.

Але слїзьми лиха не відцурати. На другий день в ранці всї пішли на роботу. На фабриках до їх смутку всї були байдужі.

Тітка Елізбета і Она пішли до аґента, плакали перед ним і гірко докоряли. Вислухавши їх, він спокійно сказав,

що проценти платити треба, а не сказав він їм про се попереду, бо се-ж така звичайна річ, що й дитина зрозуміє і він був певний, що вони се добре знають.

О-полудні Она пішла на фабрику Дургема, дочекалась обіднього перестанку і розказала Юргісови про сумний наслїдок розмови з аґентом. Юргіс і сам вже заранї предбачив се тай вислухав її спокійно.

— Я буду більше працювати, — сказав він своїм звичаєм, щоб заспокоїти Ону.

Але тут таки вони порішили, що треба буде і малого Станислава запрягти кудись у роботу на фабриці і Она буде шукати собі роботи. Річ була очевидна, що сам Юргіс нїяк не здужає справитись за всїх. Ранїйше він нїяк не хотїв, щоб Она ставала на роботу, а тепер уже мусїв пристати на се.

Незабаром одна знайома сказала Марії, що можна буде знайти місце для Они на фабриці Броуна, але попереду треба надзирательниці всунути в руку десять долярів. Юргіс уже не сперечав ся, тільки хотїв знати, який буде з тої роботи заробіток.

Она пішла на фабрику, затиснувши у жменї десять долярів. Надзирательниця прийняла її любенько, чемно поговорила з нею і сказала, що дасть їй легку роботу; шити пошевки для шинок і зможе Она заробляти до десяти долярів у тиждень. Малого Станислава тїтка Елїзбета повела по переду до священика, щоб узяти свідоцтво, що йому шістнадцять лїт, — хоч йому було тільки чотирнадцять. І з тим свідоцтвом хлопець почав робітницьке житте.

Стало ся так, що у Дургема на фабриці поставили нову машину, щоб збірати смалець; і до тої машини приставили Станислава.

Пройшов довгим камяним корідором і піднявшись по сходах на другий поверх, хлопець опинив ся у кімнатї без вікон, а світло там було електричне; отож там і стояла та машина, що збирала смалець. Топив ся він на верхнїм поверсї і тоненькими смужками збігав по жолобках у бляшанки; смужки були білі, як снїг і з прикрим духом. Дивовижна машина була так хитро придумана, що як тільки бляшанки наливались повні — смалець переставав текти і підставка

з бляшанками сама поверталась і підставляла під жолобки порожні бляшанки. При машині треба було тільки двох людей: один підставляє порожнє начиннє, а другий здіймав повне; і так наповняло ся смальцем скілька сот бляшанок у годину.

Коли малий Станіслав прийшов туди у-перше, надзирательспитав його, скільки йому літ. І хоч хлопець сказав: "шістнадцять", надзирательвсе-ж таки велів показати свідоцтво; йому треба було того папіру, щоб усе було по закону, а чи правда воно, чи ні — йому було зовсім однаково. Потім він показав хлопцеви, куди треба ставити порожні бляшанки, коли машина повертаєть ся, і з того часу почало ся трудове життє малого робітника, почала ся його до-вічна праця задля шматка хліба. Годину за годиною, днину за днину судила йому доля стояти в тій кімнаті від осьмої до дванадцятої години в ранку і від пів-до-першої до пів-до-шестої у-вечорі, не маючи хвилини вільної: весь час він мусів доглядати, щоб цідив ся добре смалець у бляшанки. В літку від смальцю йшов такий дух, що аж нудило, зимою бляшанки примерзли до пальців хлопчині, бо у тій кімнаті не палили; пів року хлопець не бачив у будні денного сьвітла; і за се вкінці тижня він приносив до дому три доляри. Два мілїони таких бідних працювало на фабриках Сполучених Штатів Америки.

А все-ж таки Юргіс і Она трошки повеселїшали: вони вирахували, що заробіток Станіслава покриє той несподіваний видаток на виплат процентів і таким чином їм поки-що не треба боятись, що вженуть їх з дому. Радів і хлопець, що має й він тепер роботу й заробляє стільки грошей.

VII.

Цїле літо вся сїмя щиро працювала і збірала гроші, щоб в-осени Юргіс і Она могли справити весілле звичаєм далекої батьківщини. Аж тільки перед Пилипівкою справили наречитї те весілле, а після його у них оказав ся новий довг — аж тисяча долярів.

Се було страшне дїло. Молоде щастє молодої пари від разу отруїло ся журбою; і свято було для них гірше буднів,

бо раз-у-раз, мов тяжка мара гнітила їх думка про нужду і злидні.

На другий день після весілля, у сім годин ранку всї мусїли вже стати на роботу, бо бояли ся втратить її. Навіть малий Станислав мусїв пити, дарма що був утомлений і недужий після того, як об'їв ся на весіллї тухлої ковбаси. Він ледви держав ся на ногах, стоячи коло своєї машини; надзирателъ разів скілька штовхав його у бік, коли він куняв від утоми і мало не вигнав його зовсім з роботи.

Минув цїлий тиждень, поки життє війшло у свою звичайну колію, але всї ходили пригнїчені і сумні. Юргіс ще трохи здержував ся якось, бо розважала його Она; один її погляд гаспв у йому гнїв, коли, бувало, серце його набірало через край. Всї думки його були тепер коло молодої жінки. Він знав добре, що тепер він єдина її опіка і оборона в життї і за неї він готовий був боротись і змагатись з цїлим світом, щоб захистити її від смутку і страждання.

Юргіс втратив уже колишню віру в людей; він зрозумів що життє є боротьба всїх проти всїх і що в тій боротьбі слабші люде гинуть. Тепер уже він ставив ся до всїх з недовірєм і навіть з ненавистю, бо знав,, що скрізь тільки дурять і грабують — тай мусїв оберегатись. Всї реклями у крамницях — безсоромна брехня; всї ті оповістки і афішки на парканах, на стовпах телеґрафічних, у ваґонах — усе се також брехня від початку до кінця. Брешуть і фабриканти, дурять і обдирають всю країну. Все тут одна брехня і омана.

Знав Юргіс усе се і готовий був до боротьби, але не мав певної надії, що поборе. Хоч і дбав він дуже за свою жінку, але вже через тиждень скоїло ся з нею лихо — та й не абияке, — а через такі причини, що поборотп їх не сила була.

Одного ранку, як ішла Она на роботу, був холодний зимовий дощ. Непромокної одежи у неї, звичайно, не було. Юргіс посадив її у ваґон трамваю. Не знали вони, що на половинї дороги має бути пересядка, не знали й того, що кондукторі дають білєти з пересядкою тільки тоді, коли їм се сказати заранї. Несмілива Она не сказала того кондукторови і він їй не дав білєта на другу лїнію. Довело ся їй другу половину дороги пройти пішки під дощем, промокла вона

вся і потім цілий день пробувала на роботі у холодних і вох ких сутеренах. Після того вона два тижні нездужала, але на роботу не переставала ходити, бо не хотіла її освободити ні на один день, а боялась вона втратити службу. Надзирательшця почала поводитись з нею після того весілля дуже суворо; одно — через те, що Она не прийшла на роботу на другий день після весілля, а друге — що надзирательниця дуже не любила заміжних робітниць, бо сама була бридка, стара і додівувалась до сивого волосу.

Та се ще не всеньке лихо було.

Почали чогось дїти слабувати. Не знав нїхто, що в самім домі є причина хороби: каналїзації там не було, а під домом була глибока яма і там за пятнадцять лїт назбірало ся стільки нечистоти, що закаляв ся через те і ґрунт увесь і вода.

Не знали бідні люде також і того, що всї їх харчі підборні, фальшовані: і синьовате молоко, що брали вони для дїтей у сусїдній молочній, і чай, і кава, і мука — все було підмішано, та иноді ще й шкодливими річами; зелений горошок був фарбований отрутним мідяним окисом, а ласощі дитячі — анілїном. Там, на Литві, тїтка Елїзбета, знавшись на лїках, сама збірала й сушила всяке зїллє і лїчила дїтей. А тут доводило ся купувати лїки в аптеках, та ще хто його знає чи й на лїках тут не дурили?

Поети кажуть, що страждання величать душу людську, але мабуть вони говорять не про ті страждання, що породила нужда і убозство; бо такі страждання тільки принижають і калїчать душу і для них нема слів у мові поетів. Якимп-ж бо, справді, словами описав поет ту безлїч нужди і всякої погани, що її як комашнї було у домівцї нещасної литовської сїмї? Се просто була для них кара Божа і нїякими способами не можна було винищити ту нечисть; купували на те лихо всякі порошки, але-ж вони, як усе патентоване в Америцї, нї на що не здали ся.

Тяжкого горя завдавав цілій сїмї старий Антон. Кашель його, через роботу в вохких сутеренах, чим-раз ставав гірший. Опріче того промокали старому ноги, дарма, що

справив він собі чоботи на грубих підошвах; промокали вони всякими спеціями і квасами, в яких маринували мясо. Через те раз-у-раз робились у старого на ногах болячки і рани. Ходив Антон до лїкаря і той сказав, що се „професійне отруєнє крови"; радив негайно покинути ту роботу, бо де-далї гірше йому порозїдає ноги і пальці самі собою почнуть опадати. Але старий не піддавав ся; він пообвязував собі ноги ганчірками і ходив на роботу. Та не довго він так потягнув, бо від тяжкого кашлю пішла йому горлом кров і він мусїв лягти. Перемогав ся старий, як міг і все мав надію, що піддужа і знов буде робити; щоб заспокоїти старого, його вцевняли, що місце на фабриці лишило ся за ним, хоч у дійсности на другий таки день там поставили на місце Антона молодого й доброго робітника. Через днїв скілька знов напав старого тяжкий кашель і знов пустила ся горлом кров і, нарештї, одного ранку, як прийшли довідатись до його — він уже був мертвий і застиг.

Тяжкі тоді часи вже були для сїмї і, на превеликий жаль тїтки Елїзбети, не можна було справити Антонови такого похорону, як годилось-би давнім литовським звичаєм.

Похорон справили убогий і простий. Юргіс у неділю від ранку до вечора торгував ся з майстрами за труну і за могилу, торгував ся при свідках, бо добре вже знав американські звичаї: знав, що одурять, і заправлять потім більше, нїж було умовлено.

Двадцять пять лїт прожив Юргіс з батьком у рідних лїсах, а тепер довело ся поховати його у чужій, непривітній землї. Трудно й сказати, як воно важко було Юргісови; і може єдина розвага була у першій порі того горя, що мусїв він клопотатись за той похорон, щоб вийшов він і чемний, і по змозї дешевий; тай нїколи було згадувать про колишнє життє і думати про своє горе.

Настала зима з лютими морозами і завірюхами — найтяжча пора для бідного фабричного люду. Всякі хороби, — найбільше інфлюєнція та запалїннє легких, — вишукували собі жертви серед найслабших. Найгірше було сухітникам: страшно було ходити на роботу без теплої одежини.

а пропускати роботу не можна було ні на один день, бо зараз ставили другого робітника. А тих „других" було завжди досить: що-дня коло воріт фабрики стояла велика юрба безробітних, не вважаючи ні на яку погоду; вони відморожували собі руки, ноги, але проте приходили неодмінно що дня, бо більше їм нікуди було йти. Коли одного разу Дургем оповістив у ґазетах, що йому треба двісти чоловіка, щоб колоти кригу, то цілий день і цілу ніч юрби бездомних і голодних людей тягнулись на фабрику звідусіль, на превелику силу пробіраючих по великих снігових кучугурах і заметах.

Вони заповнили собою всі станції мійського трамваю, всі корідори, сіни, рундуки, спали й на дворі, збившись купою, щоб огріти один одного. На ранок коло воріт Дургема було вже до трьох тисяч народу, але з них вибрали тільки двадцятеро найдужчих; виявилось, що у ґазеті була друкарська помилка: замість „двадцять" поставили „двісті"...

За фабриками був уже степ, а далі велике озеро і з того боку завжди тягнув ся страшно холодний вітер; мороз доходив иншими днями до двадцяти градусів, а снігу иноді. памітала завирюха аж по самісінькі вікна. Дуже трудно було ходити в таку добу тому, хто не мав теплої одіжи.

Жінкам і дітям було ще труднійше, ніж чоловікам. Иноді вони їздили трамваєм, але й се було для них важко: малий Станислав, наприклад, заробляв у годину пять центів і жаль було платити стільки-ж за переїзд. Дітей кутали у хусти, аж иноді й пізнати їх не можна було, але й се не завжди помагало.

Одного разу, у лютий холод, той другий хлопець, що робив зо Станиславом при машині, що цідила смалець. прийшов на роботу і почав дуже кричати й плакати з болю; його розкутали: вуха йому побіліли як сніг і зовсім замерзли; почали їх терти, але се нічого не помогло: вуха одмерзли і повідпадали. З того часу Станислав став дуже боятись холоду і що-ранку починав плакати, коли треба було йти на роботу. Юргіс мусів водити його з собою на фабрику і назад одводити його у-вечері після роботи до дому, а як бу-

вав великий сніг і замети, то й носив його на плечах. Але иноді. Юргіс засиджував ся на різниці до пізнього вечора, як бувало більше роботи; тоді Станислав мусів довго чекати його у кутку холодного корідору, де він міг заснути і замерзнути.

Убійна камера, де робив Юргіс, не опалювалась і там було страшенно холодно, так як на дворі; тепло було тільки в тих віддїлах, де варили і топили мясо; у всїх иншіх віддїлах робочі дуже терпіли від холоду і часто застуджувались, бо доводило ся робити без курток і жилетів, а иншим навіть тільки в одних сорочках і з голими руками. В убійній камері кров товаряча примерзала до рук різників; холод бував иноді такий, що не можна було притулити ся до стїни або торкнути ся різака ножа, бо шкура з пальців прикипала до них. Робочі обгортали собі ноги ґазетним папером, а поверх того старими мішками, але все се промокало кровю і промерзало; вони знов обгортали новим папером — і той знов промокав і промерзав; у вечорі, під кінець роботи, таким чином ноги у різників були грубі, як колоди. Потай від надзпрателїв вони, щоб відгріти свої ноги, клали їх у середину туш тільки-що зарізаного товару або під крани з гарячою водою. Але найгірше для різників було те, що вони мусїли заголяти руки під лікті при роботї; руки у них аж білїли від морозу, пальці дубіли і через се були часто нещасні випадки. Від теплої крови і від гарячої води завжди була така пара, що на скілька ступнїв не було видко перед себе. І коли уявити собі, що у такім холоді, серед хмар пари і туману надзвичайно швидко кипіла робота і люде з довгими і гострими ножами перебігали від одної туші до другої, то треба дивуватись, що мало було каліцтв і що людей не гинуло тут так само багато, як скотини.

Та ще се лихо можна було-би якось терпіти, коли-б хоч було де присїсти у теплї і попоїсти за пів години обідньої перерви; та про се не дбали фабриканти. І мусїв Юргіс їсти свій обід, що приносив із собою, або тут-таки, на холоді, серед грязюки і смороду убійної камери, або бігти з иншими робітниками в один з сусїдних шинків. По всїй Ашланд-Аве

ню — вулиці, що йшла вдовж скотних дворів, цілою низкою стояли шинки; робочі так і називали її: "горільчана вулиця". З другого боку, по "Сорок-осьмій" вулиці також було по скілька шинків на кожний квартал, а на перехресті тих двох улиць був "горільчаний майдан" — площа у шість десятин завбільшки; серед неї стояв желятинний завод, а кругом було до двохсот шинків.

На кожнім шинку були таблиці, що принажували голодних людей ріжними смачними стравами: "Пряжена капуста і франкфуртські сосіски. Просимо!" "Гороховий суп з баранниною. Заходьте!" — і т. п. Все се було надруковано скількома мовами. Не менше принадні були і назви шинків: "Теплий куток", "Палац розкошів", "Закуток чарівних мрій" і т. п. Скрізь утомлений і змерзлий робітник міг знайти захисток коло печи, горячу їжу і приятелів. Тільки кінче треба було пити. Хто заходив у шинок і не пив, і їжі не купував, того без жалю зараз впгонили на мороз, а иноді ще й пляшкою у голову пускали, коли він не дуже швидко забірав ся. Всім робітникам се було добре відоме і томужто кожний, хто заходив — пив.. До шклянки горілки додавали миску горячої страви, нїбп-то дурно. Але, звичайно, одної шклянки не було досить: частував приятель — треба було частувати й його; потім приходив ще який знайомий — треба було випити й з ним: робочій людині, мовляв, чарка горілки сили додає і знов іде чоловік на роботу бадьорний і охочий. забувши на часину про своє одноманітне і безнадійне трудове життє. А вертаючись до дому з роботи заходив собі також чоловік по дорозї погрітись у шинок; там йому й тепло було. і їсти давали, то й не треба було дуже поспішати до дому на вечерю — і сидів він там, у комнатї, цілий вечір; иноді й жінка приходила шукати чоловіка — коли сама, а коли й з дітьми; треба було й їм трошки погріти ся. Тай так, бувало, вся сїмя помаленьку привикала до шинку і до горілки. А фабриканти помогали шинкарям спонювати роботу бідноти: платили вони не грішми, а квитками і нїгде тих квитків не приймали і не міняли на гроші, тільки у шинках; а вже річ відома.

що шинкар з ласки не розміняє, а треба було хоч чарку випити.

Памятаючи про Ону, Юргіс не піддавав ся тому лиху. Забігаючи пообідати у шинок він пив тільки одну чарку, не більше; за се не долюблювали його товариші та й шинкарі не дуже щиро вітали його і мусів він що-дня переходити в инший шинок. Вечорами він ішов просто до дому, посадивши Ону у ваґон трамваю і взявши на плечі малого Станислава. А повернувшись до дому він ще бігав по вутлє на паливо і тоді тілько міг уже спочити і повечерять. На всю їх квартиру була тільки одна піч у кухні і коло неї зібралась купкою вся сїмя і вечеряли, поставивши кождий свою тарілку на колїнах. Юргіс і Іонас після вечері викурювали по люльці і потім уся сїмя лягала спати, не роздягаючись і накриваючись усїм, що тільки було теплого в домі. Але холод иноді не давав їм заснути і тоді аж одчай брав бідних людей. Вранці треба було вставати вдосвіта і знов бігти на роботу. Щодень сили їх підупадали і здавало ся їм, що скоро вони зов сїм виснажать ся і не будуть здатні до роботи. І ставала перед ними мара голодної смерти і лиха доля тих людей, що жили попереду них у тім домі.

VIII.

Але, хоч яка була тяжка та зима для бідної сїмї литовських переселенців, у них ще не зовсїм погасла надія на кращу долю і сю надію подавала їм тепер Марія Берчинська.

У життї Марії заходила тепер радісна переміна: в нїй закохав ся Тамошіус Кушлейка. Маленького, тендітного скрипника вона прихарувала своєю сплою і жвавістю. Він почав ходити що-неділї до тїтки Елїзбети, а придивившись ближче до Марії, побачив, що у неї чиста, добряща, мов у дитини, душа і полюбив її ще більше.

Кушлейка був дуже несмілявий і все більше мовчав, сидячи у кухні у Рудкусів недільними вечорами. Иноді просили його заграти на скрипку — і тоді він виливав усе своє кохання, все страждання у сумних згуках.

Однак Марія уміла і використати подекуди те кохання.

Тамошіуса часто наймали грати на вечоринках або й просто, так собі, запрошували його у гостини, знаючи, що він принесе з собою скрипку і не одмовить ся погратн, коли гості захочуть потанцювати. Раз він запросив Марію з собою на таку вечоринку і був дуже радий, що вона пішла з ним. З тої пори він уже ніколи не ходив на вечоринки без неї, а іноді, як бувало до приятелів, то брав і всю сімю з собою. Але навіть коли Марія, бувало, й сама ходила з Тамошіусом, то й тоді се було свято для цілої сімї, бо вона приносила до дому повні кишені ласощів для дітей, а старшим розказувала про ті смачні речи, якими її там частували. Отсе й вся втіха була для Марії на тих вечоринках, бо танцювала вона мало: Кушлейка був дуже ревнивий і заздрий і пускав її танцювати тільки зо старими або жонатими.

Таким чином в одностайнім і сумнім життї сімї Рудкусів було хоч невеличка розвага: жили вони так бідно і стільки горя та смутку мали, що не могли заводити богато знайомих; а тепер через Марію вони довідувались про все, що діяло ся на світї і вона їм розказувала, хто як одягаєть ся. скільки хто заробляє, хто в кім закохав ся, хто "у гречку скаче", хто піячить і жінку бє.

Раз у неділю, вертаючись з вечорнпки, що була на заручинах у знайомих, Кушлейка насмілів ся і признав ся Марії, що кохає її і хоче сватати. Вона так щиро зрадїла, що тут таки на вулиці сама обняла його й поцілувала; на другий день вона розказала всім про таку свою радість. З тої пори, як приходив Тамошіус у неділю, то сїдав уже з Марією у парі, у кутку в кухні, обнявшись, а всї инші удавали, нїбито не бачать їх.

Постановили, що весіллє справлять по-весні і потім дадуть їм ту кімнатку, що на горі.

Тамошіус заробляв добре, а Юргісова сімя помаленьку виплачувала свій довг Марії, то й була надія, що до весни у них збереть ся досить грошей, щоб почати життє своїм кублом. Марія вже навчилась добре розмальовувати бляшанки; платили їх по чотирнадцять центів од сотнї, а вона могла розмалювати сотню у годину.

Тай почула себе Марія дуже щасливою; її веселий сміх

і співи луналп так голосно, що аж сусіди чули.

Але знайомі радили їй не дуже піддаватись тим мріям і рожевим надіям, бо бувають всякі несподівані випадки і нещастя. Марія не хотїла їх слухати і жила собі любенько і щасливо у тих мріях. А як справдї стало ся нещастє, то впала вона в той одчай, що аж жаль було дивитись на неї.

Стало ся справдї страшне і несподіване лихо: закрили ту фабрику, де вона служила. Сього Марія нїяк не сподівалась: їй здавало ся, що ся велика фабрика нерушима і вічна, як місяць і зорі на небі. А тим часом одної суботи вивішено там було оповістку, що після роботи всїм дадуть рощот, бо фабрика зовсїм закриваєть ся. Люде розказували Марії, що стало ся воно через те, що торговля впала і у складах фабричних назбірали ся цїлі гори непроданих консервів; і не тільки на тій фабриці, але й на багатьох иншнх. Надія була що може на лїто фабрика знов одкриєть ся, але напевне того нїхто не знав. А заказів на консерви не було зовсїм.

Марія вернулась до дому з розбитими надіями. У перший день безробіття, щоб не сидїти дурно. вона заходилась чистити і мити всю домівку. Але по сій роботї не могла вже всидїти, згорнувши руки і побігла знов шукати роботи. Та не пощастило їй нїде: позакривались усї фабрики консервів. Марія рада була-б стати хоч за наймичку у трактирі або в иншім якім місцї, але нїде її не приймали, бо не знала вона анґлїйської мови. Перерва роботи на фабриках консервів відгукнулась і на роботї в різницях: там, що правда, роботи не спинили, але в значній мірі зменшили її і робочим від того дуже гірко стало.

Різники мусїли приходити, як і звичайно, в сїм годин ранку,, але товар пригонили для убою лиш в годинї одинадцятій або й ще пізнїйше; і мусїли люде стояти на холодї. мерзнути без роботи; коли нарештї пригоняли товар, то руки у різників аж подубіли і поклякли від холоду; а надзирателї не вважали на се і, "підганяли" роботу. Бувало тепер так. що Юргіс заробляв не більше шости долярів за цїлий тиждень, бо платних робочих годин він мав не більше шости в день, хоч мусїв сидїти на різницї цїлісїнький день. Робота запізняла ся ще через те, що на залїзницях були великі сні-

гові заметн і поїздн з товаром дуже запізняли ся. Для фабрикантів се було вигодно і вонн зовсїм не вважали на те, що робочі мерзнуть на холодї без роботи. Юргісови довело ся і свят-вечір і перший день Різдва просидїти на різницї, дожидаючи роботи, а роботи не було, бо товару не привезли.

Все се було дуже сумно і прикро, але ще гірше було те, що робочих дуже кривдили при рощотї. Звичай був на фабриках такий, що коли робочий опізняв ся хоч на одну хвилину, то йому не доплачували за цїлу годину; коли-ж він починав роботу ранійше, то йому за се нїчого не доплачували. Також і під кінець дня за неповну годину робочим нїчого не платили, а надзирателї навмисне старали ся зганяти людей з роботи хоч зо чверть години ранійше, щоб при рощотї недоплачувати їм. Таких шахрайських способів уживала фабрика для того, щоб зірвати що можна з робітника на дурницю. Не диво, що між робітниками і надзирателями була повсякчасна ворожнеча і боротьба: робочі старались яко-мога розтягнути час, а надзирателї — скоротити його: "підганяти" робочого. Та і надзирателїв не завжди можна було винуватити: того вимогав від них фабрикант-хазяїн.

Тільки тепер Юргіс почав розуміти потребу боротьби робочих на свої права. Тепер він сам готов був боротись і бачив, що самотужки боротьба неможлива. Коли Ірляндець, член спілки різників, знов предложив йому пристати до їх гурту, він тепер зовсїм инакше озвав ся на се.

— А й справдї, — думав собі Юргіс, — згуртовавши свої сили до-куп, робочі можуть бороти ся з фабрикантами.

Ірляндець розказав йому про робочі спілки і про страйки в Америцї і тодї тільки Юргіс зрозумів, що воно значить життє у вільній країнї свободи. Він зараз пристав до робочої спілки, а не минуло й тижня, як уже вся сїмя його також записала ся у члени спілки. Вони почепили собі членські значки і дуже пишались тим і радїли, бо здавалось їм, що тепер за ними — сила і нема чого бояти ся нїякого лиха...

Але як-раз після того, як Марія записалась у робочу спілку, днїв через десять закрила ся та фабрика, де вона служила. Тодї вся сїмя зажурилась.

Вони ніяк не могли зрозуміти, як могла спілка допустити до такого нещастя? І на першім зібранні спілки Марія, прийшовши, сказала палку промову з сього приводу. Зібраннє було дїлове, всї говорили по анґлїйськи, але Марія на се не вважала: не вважала вона й на те, що голова зборів спиняв її і слухачі протестували; вона впговорила все, що назбіралось у неї в серцї; лаяла фабрпкантів за те, що там визискують робочих, докоряла й робочим за те, що не протестували проти таких вчинків фабрикантів. Нарештї вона замовкла і сїла, схвильована і червона, а зібраннє спокійно перейшло собі до біжучих справ і до впборів нового секретаря.

З Юргісом на тім першім зібраннї стала ся трошки неприємна пригода: був там один Ірляндець Фінеган, якпй говорив такі чудацькі промови, що нїхто не хотїв його слухати. Побачивши нову людину, Ірляндець накинув ся на неї: він вхопив Юргіса на ґудзик і почав впкладати йому свої теорії з погляду спіритизму і впливу духів на життє суспільне. Бідний Юргіс аж упрів з переляку: бо одно — що він не розумів мови Ірляндця, а друге — що у того промовця були гиплі зуби і дуже прикрий дух із рота. Не знав Юргіс як від його впзволитись і куди подїти ся; аж нарештї хтось знайомий побачив таке прикре його становище і визволив його від прикрого красномовця. Юргіс зараз шугнув у куток і зоховав ся там, щоб у-друге не попастись.

Юргіс не пропускав нї одного зібрання робочої спілки. Він уже починав трошки розуміти анґлїйську мову, а чого не розумів — те розказували йому знайомі. На зібраннях бували иноді дуже щирі і палкі промови і захоплювали вони Юргіса.

До сього часу він нїкому не йняв вірп, опріче своєї сїмї, а тепер побачив, що в його є богато товаришів таких самих бідних, обдурених і покривджених; і зрозумів він, що тільки зєднавшись у щільний і згідний гурт вони матимуть силу обстоювати свої права і бороти ся з визиском; та боротьба уявляла ся йому, як святе дїло, як хрестовий похід.

Юргіс що неділї ходив до церкви, бо всї так робили; але церковна служба нїяк не вражала його душу. Плакати

при молитві, по його думці, було бабське діло. Але тепер перед Юргісом одкрилась нова віра і цілком обхопила всю його душу. Віддав ся він тій вірі щиро і завзято, з запалом неофіта. Він почав нахиляти до робочої спілки всіх земляків — Литовців, а як котрий вагав ся або не хотів приставати, як колись і він сам, — він хвилював ся, кричав і гнівав ся і готовий був шприти нову Євангелію братерства, лякаючи людей своїми дужими кулаками.

IX.

Приставши до робочої спілки Юргіс за перше діло постановив собі навчити ся анґлійськ. мови; він хотів розуміти все, що говорять на зібраннях і сам хотів говорити. Він старав ся прислухатись до анґлійської мови скрізь, де була нагода, а найбільше він переймав од дітей тітки Елізбети, які дуже швидко навчили ся в школі говорити по анґлійськи. Опріче того Она читала йому книжки, які він добував у знайомих. Юргіс захотів і сам навчитись читати і для того почав ходити у вечірні школи для дорослих людей; хоч на пів годинки, а забігав він туди що вечора; там його вчили читати і писати і навчили іще багато дечого, коли б тільки він мав більше вільного часу.

Єднаючись у спілці з робітниками Юргіс довідав ся про багато нових річей, яких він досі і в думці не мав. Почув він про демократичний лад державний; сама робоча спілка була неначе маленька републіка, де кожний приймав участь у загальних громадських справах. Так Юргіс помаленьку почав міркувати дещо про політику. Там у батьківщині, у Росії, люде не мішались у політику; на державний уряд і всї його вчинки люде дивились, як на якесь природне лихо, на яке нема ради. "Зігни спину, притай ся, голубе, — мовляли там старі люде, — то може якось промине, може Бог укриє!" — немов се був град який або хуртовина лиха.

У перший час, приїхавши в Америку, Юргіс думав, що і тут такі самі порядки; бо й тут багачі забрали все у свої руки, а біднота, не маючи роботи — пропадала з голоду в Америці так само, як і в Росії.

Раз якось в обідню перерву, підійшов до Юргіса нічний

поліцейський сторож фабрики Броуна і спитав його, чи не хоче він зробитись американським громадянином? Він розказав йому і про всі вигоди такого звання: перше — що за се нічого не треба платити, а тим часом можна прогуляти пів дня і фабрика нічого за се не вирахує з платні, а друге — що коли настане час виборів, він матиме право голосувати, а се право дуже важне. Юргіс пристав на се; тоді сторож сказав скілька слів надзирателеви і Юргіса пустили на цілий день. Се його здивувало дуже: бо коли він просив одпуску на один день для весілля, то йому не дали, а тепер пустили і навіть гроші заплатили за прогульний час. Юргіс пішов за сторожем; той по дорозі забрав ще скількох робочих — з нових переселенців: Поляків, Литовців та Словаків. Всіх їх посадив він у великий діліжанс, запряжений у четверо коней; там уже сиділи чоловіка з двадцятеро нових робочих. І повезли їх через усе місто, а по дорозі ще й пивом почастували, і нарешті довезли до великого камяного будинку. Там їх чекав уже чиновник, що приготовив папери для них усіх — треба було тільки вписати їх імена.; далі кожний мусів дати присягу, себ то промовити якісь невідомі для його слова і потім йому дали до рук дуже поважний документ, з печаткою і з національним гербом Сполучених Штатів. Всім їм потім обявили, що вони вже громадяне американської республики і рівні з самим президентом.

Через два місяці після того прийшов до Юргіса той самий чоловік і сказав, що треба записатись у виборці і показав йому, куди для того треба йти. А коли настав день виборів, то у всіх фабриках було вивішено оповістки, що хто має подавати свій голос, той може йти собі з роботи й вернутись аж на другий день у ранці. Той самий поліцейський забрав Юргіса і инших робочих, повів їх в окрему кімнатку у найближчий шинок і розказав увесь порядок, як треба подавати голоси; потім він дав кожному по два доляри і повів їх туди де відбувались вибори. Юргіс був дуже гордий, що він уже повноправний громадянин. Вертаючись до дому він зустрів Іонаса і той розказав йому, що умовив ся був з поліцейським і за чотири доляри продавав свій голос три рази.

Товариші - спільчане розказали потім Юргісови всю ра-

хубу з тими виборами. Він довідав ся, що Америка різнить ся від Росії тим, що у неї демократичний державний лад, себто чиновники, що кривдять і обдирають народ, тут усі виборні. Є тут дві ватаги грабіжників, які силкують ся перемогти одна - одну і звуть ся вони: політичні партії. Котра з них накупить собі більше голосів виборчих, тая й захопить владу у свої руки. Иноді боротьба буває дуже завзята і тоді партії старають ся зєднати собі бідний фабричний народ здебільшого се буває при загально - державних виборах; а на місцевих виборах завжде перемогає демократична партія.

У фабричній окрузі верховодив демократ — маленький Ірляндець Майк Скеллї, дуже значна людина у демократичній партії. Він дуже пишав ся своїм становищем і гордо говорив, що може всіх купити. Він був страшенно богатий, бо брав участь у всіх великих і дохідних, хоча й незаконних предприємствах в окрузі Чікаґо. Він закупив величезне місце біля різниць, де скидали все сміттє і нечистоти з цілого Чікаґо. Попереду він поставив там велику цегельню — ту саму, на яку звернув увагу Юргіс, як пішов з Оною на проходку у перший день приїзду сюди; — Майк Скеллї брав глину для цегельні, а потім у ті ями та глинища скидали нечистоти і сміттє з цілого міста — на се Скеллї примусив мійську управу; а потім, коли ті ями були засипані — він будував там домп і продавав їх робочій бідноті на шахрайських умовах. До його належав і став стоячої води за різницями; зимою він рубав там кригу. Цеглу-ж він продавав місту по такій цїні, яку сам настановив і возили її з цегельні коштом міста. Мало не всї будинки, що ставив він на своїй землї. будували йому мійські робочі, коштом міста — так хитро він умів свої справи обробляти. А коли яке небудь з його шахрайств виявляло ся і починали про се писати в ґазетах. він завжди вмів викрутитись, і, як то кажуть, з води сухим вийти: підставляв — за добрі гроші — кого небудь такого, що брав на себе всю провину, а потім кудись счезав. Нїкому не було охоти змагатись або сваритись з Майком Скеллї, бо він міг зробити все, що хотїв. Одного слова його було досить, щоб робочого прийняли на всяку фобрику. У його самого було багато прихильників і всї вони належали до тої полїтич-

ної партії, яку він завів. Партія мала свій дуже гарний клуб для зібрань, а иноді там бували бійки півнів і навіть собак. Всі поліцейські з округи належали до тої партії. Самого Скеллі і всіх членів партії прозвали "червоношкурими". У дні виборів усі вони ходили з кешенями, повними грошей, і мали право пити даремно, скільки захочуть, у всіх шинках. Люде говорили, що і всі шинкарі також належали до "червоношкурих", бо торгували вони і у неділю, не вважаючи на заборону і вели ся там загальні гри, також недозволені. Вся пожарна команда також була в руках Скеллі, як і взагалі все, з чого міг він тягнути собі користь. На всі урядові посади в окрузі: смотрителів водопроводу, смотрителів базарів і вулиць і всякі инші — назначали "червоношкурих" прихильників Скеллі і всі люде мусіли годити йому, бо змагати ся з ним було небезпечно: вся влада, всі фабрики і навіть крамниці держали його руку і слухали його. Навіть власники скотних дворів побоювались Майка Скеллі; силу мав той чоловік і скрізь були у його приятелі і прихильники. На виборах він пишав ся тим, що походить з простих робочих, а тепер може зробити все, що схоче.

Неодмінно треба було, наприклад, поставити міст на Ашленд-Авеню; купці, скотарі і фабриканти робили всякі заходи перед мійською управою і нічого не могли вдіяти, аж поки не звернулись до Майка Скеллі: постарались задобрити його — і міст зараз було побудовано. Так само було і з "Шипуном-річкою": мійська управа хотіла примусити фабрикантів засипати її: Скеллі поміг фабрикантам викрутитись від того і постанова управи була скасована. Треба-ж знати, що воно таке була "Шипун-річка". На поверхні води збиралась густа і груба кора, по якій могли ходити курчята; иноді провалювались через ту кору й люде — перехожі, хто не знав тої місцевости. Бувало й так, що кора тая, що була дуже масна, займалась пожаром: річка починала горіти і приїздила пожарна команда гасити її.

Якийсь дотепний чоловік задумав збирати ту кору і топити з неї лій; але фабриканти схопились і не дали йому: суд при позві, постановив, що нечистоти спускають фабриканти то й кора на річці належить їм. Отже мійська управа хо-

тїла засипати ту протоку, бо від неї був шкодливий і тяжкий дух, але Майк Скеллї поміг фабрикантам оборонити ся. Иноді бували на фабриках ще гірші злочинки. Були, наприклад,, потайні водопроводні трубп, якими фабриканти крали у міста мілїярди відер води; ґазети були підняли гармидер з сього приводу, але фабриканти подбали, щоб се дїло загасити і потім знов крали собі воду потихеньку.

Але найгірші злочинства робили ся на фабриках консервів. Скрізь було відомо, що на різницях сидять урядові ветеринарні інспектори і люде думали, що се певна запорука, що мясо на консерви іде свіже і здорове. Але всї ті ветеринарні інспектори — а було їх сто шістьдесять і три — назначились на службу за згодою і протекцією самих фабрикантів. Вони нїби-то були на державній службі, але се було тільки для формп, для того, щоб запевнити инші держави, що в Америцї все робить ся по закону. Ті інспектори ставили свої тавра і печатки тільки на те мясо і консерви, що йшло за границю. А для догляду за тими продуктами, що йшли на місцеві потреби і вжитки, була при мійській управі окрема комісія з трьох членів. Але та комісія нїчого не робила. Було раз, що член мійської санїтарної комісії, лїкарь, догледїв і забракував одну туберкулїчну тушу, не пустив її в продаж і звелїв облити гасом. Фабриканти вжили таких заходів, що того лїкаря зараз було зміщено геть з посади і з тої пори нїхто з членів мійської комісії нїчого не робив. Чутки ходили такі, що фабриканти платили по дві тисячі долярів у тиждень, кому слїд, за те, що пропускали туберкулїчні волові туші і стільки само за свиней, що погинули від холєри по дорозї до різниць. І що дня такі туші повними ваґонами везли у місто Ґльоб в Індіянї, на сало та смалець.

Про всї такі справи довідував ся Юргіс помаленьку від робочих, котрі самі бачили ті подїї, що робили ся на консервних фабриках. Один Литвин — різник, що служив на тій самій фабрицї, де й Марія, розказував, що у них навмисне скуповують для консервів слабий і покалїчений товар і для сього нарочиті аґенти їздять по всїй Америцї. На різницї часто пригонять хворих волів, особливо з тих, що вигодовують ся на бро́варах: у них все тїло покрите болячками і наривами,

аж страшно дивитись; ті нариви або самі розсїдають ся, або розрізують їх ножами різники, вже як білують і патрають тушу; матерія і юшка з них бризкає в очі, а різники не мають часу витертись навіть, бо й руки у них завжде закрівавлені. І з такого поганого мяса роблять консерви для війська; від таких консервів у Сполучених Штатах померло солдатів удвоє більше, ніж од еспанських куль: навіть ту огидну погань ставили для війська не свіжу, а стару — всї ті консерви що залежались у складах по скілька лїт.

Одної неділї у-вечорі Юргіс покурював люльку коло печі у кухні з одним старим робітником, що прийшов у гостину до Іонаса і почув він од його багато цїкавих річей.

Фабриканти консервів були правдиві альхемікп. Наприклад — вони пускають у продаж екстракти з грибів, але робочі ,що роблять ті екстракти, грибів і в очі не бачуть нїколи; або-ж пускають у свїт "консерви з курчат", а роблять їх з волових кишок, свинячого сала, волового лою, а иноді додають обрізки телятини; цїни на ті консерви ставлять на бляшанках ріжні, хоча й кладуть туди одну мішанину. Точнїсїнько так роблять ся "консерви з дичини" та инші всякі. Все се робить ся з непотрібних обрізків і фляків, з лою, сала, вареної картоплї, тільки для ріжних смаків додають ріжних химічних спецій і фарб, иноді навіть шкодливих. За всяку нову вигадку, новий "секрет" Дургем платить добрі гроші; але тепер ледве чи можна вже вигадати що небудь нове, бо так багато вже є того шахрайства. А вже про те, що беруть на консерви конину і козлятину замісць баранини, що перероблюють старе їлке масло хемічними способами на свіже — про те й говорити нема що, бо се дрібниці.

Ще один сумний бік був у тій справі з мясом і консервами: се хороби робітників.

Ще коли Юргіс у-перше оглядав з Шедвілою різниці він дивував ся, скільки преріжних галузів має се широке дїло; а тепер він побачив, що кожна така галузь на фабриках — є маленьке пекло для робітників у тім великім пеклї, якими були різниці. У кожнім віддїлї була своя спеціяльна хороба робітників. Свої безчесні шахрайства ще могли фабриканти подекуди сховати від ока людського, але хо-

роб робітників сховати не можна було. Наприклад у тім відділі де старий Антон знайшов собі смерть, тіло робітників страшенно розїдали ті кваси і спеції, що вживали ся для маринуваня. Не було нї одного робітника, який не мав би якої страшної рани або каліцтва: найменша рана або вразочка ятрилась і розгнивалась, рани і язви покривали сустави на руках, наривали і облазили нігті, сустави розпухали так, що пальці не могли вже згинатись і стреміли, мов якісь страшні безформні колодки. У тих віддїлах, де варили мясо, робітники дуже слабували на ревматизм і сухоти.

Була ще одна дуже важна робота: носити туші з холодильнї на-гору; туші важили по двіста фунтів або й більше, а робота починала ся о четвертій годинї вранцї; найдужчий робітник не видержував тої роботи більше двох лїт. Дуже гірка робота була очищати овечі шкури од вовни: їх попереду мочили у ріжних квасах і воно страшенно розїдало руки робітникам. У бляхарів, що робили бляшанки для консервів, також були дуже покалїчені руки. Дуже небезпечна була робота при штамповій машинї: вона орудувала так швидко, що при найменшій необережности робітникам відрубувало пальцї, а инодї й цїлу руку. Були знов робітники, що підіймали корбами туші тільки-що вбитого товару і подавали їх різникам до білування; ті робітники раз-у-раз перебігали по горищі від одної корби до другої і мусїли цїлий день ходити зігнувшись, щоб не зачіпати головами за бантини; через скілька лїт такої роботи вони вже не могли випростати спину на віки. Але найгірше було робітникам у тих віддїлах, де варили мясо на консерви, топили з його смалець і лій, а з непотрібних і нї-на-що вже нездатних оклашків і всякої покиди робили екстракти і порошок для угноєння землї. Сих віддїлів нїколи не показували сторонним людям, бо сморід і дух там був нестерпимий; робітника і здалеку, за пятьдесять ступнїв можна було носом почути. Ті робітники мусїли мішати і перекопувати варево у величезних котлах, перебігаючи по кладочках, а стояла там така густа пара, особливо зимою, що люди мусїли всю свою увагу звертати на те, щоб не послизнутись по мокрій кладцї і не впасти до котла. А все ж таки трапляло ся часто, що падали робітники у котли

і тоді вийма́ли звідті́ля тільки розварені части́ни їх тіла. Иноді́ й не вийма́ли навіть — бо даремна праця — і варилися вони по скілька день. . . А з фабрики випуска́ли у бляша́нках знаменитий "очищений Дургемовський смалець".

X.

У першу половину зими сі́мя Юргіса мала ще досить грошей, щоб не сидіти голодною і виплачувати частинами свої довги; але як зменшилися заробітки Юргіса з десяти долярів у тиждень на пять чи шість, то стало дуже скрутно і грошей тільки що на хліб ставало. По весні стало ще гірше. Марію брав одчай, бо фабрика її стояла закрита; вона витрачала вже останні гроші, які була собі відклала на весі́ллє, а про те весі́ллє вже й думати не можна було. Бідна Марія не хотіла покидати сі́мю у бі́ді, а брав її страх, що як витратить вона до останку всі свої гроші, то доведеть ся їй дурно обі́дати сі́мю, що й сама була голодна. Юргіс, Она і тітка Елі́забета радили ся що дня, якби викрутити ся з тої бі́ди, але нічого не могли придумати. А лиха доля раз-у-раз додавала їм нових, несподіваних клопотів.

Мало не що дня траплялись якісь нові видатки. Наприклад позамерзали водопроводні труби, а коли тітка Елі́збета, не знаючи тої справи, почала гріти їх, щоб розмерзлись, — вони потріскали ся і вода залила всю хату. На бі́ду стало ся воно тоді́, коли не було дома нікого з чоловіків. Тітка Елі́збета мусі́ла побігти по майстра водопроводного; той майстер сказав заплатити собі по сі́мдесять пять центів за годину роботи і стільки ж помішникови, який тільки стояв і дивив ся, а сам нічого не робив; та ще рахунок подав за якісь матеріяли.

Далі́, після нового року, як пішла тітка Елі́збета платити гроші аґентови, він нагадав їй, що треба платити за асекурації дому; бідна жінка перелякала ся тим новим видатком; тоді аґент вияснив їй, що по умові вони повинні асекурувати дім своїм коштом у тисячу долярів.

Бідна тітка Елі́збета заплакала гірко і спитала аґента, скільки воно вийде платити на рік тої асекурації?

— Сі́м долярів у рік, — сказав аґент.

Того ж вечора Юргіс, дуже сердитий, пішов до аґента і попросив його нарешті сказати все чисто: які ще оплатки будуть з них дерти.

— Вже ж умова підписана, то можна говорити все по щирости, — додав він з гіркою усмішкою.

Аґент не образив ся і спокійно сказав, що опріче асекурації вони мають платити десять долярів у рік мійських податків та шість долярів за водопровод — і вже більше нїчого, окрім звичайних що-місячних виплат за довг і процентів.

— Може ще стати ся, що місто постановить провести по тій вулиці каналїзацію, — додав аґент; тоді всї власники домів будуть платити за се окремий податок.

Юргіс пішов до дому трошки заспокоєний, бо принаймнї тепер уже знав, що не буде з того боку нових несподіваних клопотів. Він тепер добре бачив, як підловив їх той аґент і постановив собі, що треба боротись і не піддаватись.

Настала весна і визволила бідну сїмю від холоду. Але з весною настали й нові лиха. Тут кожна пора року мала свої прикрі прикмети і трудно було сказати, яка пора гірша. Весною почали ся холодні дощі, мало не що дня; на вулицях стояли великі калюжі і грязюка була страшенна. На роботу не можна було пройти, не замочивши собі ноги і найгірше від того було жінкам і дїтям. Потім наставало лїто, страшенна спека — і тоді на різницях було справжнє пекло; у Дургема що дня вмирало скілька чоловіка від тої духоти. Кров і всяка нечистота стояли калюжами у різницях, все се загнивало, парило ся і тяжким духом смердїло; надто там нїколи не мили стїн і долївок і того брудного лою назбирала ся од віку. Різників на-скрізь проймав той гнилий дух, вони його завжди носили з собою і різника можна було почути дуже здалеку. Найчистїйші і охайні люде серед такого бруду нїяк не могли вдержати себе чисто; не було навіть де помити руки і робітники обідали з закрівавленими руками; при роботї не можна було витерти лиця; нїколи було і нїчим. А коли лице покривало ся потом, його обсїдали мухи, яких були хмари і на різницях і у всїх домах, що коло них, і на всїх фабриках — се була для робітників якась кара єгипетська.

І в лїтку, так само, як і зимою, робота йшла невпинно;

робітники ніколи не бачили свіжої живої зелени, не дихали чистим повітрем. У скількох верстах за фабриками було вели ке озеро Мічиґан, з чистою блакитною водою, але для робочого люду воно було майже таке недоступне, як хвилі тихого океану, бо цілий тиждень не було вільної години, хиба що геть пізно у вечорі, а в неділю кожний був такий втомлений, що ніяка проходка йому не йшла на думку. Після великодня знов одкрила ся та фабрика, де служила Марія. І знов у домівці залунали веселі співи Марії і скрипка Тамошіуса Кушлейки грала вже не так сумно.

Але таке щастє тревало не довго; через два місяці знов на голову Марії впало лихо: її вигнали зо служби, дарма, що цілий рік вона прослужила щиро і навчилась уже дуже добре малювати бляшанки. А стало ся воно через те, що на зібраннях робочої спілки Марія говорила дуже палкі і бун тарські промови і намовляла своїх земляків до боротьби з фабрикантами. Фабриканти держали своїх шпигів у всіх робочих спілках і знали дуже добре все чисто, що робить ся і говорить ся серед робітників; знали все навіть ранійше і подробнійше за самих членів спілки, бо навіть деякі виборні у раді робочої спілки були підкуплені.

Почало ся у Марії з того, що одного разу її обшахрували при росплаті і недоплатили за триста бляшанок. Вона наробила гармидеру; у ту пору вона вже добре навчила ся англійської мови і облаяла надзирательницю, як слід. Коли при кінци другого тижня знов їй не доплатили — вона побачила, що се не проста помилка, а завзяли ся на неї навмисне. Вона пішла шукати правди до старшого у віддїлї, не послухавши своїх товаришок, що раяли їй промовчати і покорити сь. Старший сказав, що розбере сю справу, але поводив ся з Марією дуже суворо. При кінці третього тижня надзирательниця сказала Марії, що фабрика не хоче більше держати її на службі. Марію се мов громом вдарило: вона спочатку не знала, що й сказати, потім впала у злість, кричала й проклинала всїх, казала, що не вийде з фабрики, бо се місце належить ся їй по правдї і по праву; але нїхто її не хотїв слухати; наприкінці вона сїла долї і гірко заплакала.

Се нове лихо скоїло ся саме у недобру пору: саме тодї,

коли Она сподівала ся дитини і Юргіс старав ся одкласти трошки грошей на ті родини. Він чув такі страшні речи про місцевих бабок, що постановив узяти для Они справжнього лікаря, хоч би як воно дорого коштувало, хоч би довело ся самому голодувати — аби тільки було чим оплатити лікаря.

У Марії лишило ся грошей тільки двадцять і пять долярів. Що дня вона оббивала пороги по всіх фабриках, але тепер уже не було у неї надії знайти роботу. Вона була роботяща і така дужа, що могла б робити не менше за чоловіка; але тепер, як утратила вона надію на роботу, то неначе й сила у неї пропала. Гірко достав ся їй перший досвід життєвий; тепер вона зрозуміла, — а на її прикладі і вся сімя побачила, — що тут не можна давати волю своїм почуттям і даремна річ шукати правди; знайшов роботу, то й держись її цупко і покоряй ся, щоб міг удержати її за собою.

Минув місяць, а Марія все ще була без роботи. За той час вона перестала платити свою вкладку у робочу спілку і прокляла той день, коли на своє лихо записала ся у ту спілку. Нарешті аж на пятий тиждень вона знайшла собі місце на різницях: їй доручили очищати мясо з волових костей. Се була чоловіча робота, але Марію взяли тому, що вона була дужа, як чоловік, а платили їй дешевше, як жінці. Се була вигода для хазяїна.

Ранійше Марія була-б одмовилась від такої роботи, бо приставили її до хворих і дохлих туш, але тепер біда примусила її і до такого огидного діла. Її заперли в один з таких кутків, де ніколи не буває соняшного світла і куди ніколи не заглядає стороннє око. Під нею були холодильні, де заморожували мясні туші, а над нею був відділ, де варили мясо. Отже мусіла вона цілий день стояти на холодній, як крига, долівці, а в голову її так парило, що аж млосно ставало і дихати важко було. І мусіла вона там від ранку до пізнього вечора обчищати сотні фунтів того шкодливого мяса від костей. Робота була дуже прикра і важка, а надто треба було робити дуже швидко, щоб поспішати за иншими, а при такій поквапній роботі не трудно було порізати собі руки і пропасти від зараження крові. При таких тяжких умовах доводило ся робити Марії, а проте вона не журилась і була весела: вона могла

тепер платити за своє содержанне і ще помогати своїм близьким, а до всього иншого їй було байдуже. А про своє весїллє вона також не дуже журилась: чекали вони його так довго, то почекають ще трохи. На один заробіток Тамошіуса вони не могли-б прожити, а покидати родину тепер при скрутї також не можна було.

Тамошіус заходив до Марії вечорами; вони сїдали у кухнї у кутку, брали ся за руки тай мусїли тим завдовольнятись. Але що-день скрипка Тамошіуса грала сумнїйше і жалібнїйше, а Марія, згорнувши руки, слухала і плакала, і тїло її тремтїло: у тих жалібних згуках вчував ся їй плач ненароженных дїтей, що просили собі у неї життя.

Сумний досвід Марії завдав страху і Онї. Служба на фабрицї дошкуляла їй ше гірше, ніж Марії але Она розказувала дома дуже мало про ті кривди, які доводило ся їй там терпіти, бо боялась, щоб Юргіс, роспаливши ся оборовяти її, не наробив лиха — і не хотїла вона йому журби та болю завдавати. Надзирательниця місс Гендерсон, що не злюбила Ону, була дуже темна і непевна особа; колись вона була у перелюбнім звязку з управителем одного з віддїлів фабрики; щоб збути ся її, коли вона йому вже надокучила, він дав її посаду надзирательниці. Але вона його не покинула: не раз вона робила йому бешкети і їх сварки та лайки чула вся фабрика. Місс Гендерсон була дуже лиха і сварлива: у своїм віддїлї вона бушувала від ранку де вечора. Деякі робітниці підлизували ся до неї, догоджали їй, доказували до инших і через те там завжде було, як у пеклї. Але найгір було те, що Місс Гендерсон, опріче посади на фабрицї, мала ще инше дїло, яке давало їй добрі доходи: у містї вона держала публичний дім у спілцї з одним нечемним, пикатим Ірляндцем, що звав ся Коннор і служив на фабрицї Броуна за надзирателя у тім віддїлї, де запаковували туші, що йшли за-границю. Коннор поводив ся дуже нахабно з жінками і раз-у-раз зачіпав їх, коли вони йшли на роботу або вертали ся до дому з фабрики. Коли на фабрицї зменшала ся робота і частину робітників рощитували, безробітні жінки і дївчата переходили у публичний дім; Місс Гендерсон таким чином вела два дїла відразу: і своє власне, і віддїл на фабрицї Бро-

уна. Бувало й так, що жительки публичного дому переходили на службу на фабрику і робили по-ряд із чесними дівчатами; иноді навіть чесних дівчат і жінок вигоняли зо служби, щоб зробити місце для тамтих. Звязок між тими двома "фабриками" був такий тїсний, що робітниці у віддїлї Місс Гендерсон згадували раз-у-раз про "мійський дім", а балакаючи про його поглядали скоса і з усмішкою на тих робітниць, які ще про сю справу не знали.

Коли-б не страх безробіття і голоду, Она сама була-б покинула то погане місце і одного дня там не служила-б; а тепер вона дуже бояла ся, щоб їй не одмовили роботи. Вона тепер зрозуміла, що Місс Гендерсон не злюбила її за те, що вона чесна жінка, і за те саме не люблять її всї ті підлизи і донощиці, що постушли на фабрику з публичного дому; а їх була більшість на фабрщї і вони дуже раді були-би вигнати зі свого гурту Ону.

Але знала Она добре, що на всїх фабриках дїєть ся таке саме: скрізь продажній, публичній жінці легче було вдержатись на службі, ніж чесній робітниці. Злиднї і голод гнали бідних жінок на ті фабрики і знущались там над ними, як хотїли, нечемні і безсовісні люде, які нїчим не ріжнились од колишнїх торговців рабами. Безправіє робітників і нахабство дозорців фабричних доводили до страшенної, нечуваної в иншихъ місцях розпусти; але тут уже звикли люде до сього і дивились на се, як на річ звичайну; у давні часи була торговля неграми, а тепер торгували такими самими білими людьми: крам од кущя не ріжнив ся.

Настав такий день, що Она вже не могла йти на роботу. Юргіс побіг по лїкаря і того-ж таки дня Она породила дитину - хлопчика, гарного, здорового і опецькуватого; всї аж дивувались, що від такої маленької і тендитної молодиці така здорова дитина народила ся. Юргіс був невимовно щасливий і очам своїм не йняв віри, любуючи свого гарного чорнявого сина.

З того дня Юргіс став надзвичайно добрий сімянин і нїкуди не ходив з дому, опріче фабрики; увесь свій вільний час сидїв він при жінці, а синови був за няньку; колишучи його на руках він мріяв, як його син виросте і буде щасли-

війший за свого батька. Хоча й радий-би він був ні на хвилину не спускати з рук дитину, але не можна було: він навіть не мав часу добре придивити ся до сина; бо дитина ще спала, коли він вертав ся з роботи. Тільки в неділю він міг цілий день не розлучати ся з сином. Але ще гірше і сумнійше було, що Она не могла сама годувати і глядіти свою дитину: вона також мусіла ходити на фабрику, покидаючи дитину на догляд тітки Елізбети, яка годувала її ріденькою синьоватою отрутою, яку брали у крамниці і думали, що се молоко. Після родин Она пробула дома тільки один тиждень; більше вона не могла сидіти, бо втратила-б свою роботу, а се булоб для них страшне нещастє власне тепер, коли стало у них більше видатків. Для дитини своєї вони бажали кращої долї, то-ж і треба було тепер більше заробляти, щоб побороти всї лиха і перешкоди, які поставила їм недоля.

Тому-то Она поспішила вернути ся до роботи на фабрицї, хоч і не встигла була ще як слїд одужати. Через те вона придбала собі тяжшої жіночої хороби, на яку слабують мало не всї робочі жінки. Вона власне й незнала навіть добре, яка у неї хороба, бо нїколи не звертала ся з нею до лїкаря. У неї тяжко болїла голова і дуже ламало у спинї при роботї, особливо у дощ та непогоду і тодї аж млість її брала.

Багато жінок, що служили на фабрицї, терпіли на такі самі болї, як і вона, але нї одна з них не звертала ся до лїкаря. Так само, як і инші жінки Она пробувала лїчити ся всякими патентованими лїками; у тих лїках завжде були нар котики, що на короткий час заспокоювали болї і здавало ся, нїби-то вони щось-таки помагають; коштували вони дорого, а як було перестати їх приймати, то болї починали ся знов і хороба анї трошки не легчала.

XI.

В лїтку робота на різницях знов пішла ширше і Юргіс почав заробляти більше. А все-ж таки тепер його заробіток був менший за торічнїй, бо фабриканти наймали тепер більше робітників і кожному платили дешевше. Робили вони се для того, щоб завжде був у них запас робітників на той випа-

док, коли-б на фабриках і різницях счинив ся страйк. Тепер мало не весь безробітний народ привчив ся до роботи на різницях і у всяку пору можна було набрати досить робочих, коли-б потреба на те була. А фабриканти з того не мали нїякої втрати, бо хоча й більше держали робітників, але платили кожному з них менше; а робітники через те стали такі вбогі і безпомічні, що немали нїякої змоги підготовитись і згуртуватись для страйку.

Але, хоч і більше стало робочих рук, а роботи кожному не поменшало, бо надзирателї придумували всяких способів, щоб накинути кожному яко-мога більше роботи: вони вишукували найдужчих людей, платили їм добре і ставили у першу чергу, щоб "підганяли" роботу; ставили нові машини, які надзвичайно прискорювали роботу. Поштучну роботу також прискорили; робітники на се не ремствували, бо на поштучній роботї вони більше заробляли; але як тільки надзирателї примічали, що люде привикли вже швидше робити, вони зменшали оцїнку роботи. Се найбільш робило ся на консервних фабриках, де працювали жінки — і бідних робітниць аж одчай брав: швидка робота виснажувала їх до останку, а проте за останнїх два роки їх заробіток зменшив ся аж на третину.

Робітники ремствували, нарікали і проклинали, але не могли бороти ся проти такого визиску.

Через місяць після того, як Марія знайшла собі роботу на різницях, на тій фабрицї, де вона попереду служила, зменшено було платню на половину; робітницї збунтувались, покинули роботу, вийшли всї юрбою на вулицю і зняли гармидер. Одна дївчина чувала колись, що червоний прапор є знак боротьби за волю і права; отже спорудили вони собі червоний прапор і пройшли ним юрбою по вулицях міста. Але з того страйку добра не вийшло: зараз знайшли ся безробітні, які згодили ся стати за меншу цїну —і через три днї старі робітницї мусїли знов стати на роботу, та вже фабрика не всїх назад приймала. Ту дївчину, що носила червоний прапор, не пустили вже у фабрику і вона довго бідувала без роботи, аж поки знайшла собі місце в одній крамницї у містї, де заробляла тільки пів-третя доляра у тиждень.

Юргіс і Она з великим страхом дивилась на ті події: вони бояли ся, що дійде черга і до них. Вже ходили чутки, що власники різниць і фабриканти консервів порозуміли ся проміж себе і постановили, покинувши конкуренцію, війти у спілку, великий "мясний трост", щоб гуртом бороти ся з робочими і забрати їх у свої руки.

Тільки Марія була тепер весела і не журилась: вона вже навикла до своєї роботи і справляла її так швидко, що надзирателї були дуже задоволені з неї. У неї знов завели ся гроші. За літо Юргіс і Она виплатили їй все, що були винні і вона поклала свої гроші у банк. У Тамошіуса і Кушлейка також була копійчина у банку і вони знов почали думати і мріяти про своє весілле. Але бідним людям навіть і з грішми буває клопіт. І того клопоту зазнала Марія.

Всї свої гроші вона поклала у банк на Ашленд-Авеню., вона не знала який се банк і чи можна довірити йому свої гроші: вона бачила тільки, що банковий будинок дуже великий і гарний. А все-ж таки її раз-у-раз брав страх за ті гроші і що дня, ідучи на роботу вранці, вона завертала на Ашленд-Авеню, щоб подивитись, чи не згорів часом банк: вона найбільше бояла ся пожару, бо віддала свої гроші у банк паперами і думала, що коли-б згорів банк, то вже їй не вернули-б її грошей. Юргіс не раз кепкував собі з неї; хоч він і розказував їй, що банк переховує гроші у неспалимих шафах, але вона того добре не розібрала і страх не покидав її.

Одного дня, коли вона переходила вранці коло банку, вона зо страхом побачила перед банком великий натовп народу і аж серце в ній застигло. Вона кинулась роспитувати, але нїчого до ладу не довідала ся; сказали їй тільки що люде пруть ся у банк забирати назад свої гроші. Банк іще був зачинений і мали його відкрити аж через три години. Питала Марія людей, чи віддадуть її гроші, але нїхто нїчо не знав: може віддадуть, а може й нї — хто його знає? — ось скільки народу збігло ся забірати свої гроші!

Перелякана Марія почала пробивати ся через натовп, щоб достушити ближче до дверей, але потім згадала, що не

взяла з собою своєї чекової книжки, тай побігла що духу було до дому.

Через пів-години вона вернула ся з тіткою Елізбетою і довело ся їй стати геть у хвості довгого ряду людей, що стояли чергою. Чоловіка з півсотні поліцейських стерегли порядку. У девятій годині одчинили банк і почали видавати людям вкладки; цілий день аж до вечора мокла і мерзла юрба народу на дворі, бо дощ був і холодний вітер, а народу того було скілька тисяч. До вечора не встигли видати гроші й половині вкладчиків; але Марія постановила собі, що не одступить, поки не візьме своїх грошей. Треба було стояти цілу ніч, щоб не втратити своєї черги. Юргіс приніс їй у-вечорі попоїсти і теплу хусту, щоб укрити ся на ніч. З Марією і вся юрба стояла цілу ніч і на ранок усі стояли на тих самих місцях, що й з вечора.

Другого дня перед банком зібрала ся ще більша юрба народу і з міста пригнали ще більше поліцейських для порядку. Аж тільки над вечір другого дня Марія забрала назад свої гроші. Видали їй усї гроші, та ще срібними долярами.

Весь страх її пропав одразу; вона загорнула свої гроші у хустку і тепер почала вже боятись, щоб її не обікрали. Вона навіть хотїла віддати гроші назад у банк, але касієр, що видавав їй гроші, був дуже сердитий і сказав їй, що від того, хто забрав свої гроші, банк їх уже не прийме. Вернувшись до дому Марія зашила свої гроші у поділ спідниці, хоч і важили вони чи мало. Так з тою вагою і побігла вона на другий день у-ранці на фабрику, бо страх її брав, чи не втратила вона вже там свого місця. Але на щастя — місце липало ся за нею: мало не десята частина робочих на різницях повкладала свої збережені гроші у той самий банк і всї вони не прийшли на роботу, коли став ся той переполох: всїх їх фабрика не хотїла розщитувати, то вже й простили їм прогаяний час.

А переполох той з банком став ся через зовсім пусту причину; поліцейський хотів арештувати якого, що зробив бешкет у шинку біля банку; робітники, що йшли на фабрику та инші цікаві перехожі зібрали ся юрбою і дивили ся на се; натовп ставав чим-раз більший і через те зняла ся трівога,

що щось не добре скоїло ся з банком. Як-раз у той час справа Юргіса і Они поправила ся: вони виплатили весь свій довг Іонасови і Марії, виплатились і за меблї і ще де-що відклали у банк. Поки кожне з них приносило до дому що-тижня по долярів десять, журити ся не було чого, бо ставало їм на все. Далї знов настали вибори і Юргіс за один день заробив пів-тижневий свій заробіток на фабриці.

На виборах завзято бороли ся дві партії і кожна з них старала ся перетягнути на свій бік яко мога більше робочих; для робітників справляли вечоринки, пускали феєрверки, говорили їм промови.

Юргіс, хоч і не дуже розумів ся на полїтиці, однак тямив, що торгувати своїм голосом не може. Але всї так робили, а один його голос не міг мати рішучого впливу на вибори, то він і не хотїв зрікати ся нагоди заробити скілька долярів.

Літо проминуло скоро, настали холодні дощі і вітри, а днї стали значно короткі: наближала ся зима. Літня перерва була така коротка, що вони не встигли, як слїд, підготовитись до нових злиднїв, що наближали ся. У малого Станислава знов зявив ся страх у поглядї. І Юргіса також брав страх; він бачив, що Она тепер була слабша і труднїйше їй було терпіти холод і завирюхи. А коли почнуть ся снїгові заноси і перестануть ходити ваґони трамваю, вона зовсїм не зможе ходити на фабрику і тодї напевне візьмуть на її місце иншу робітницю, котра житиме ближче і не буде прогаювати роботи.

Перша метелиця почала ся за тиждень перед Різдвом і тодї Юргіс зрозумів добре, що воно значить бороти ся з лихою долею. Всї лиха, що минули, — були дрібниця, коли рівняти з тим, що настало тепер. Але він не піддавав ся і боров ся з долею завзято і одважно, мов лев.

Чотирі днї по Ашленд,Авеню не ходив трамвай. У перший день Юргіс загорнув Ону у ковдру та укрпвало і взяв її на плечі як мішок муки, а Станислав, закутаний так, що й очей його не видно було, йшов по заду, міцно вхопившись за Юргісові ноги — так і помандрували на роботу. Холодний хвисткий вітер різав Юргісови лице, слїпив йому очі снїгом,

— а він ішов по коліна у снігових заметах, дужий і завзятий, мов той дикий тур. Так він пробивав собі дорогу і нарешті добив ся до різниці Дургема, знесилений, заслїплений, ледве держучись на ногах. Добре ще стало ся, що у той день пізнійше пригнали товар на різниці, бо поїзди були опізнились через снігові замети: Юргіс не мігби відразу стати на роботу і треба було йому віддихати. У-вечорі доводилось вертати ся таким самим способом. А що Юргіс не знав, коли скінчить ся у його робота, то упрохав знайомого шинкаря пускати до себе Ону погрітись і почекати його. Одного вечора скінчив він роботу аж в одинадцятій годині; темно було — хоч в око стрель, а все-ж таки якось добрались вони щасливо до дому. За тої метелиці богато робочих втратили свої місця, бо немогли приходити у свій час на роботу, а фабриканти не давали їм нїякої льготи. Юргіс поборов лиху долю і міг пишатись тою перемогою. Але незабаром стало ся з ним лихо, яке несподївано підкосило його.

Дуже велика небезпечність бувала для робітників на різницях тоді, коли недобитий віл вирівав ся з рук різників; иноді після першого удару молотом віл падав оглушений, але зараз схоплював ся знов на ноги і кидав ся втїкати; тоді починав ся страшенний шарварок: всї кидали роботу і бігли ховатись по кутках, збиваючи один одного з ніг. Се було дуже небезпечне в-лїтку, а ще гірше зимою, коли серед морозної парн нїчого не було видко перед собою. Не такий вже був страшний той віл, — бо він нїкого не нападав, а старав ся тільки втекти; — але дуже легко було напоротн ся на ніж, бо у кождого різника був у руках довгий і гострий ніж. До того ще иноді вбігали надзирателї з рушницями, щоб пристрелити вола — і серед такого шарварку і парн не трудно було попасти й під кулю.

Отже одного разу, як скоїв ся такий шарварок, з Юргісом стало ся лихо, спочатку навіть невелике: втїкаючи від вола він послизнув ся; нога йому підвернула ся і дуже заболїло, але Юргіс на се не звернув уваги і робив далї своє дїло. Але над вечір розболїло ся добре і коли він вертав ся до дому, то ледве міг ступати на ту ногу. На ранок нога так роспухла, що неможна було обути її в чобіт. Юргіс дуже лютував

і проклинав сю пригоду, але не піддавав ся: він обмотав ногу ганчірками, сїв у ваґон трамваю і поїхав на роботу. На превелику силу він доплентав ся якось до свого місця; у той день як раз було дужо богато роботи. Юргісови чимраз ставало гірше і хоч як він перемогав ся, але мусїв сказати надзирателевьі що почуває себе дуже погано і не може робити. Покликали фабричного лїкаря. Він оглянув ногу і сказав, що треба зараз покинути роботу і лягти у постїль. Опріче того він додав, що Юргіс погано зробив, що не лїг зараз-таки вчора. а перемогав ся і дуже натрудив хвору ногу: тепер доведеть ся йому лежати скілька місяцїв.

За нещасні випадки з робітниками фабрика не приймала на себе нїякої відвічальности: Юргісови подано було першу лїкарську запомогу — тай на тому край.

Юргіс на превелику силу доплентав ся до дому; нога болїла нестерпимо, аж в очах йому темно ставало, але найгірше мучив Юргіса страх, що пропаде його місце у фабрицї.

Тїтка Елїзбета вклала Юргіса у постіль, перевязала йому ногу, а бачивши, що він дуже гризеть ся, що став немощний, старала ся не показуавти йому свого страху. Коли повернулись всї инші до дому з роботи, вона попереджувала їх, щоб не показували Юргісови свого смутку і страху і не завдавали тим Юргісови ще більшого суму. Всї старали ся потїшити слабого, що через тиждень — два він одужає і знов усе буде добре.

Але, зібравшись потім у кухнї, вони нишком обрадились і побачили, що становище їх стало дуже тяжке.

Юргіс одклав у банк 60 долярів, не більше. Іонас і Марія заробляли не багато: тільки що на прожиток їм ставало; а на всї виплати за довг лишав ся їм тепер тільки заробіток Они і малого Станислава. І скоїло ся те лихо у найгіршнй час, серед зими, коли й без того їм важко жило ся. Хто буде водити тепер Ону на роботу? І малий Станислав почав плакати, бо бояв ся сам один ходити у мороз та метелицю.

Юргіс і сам розумів усе добре, дарма що всї старали ся закрити від його сумну правду. Він добре бачив, що на всю сїмю насовувалась тепер тяжка мара голодової смерти і се так мучило його, що вже через скілька днїв своєї лежнї він

аж схуд і став, мов божевільний. Найгірша мука для такого дужого велетня була — лежати нерухомо, без усякої роботи. Невеселі думки лізли йому тепер у голову. Досі він любив життє і ніколи не впадав одчай, бо вірив, що людина може все подолати і все здобути, коли тільки захоче. А тепер він побачив, що не тільки тяжка боротьба, а навіть дрібний випадок може приборкати найдужчу і найзавзятійшу людину. І здавало ся тоді Юргісови, що якась холодна, мов крига, рука стискає йому серце. Коли він думав, що тепер і сам він, і всї близькі, любі йому люде можуть пропасти з голоду і холоду і ніхто навіть не почує їх стогону, і ні одна рука не протягнеть ся їм на підмогу — тоді аж волосє підіймало ся йому на голові. Він бачив тепер добре, що у сьому великому і велелюдному місті, — де зібрали ся людською працею такі величезні багацтва — сотні людей можуть гинути безпомощні, мов у пустині серед хижих звірів.

Она заробляла біля тридцяти долярів у місяць. Станислав —тринадцять; коли додати до того ще сорок пять долярів, що давали Марія і Іонас, то, після виплату довгу і проценту, їм лишало ся на харчі і паливо біля шостидесяти долярів на місяць; за такі гроші в Америці сїмя з одинадцяти душ ледве-ледве тільки з голоду не гинула. Вони обмежили всї свої потреби до краю: ходили обдерті, в лахміттї. а Она ходила на роботу пішки, хоч воно дуже шкодило на її здоровя. Купували вони тільки харчі і вугля на паливо, а все-ж таки їм не вистарчало заробітку і Она мусїла що тиждня ходити у банк і брати частину тих грошей, що за кращих часів зберегли ся. Гроші Юргіс клав у банк на її імя і тепер вона могла брати їх так, щоб він не знав — і се її дуже гнітило. Харчі вони купували найдешевші, то й найдку з них було не багато, а надто —усе те було підложне, фальшоване і шахрайське, той не ситне — і доводило ся бідній сїмї зазнавати голоду, хоч ніби-то і наїдали ся вони досить.

Юргіс мучив ся страшенне: не так йому вже та нога дошкуляла, як те, що він не міг робити. Иноді він пробував з нетерплячки вставати і ходити; тітці Елїзбетї був з ним клопіт великий, бо він через ту хоробу став дуже нетерплячий і вередливий; він кричав на дітей і нарікав, що вони

здіймають гомін і недають йому заснути. Єдина розвага і для старої Елїзбети, і для Юргіса був у ту пору маленький Антон, новонароджене немовлятко — гарне, смирненьке і веселе. І для Юргіса се була єдина втїха при його бідї. Йому присовували колиску до постелї і він цїлими годинами любо дивив ся на свого сина, радїв, що він у батька вдав ся, а дитина усміхалась до його і неначе мирила його з трудним життєм.

XII.

Юргіс пролежав три тижні, але йому не ставало лехче. Опух не спадав і біль анї кришечки не зменшала. Нарештї він уже не міг більше вилежати без дїла і почав що-дня вставати по трошки з постелї і прохожуватись, упевняючи себе, що йому лехче. Через чотири днї він постановив собі пїти на роботу, не вважаючи нате, що всї відмовляли його від того.

Штикульгаючи і ледве стаючи на слабу ногу, він долїз якось до трамвая і зявив ся на фабрику Броуна. Оказало ся, що надзиратель лишив місце за ним, себ-то мав вигнати на мороз того нещасного, якого взяв на час на його місце.

Юргіс став на роботу, але мусїв від часу до часу спинятись, бо біль у нозї була нестершима; перемогаючись він робив цїлий день і тільки за годину до вечора мусїв покинути роботу, бо аж млосно ставало йому від болю. Він так затужив, що аж заплакав, як дитина, спершись плечем до стовпа. Двоє товаришів довели його до трамваю, а коли він злїз на тій вулицї, де жив, то сїв на снїг і мусїв чекати, чи не надійде хто знайомий, щоб поміг йому долїзти до дому.

Його знов поклали у постіль і побігли по лїкаря. Лїкар сказав, що нога звихнена і треба її вправити, бо инакше нїчого з того не вийде. Він почав вправляти той звих і Юргіс цїлих пів-години терпів пекельні муки; він стиснув зубп і не застогнав анї разу. На превелику силу лїкар направив той звих і сказав, що Юргіс мусить лежати ще два місяцї і, як що він ранїйше того часу встане на роботу, то по-вік уже буде калїка на ту ногу.

Через три днї пiсля того знов почала ся метелиця. Іонас, Марія, Она і малий Станіслав вийшли всї вкупі за цїлу годину до дня, щоб не опізнитись на роботу. Але біля полудня Станіслав і Она вернулись до дому: вони не могли дійти і їх мало не занесло снїгом. До того ще Станіслав одморозив собі пальцї і тїтка Елїзбета почала гріти їх коло вогню від того йому ще стало гірше і він скакав по хатї і кричав від болю доти, доки Юргіс не нагукав на його і пригрозив, що вбє, коли він не замовкне. Цїлий день усї дуже журились і трівожились, що Она і хлопець утратять роботу на фабрицї. На другий день вранцї Станіслав упер ся і не хотїв іти на роботу, бо страшенно бояв ся того холоду. Аж мусїв Юргіс побити його, щоб виправити на роботу. Бідний хлопчина не тямив іще, що краще-б йому було замерзнути у снїгу, нїж утратити місце біля машини.

На щастя вони роботи не втратили, бо у той день і надзирателї і надзирательницї самі не могли добитись до фабрики, то вже мусїли пожаліти й робітників.

Сей випадок мав сумні наслїдки для Станіслава: одно — що він одморозив собі три пальцї, а друге — що всякий раз, як випадав снїг і була заверюха, його треба було дуже бити, щоб вигнати на роботу. Се вже був обовязок Юргіса і він виливав на бідному хлопчинї всю свою злість, увесь жаль на лиху свою недолю. Юргіс чим-раз ставав злїйший і лютїйший, як той пес, що на привязї сидить; тільки одна Она могла вгамувати його: як гляне було на його своїми сумними, жалісними очима, то ввесь його гнїв счезав у-мить. Юргіс став тепер дуже нужденний: схуд, аж позападали йому щоки, обріс бородою, почорнїв, одбило йому охоту їсти він говорив: "воно й краще: менш грошей на харчі пійде."

У кінцї березня попала йому якось у руку банкова книжка Они і він аж жахнув ся, побачивши, що всього капіталу у них лишило ся три доляри.

Але найсумнїйше з тої низки лих, що посипались на їх голову, було те, що пропав кудись Іонас.

Одної суботи він не вернув ся до дому і з тої пори вже його не бачили нїколи.

На фабриці Дургема сказали, що він там забрав свої гроші за тиждень, пішов кудись і вже не вернув ся. Може се була й неправда, бо часто про тих робітників, що надибала їх нещасна нагла смерть, говорили, що вони пішли кудись. Коли, наприклад, людина падала у казан, де виварювались всї останки і всяка покидь з різниць і тїло того нещасного перетворялось у "найкращий очищений смалець" — то на що було завдавати смутку його сїмї та родичам, розказуючи про таке нещастє?

Але найпевнїйше було, що Іонас таки справдї помандрував шукати щастя де-небудь в иншому місцї. Йому надокучило таке життє; платив він досить за своє содержання, а мусїв терпіти голод, як і вся сїмя. Але він не міг одмовитись платити свій пай у видатках, бо й Марія платила стільки-ж само, скільки й він. Йому надокучив дитячий плач, тїснота й невигоди і хотїлось, може спокою та більшої вигоди — отже він і надумав, мабуть, шукати щастя в иншому місцї.

Два роки він працював тяжко, як віл, перевозячи тушки важкою ваґонеткою у Дургема, не знаючи спочинку, не маючи вільного дня, крім неділї і ввесь час чув тільки лайку надзирателя. Тепер наставала весна і треба було пройти тільки один день, щоб опинитись геть далеко від того фабричного диму і чаду, серед зелених дерев і запашних квіток.

Пропав Іонас і сїмя опинилась у великій бідї, бо втратила третину своїх доходів. Знов довело ся позичити гроші у Марії з того капіталу, що зберегла вона на весїллє, позичали вже й у Кушлейки і знов Марія і Тамошіус мусїли покинути думку про весїллє на далекий, непевний час. Довело ся навіть забрати зі школи менших дїтей. Опріче Станислава, якому було пятнадцять лїт, у тїтки Елїзбети була ще дївчинка Катерина, молодша за його на два роки і два хлощі: Вільман, одинадцяти лїт і Микола — десяти лїт. Дїти були дуже моторні і тямущі.

Надумали посилати їх продавати ґазети. Отже одного ранку їм дали по шматку хлїба з ковбасою і навчили їх де брати і як продавати ґазети.

Перший день їм не пощастило: вони вернулись до дому з плачем, бо видер у них гроші та ще й побив їх старший

ґазетчик за те, що вони, не знавши звичаїв продавали ґазети на його вулиці. Але вже через тиждень дїти навчились, які ґазети охотнїйше беруть, кому їх продавати і де можна продавати. Виходили вони вдосьвіта, у четвертій годинї, бігали цїлий день по вулицях, спочатку дня з ранїшними ґазетами, опісля з вечірними і приносили у-вечері до дому по двадцять — тридцять центів. Спочатку вони ще витрачали дещо на трамвай, щоб проїхати у місто, але потім навчились дуже зручно шахрувати: вони чеплялись у ваґон тоді, коли там бувало тїсно народу і кондуктори не встигали брати у них білєти, або, як кондуктор примічав їх і домагав ся грошей за білєт, вони дуже зручно вдавали, буцїм-то згубили гроші і так щиро плакали, що иноді яка-небудь жалїслива пані платила за них.

Всї сї шахрайські штуки не вважались за нечемні, бо власники трамваю були з тої самої компанії грабіжників, що орудувала скрізь у містї і обдурити їх було не гріх.

Як настала весна, Юргісови стало трошки лехче. Він якось же звик лежати без дїла і не виходити з хати. Жінка його примітила се і старала ся не порушати його спокою і не показувала йому, як тяжко вона сама терпить і мучить ся. Настали весняні дощі і Она мусїла знов їздити трамваєм, бо не сила її була ходити. Їй дуже прикро бувало, що Юргіс мов би не бачив, яка вона хвора і знесилена. Здавало ся їй, що він уже охолов і не так любить її, бо вона завжде по-за домом, а як вертаєть ся, то говорить з нею тільки про їх злиднї та нещастя. Мучило її се невимовно. Иноді вона будила його в ночі і, плачучи, питала, чи любить він її по давному?

Бідного Юргіса так пригнїтила недоля, що він і справдї якось перестав розуміти тонкі почутя.

Він заспокоював Ону, як умів і пригадував собі, чи не сказав він може їй яке прикре слово, коли був сердитий. А Она потім ще довго плакала і не могла заснути.

У кінцї квітня Юргіс пішов до лїкаря. Лїкар дав йому бандаж для ноги і сказав, що він уже може ходити на роботу.

На фабрицї Броуна місце Юргіса було вже заняте: знайшла ся людина, що робила не гірше за його і надзирателї не хотїли міняти робітника. Юргіс постояв на порозї,

подивив ся як працюють його колишні товариші і почував себе дуже нещасливим. Вийшовши з фабрики, він став у натовпі безробітних біля воріт.

Тепер він не був уже такий певний і не так вірив у свої сили, як колись. Вигляд його був нужденний і змучений, як і у багатьох тих, що цілими місяцями вистоювали тут, дожидаючи роботи.

Тяжка пора настала для Юргіса і як би він не був такий завзятий і піддав ся недолі, то пропавби, як пропадало тут багато людей. Більшість тих безробітних людей стояла що ранку коло воріт доти, доки не розганяв їх поліцейський; тоді вони розходились по сусіднїх шинках. Мало хто насмілював ся зайти у середину фабрики, щоб просити надзирателів, бо знали добре, що такого зараз виженуть. Тай сиділи ті люде по шинках цілий день і цілий вечір, а вранці знов стояли всї коло воріт.

Від такого піяцького життя вдержувала Юргіса думка про Ону: він раз-у-раз бачив перед собою її блїде личко і не піддавав ся одчаєви. Він мусїв бороти ся, знайти роботу ,заробити грошей стільки, щоб на зиму Онї не довело ся вже так мучитись. Але роботи для його не було й не було. Він звертав ся до членів робочої спілки, прохаючи їх напитати йому роботи, потім удавав ся до своїх знайомих, на всї фабрики, але нїде нїякої роботи не було. На фабриках усї надзирателї запамятали вже добре його обличчє і гнали його відразу, як тільки він показував ся. Нїчого більше не лишило ся йому, як тільки стояти що ранку у натовпі коло воріт і чекати; а потім він вертав ся до дому і грав ся з маленькою Катериною або зо своєю дитинкою.

Юргіс добре знав, чому його не беруть на роботу і се завдавало йому великого смутку. Тодї, як ще тільки вони приїхали, він швидко знайшов роботу, у перший таки день, — бо дужий був і скрізь охоче приймали таких; а тепер він ослаб, став неначе "гіршого сорту" і нїкому не був потрібний. З його витягнули всю силу і викинули його на вулицю.

Поговоривши з товаришами, що вистоювали з ним коло воріт, він побачив, що всїх їх так само викинуто, як і його.

Де які з них прийшли сюди здалеку, з инших фабрик, потративши там усї свої сили. Були, правда, такі, що самі були винні, бо не шанувались і піячили, але більшість були люде справні і не пяниці, як і він і робили щиро аж до кінця, а викинено їх, як ті потерті й негодящі частки машини і поставлено на їх місце нових. Багато з них прослужили на фабриці по десять, дванадцять лїт і робили добре і швидко, як того вимагали від них; а як уже не здужали вони встигати за иншими, — їм просто сказано було, що вони вже старі і на їх місце треба взяти молодших і дужчих. Де які— але таких мало було — недогодили фабрикантам, бо недотепні були і невміли робити. Але більшість були такі самі, як Юргіс: робили над силу, недоїдали й недосипали і перша хороба або нещасний випадок валили їх з ніг; де які, порізавшись ножем при роботї, занедужували на зараженнє крови і мусїли лежати по скілька місяцїв. А коли, після такої тяжкої хороби, людина приходила просити роботи — їй одмовляли. Иноді можна було знайти роботу, давши хабаря надзирателеви. Трошки инакше бувало з тими робітниками, які заслабли або зажили каліцтва через провину самої фабрики. Тодї до такого підсилали адвоката і старались намовити його, щоб він не подавав у суд. Коли він не був дурень і обстоював за своїм правом, то його улещали тим, що обіцяли дати місце на фабриці і йому, і його сїмі. Сю обіцянку додержували тільки два роки, бо по закону робітник за свою шкоду чи каліцтво мав право позивати фабрику на протязї двох лїт. А через два роки такого нездалого робітника зараз вигонили. Яка була доля таких робітників, — се подекуди залежало від того, скільки він заробляв, бувши на службі і скільки встиг одкласти грошей. Найбільше заробляли ті різники, що розсїкали туши і "підганяли" роботу: вони заробляли по пять-шість доллярів у день у гарячу пору і не менше двох доллярів, коли роботи було мало. З такого заробітку можна було і прожити, і де що зберегти. Але таких різників на кожній фабриці було чоловіка шість, не більше. А звичайний середнїй робітник заробляв біля десяти долярів у тиждень у гарячу пору і біля пяти долярів, як роботи було мало.

Отже дальша його доля залежала від того, яка була в його сїмя. Не жонатий, одинокий міг одкладати з того заробітку, як що не пив горілки; а сїмейний міг зберегти гроші хіба тільки тоді, коли зовсїм не дбав про своїх дїтей та родичів, не входив у робочу спілку і міг байдужим оком дивитись, як коло його помірали люде з голоду.

XIII.

У той час, коли Юргіс шукав роботи, вмер маленький Христофор, найменший з дїтей тїтки Елїзбети. Він був кривий на ноги, як і брат його Йосип; сказав би: сама природа, давши тїтцї Елїсбетї найменших дїтей калїк і недолужних, перестерегала її, щоб вона більше не плодила дїтей. Хлопчик був рахітичний і хоч було йому три роки, а видавав ся він не більше, як на один рік. Цїлий день він плакав і нидїв, рачкуючи у брудній короткій сорочинї долї; а що долївка була холодна і вохка, то він завжде застужував ся і мав нежить. Всїм у сїмі він надокучив своїм плачем і криком, але мати любила його більше за всїх дїтей і пестила його, як могла; а коли, бувало, Юргіс, не стерпівши того плачу і хнюпання, накричить на малого, то тїтка Елїзбета плакала гіркими слїзми.

Тепер він умер; трудно сказати — через що саме? Може через те, що наїв ся у вечорі ковбаси, зробленої, мабуть, з туберкулїчної свинини; бо через годину після того він почав дуже кричати на живіт і взяли його корчі. Маленька Катерина, що була коло його за няньку, почала кричати й кликати на поміч. Побігли по лїкаря, але поки він прийшов, хлопець вже вмер.

Нїхто за ним дуже не жалїв, тїльки тїтка Елїзбета страшно побивалась і плакала.

Юргіс подав думку, щоб поховати дитину мійським коштом, бо вони були дуже бідні. Але тїтка Елїзбета заплакала ще гірше і обурилась на його жорстоке серце. Тодї Марія дала дванадцять долярів, сусїди позичили де що і маленького Христофора поховали, як слїд, звичаєм литовським і на могилцї його поставили хрестик.

Тїтка Елїзбета довго не могла забути свого горя і часто говорила, що бідна її дитина не знала ні одного щасливого дня. А була змога вилїчити його криві ноги: якийсь мілїонер виписав собі знаменитого лїкаря до своєї дитини, що була слаба так само, як і Христофор і той лїкар оповістив, що буде лїчити дурно всїх бідних дїтей. Газети дуже прославляли того лїкаря; але бідна Елїзбета не вміла читати, а нїхто у свій час не розсказав їй про того знаменитого лїкаря. Та може воно й краще так стало ся, бо однаково-ж не було грошей, щоб возити дитину до того лїкаря і купувати дорогі лїки.

У той час, як Юргіс шукав роботи, йому приходила в голову одна думка і як тяжка мара гнїтила його. Є одна, найнижча ступінь роботи на фабриках і спускають ся на неї тільки ті люде, які зовсїм утратили надію знайти собі иншу роботу. Се є робота у тому віддїлї, де переробляють всї непотрібні остатки з різниць на угноєння для землї; Юргіса брав страх, що доведеть ся йому стати на ту роботу.

Робочі говорили про той відділ з якимсь таємничим жахом і тільки може одна людина з десяти наважувалась стати туди на роботу, бо робота ся чи не гірша була за голодну смерть. Юргіс довго вагав ся, але ще гірше гнїтила його думка, що він живе на заробіток слабої Они; чи міг-же він цурати ся роботи, хочби яка вона була огидна? І Юргіс щодня довідував ся у той віддїл і радісно зітхав, коли йому казали, що й там робітників досить...

Сей віддїл був геть далеко від усїх инших. Сторонні люде не часто заглядали туди. Туди спускали всї нечистоти і всї непотрібні остатки з різниць; там сушили кости. У протухлих і смердячих підвалах, в які нїколи не заглядало сонце, чоловіки, жінки і дїти стояли зігнувшись і різали машинними пилами на части кости преріжної величини і форми; вони дихали шилом від тих костей і робили своїм легеням смертельну шкоду.

Тут добували з крови альбуміну, а всї ті тухлі остатки перероблювали у ще гірше смердячі. Дух там був такий тяжкий і прикрий, що нїякими словами того не можна розсказа-

ти. Хто заходив туди, то попереду набирав у груди духу, так нїби збирав ся скочити в холодну воду.

Стороння, непривична людина задихувалась там, затуляла лице хусткою, давилась, кашляла і прожогом вибігала геть, бо тушив її і паморочив голову тяжкий аміачний дух.

Над тим підвалом був віддїл, де сушили темну масу, що лишала ся з обрізків мяса, жил і всього иншого після того, як з них виварено до-щенту ввесь лій і карюк. Сю масу, висушивши, мололи у тонкий порошок і перемішували з товченим вапном, яке привозили сюди нарочито для того цїлими ваґонами. Сю мішану масу насипували у мішки і розсилали по цїлому світї і називалась вона: фосфат для угноєння землї Фармери з Каліфорнії та Тексасу купували той фосфат, платили по двадцять пять долярів за тонну і угноювали тим порошком свої поля і городи. Довго після того на полях стояв прикрий їдкий дух і смердїв тим духом і сам фермер, і підвода його, і коняка, хоч розвозили вони і сипали те добро у широкому полї, під чистим небом. Можна-ж собі уявити, яке пекло було там, де виробляли те угноєння, де лежали долї сотнї й тисячі тон його, де все повітря було повне того смердячого порошку, що заповняв і ніс, і легенї, і слїпив очи!...

Сюди-ж то, до всього віддїлу, де виробляло ся те угноєннє, приходив Юргіс що-дня, немов би гнала його сюди якась невидома сила. У маю місяцї ще не було душно, робочих там суло досить і на радість Юргіса — його там не приймали. Але як почала ся спека у червнї, то в сьому пеклї стали потрібні нові сили.

Одного дня у годинї другій після полудня, коли Юргіс прийшов туди, надзиратель покликав його. Юргіс аж затрем тів від страху, підходячи до його. Але через десять хвилин він уже скидав куртку і надягав фартух, щоб стати до роботи. І знов почав він бороти ся і перемогати долю.

Роботу свою він зрозумів швидко. Його поставлено було коло млинка, де молов ся фосфат; по жолобі виходив великим струмком рудий порошок і підіймалась з його у повітря хмара тонесенької куряви. Юргісови дали лопату і він мусїв згрібати той рудий порошок у ваґанетку.

Сю-ж саму роботу робило ще шестеро чоловіка, але знав Юргіс про се тільки тому, що чув иноді їх голоси, торкав ся їх иноді руками, пересовуючи ваґонетку, але бачити їх не міг: руда курява сліпила очі і застеляла все, так що на скілька ступнів кругом себе нічого не було видно. Наповнивши одну ваґонетку він мусів чекати другої і напомацки налапував її рукою. Через пять хвилин такої роботи він увесь уже був покритий фосфатом. Йому дали губку, щоб привязати її до рота і дихати через неї; але ніс, уха і очі були йому повні того смердячого порошку.

Духота була в тій сушарні нестершима, гаряче було так що Юргіс мусів скинути з себе всю одежу і лишив ся в одній сорочці; а той шкодливий фосфат обліпив йому все тіло і розїдав шкуру. Через пять хвилин від того духу розболіла ся тяжко голова: мов молотами били його по голові, особливо болїло в потилиці, аж оглушило його і на превелику силу він ворушив руками. Але він завзято перемогав ся і робив над усю силу, пригадуючи тяжкі часи безробіття. Через пів години його страшенно знудило і блював скілька разів.

Надзиратель сказав йому, що до сеї роботи можна звикнути, коли перемогти себе перший час.

Над-вечір він уже ледве міг стояти на ногах і разів скілька мусїв аж спиратись до стовпа.

Звичайно робітники з того віддїлу після роботи зараз прямували у шинок. Юргіс почував себе так погано, що не хотїв навіть горілки випити і поспішив до трамваю, щоб швидче вернутись до-дому.

Опісля його завжде сміх брав, коли він бачив, що робила публїка, коли він після роботи сїдав у ваґон; але у перший раз він почував себе так недобре, що нічого не бачив і не примічав. Він не бачив, як усї, що сидїли у вагонї, почали кашляти і затуляти носи хусточками, злісно поглядаючи на його. Якийсь панок, проти якого став Юргіс, не знайшовши собі місця схопив ся і устушив йому своє місце, а сам вийшов з ваґону; через хвилину повставали і повиходили всї сусїди його і незабаром ваґон, що був зовсїм повний народу, став порожнїй; кому не стало місця на площадках, ті позлазили і пішли пішки.

Через скілька хвилин після того, як він вернув ся до дому, вся хата просмерділась страшенним духом, що приніс він з собою. Просмерділась навіть їжа і всї її виблювали, як попоїли. Сам Юргіс не міг їсти скілька день, бо в ротї і в горлї його було повно тої отрути, що надихав ся він за цїлий день. Але він все-ж таки не кидав тої роботи і через тиждень привик, міг уже їсти; а голова хоч і боліла тяжко, але все-ж таки він міг робити.

Так минуло лїто і жило ся ще не погано: вся сїмя мала заробіток; помаленьку повиплачували довги і могли навіть де-що відкласти. Але одна жертва, яку мусїла сїмя зробити за час Юргісової хороби, дала дуже гіркі наслїдки. Двоє менших хлощів, що покинули школу, зовсїм розпустились і зледащіли, продаючи ґазети у містї. Вони завели погані вуличні знайомости, навчили ся поганої анґлїйської лайки; збіраючи на вулиці недокурки циґар навчили ся курити; почали також грати в карти, знали всї публїчні доми у містї та їх хазяїв і могли справляти туди приїзжих з провінції людей; знали також усї пристановища злодіїв та инших непевних людей. А найгірше було, що хлощі звикли ночувати по-за домом, десь під сходами у містї, аби тільки вранці не треба було поспішати і шахрайськими способами їздити у трамваї. Кождий в них приносив по пів-доляра у день, — то чи не однаковож було, коли він його принесе: чи на обід, чи на ніч? Але Юргіс сказав, що коли їм дозволити ночувати де хочуть, то дїти зовсїм зібють ся з пуття і можуть зовсїм утекти з дому. Отже постановлено було, щоб Вілїт і Микола покинули продаж ґазет і знов почали ходити у школу, а тїтка Елїзбета пошукає для себе роботи на фабриках. Глядїти хазяйства могла вже дочка Катерина.

Як і більшість дїтей робочого люду Катерина стала дорослою перед часом. Вона була за няньку при меншому братї та дитинї Юргіса і Они, мила посуду і вміла вже варити і лагодити вечерю для тих, що вертали ся з роботи. Їй було тільки тринадцять лїт, але вона покірливо справляла всю хатню роботу і мати могла спокійно здати на неї все хазяйство і шукати собі роботи по-за домом.

Три днї ходила тїтка Елїзбета пробувати щастя і знай-

пила таки собі місце робітниці у ковбасному відділі. Елізбета була трудяща людина, але ся робота була для неї дуже важка, бо доводило ся цілий день стояти на одному місці. У перші дні вона мучилась не менше як Юргіс у відділі фосфатного угноєння. Робити довело ся у вохкому підвалі при електричному світлі; на долівці завжде стояли калюжі води, а дух від посіченного, розмоченного мяса був дуже прикрий. У всіх робітниць ковбасного відділу обличчя були нужденні і темні, як земля.

Оглядати ту ковбасню було дуже цікаво, тільки не треба було сидіти там довше, як дві - три хвилини і не дуже придивлятись до тих людей, що там робили. Машини ковбасного відділу були найцікавійші за всі инші, що були на фабриці. Як завели їх, то довело ся рощитати богато робітників, які робили руками те, що тепер робила машина. В одному кінці великої кімнати стояли величезні балії і робітники кидали туди куши мяса і всякої приправи та коріння до його. Посередині балій крутились різаки, що повертались невимовно швидко: по дві тисячі разів у мінуту. Коли мясо було дрібно посічено і добре перемішано з картопляною мукою, всякими приправами та змочено водою, його спускати по жолобах у другий край кімнати, де були машини для набивання ковбас. При тих машинах робили жінки. Кожна з них держала в руках трубку, як ті, що при пожарних смоках; кожна брала довгу кишку, натягала її на тонкий кінець трубки і потім натягала на трубку всю кишку, аршинів десять — дванадцять завдовжки. Се робило ся надзвичайно швидко. Потім робітниця повертала підойму і з трубки починала лізти ковбасна начинка. Цікаво було стояти і дивитись, як з машини повзла, мов гадюка, довга, безконечна ковбаса; далі був вал, на який накручували ковбасу; дві жінки стояли коло валу і перетягували ту гадюку, перевязували її у назначених місцях і ділили таким чином на короткі ковбаси, що були всі однакової довжини. Се вони робили так зручно і проворно, що ніяк не можна було встежити очима за їх роботою; видко було тільки, як з їх рук виходили ковбаси довгою низкою, мов намисто. Але обличчя робітниць були напружені, з глибокими зморщками

на чолі і страшенно бліді, синюваті, з землистого колїру сутінню. І стороннї люде одвертали очі від тих лиць і проходили далї. Робітницї липались тут і не мали навіть часу підвести очі на тих стороннїх людей. І так вони працювали тут з години на годину, з дня на день, з року на рік. Платили їм від штуки і тому-то мусїли вони поспішати з роботою; бо у кожної робітницї була сїмя, яку треба було годувати; щоб заробити на хлїб — треба було робити швидко і не гаяти часу на те, щоб дивитись на тих чистеньких і чепурно вбраних панів, які приходили сюди на цїкаве видовисько, мов у той цирк або звіринець.

XIV.

Марія очищала на фабрицї протухлї і хворі туші, а тїтка Елїзбета служила у ковбасному вiддiлї і таким чином вся сїмя знала добре про всї шахрайства і фальші, що робились на фабриках.

На ковбаси йшло гниле мясо, яке вже нї на що инше не здало ся; несвіже мясо попереду пускали на консерви, "поправивши" його рiжними способами; а що вже не годилось на консерви, те йшло на ковбаси.

Тепер усї зрозумiли, що правду казали робітники кепкуючи, що фабриканти пускають у дїло все, що є у свинї, опріче її хрюкання.

Іонас розказував, бувало, як мочили несвіже мясо у рiжних химічних спеціях, щоб "поправити" його; з дїжі вимали те мясо і воно видавало дуже прикрий, кислий дух; тодї його мочили в содї і продавали для добродiйних столових, де видавали ся бідноті дармові снiданки. Преріжні чуда виробляли з мясом, щоб надати йому якого треба колїру і запаху. Прокислу і протухлу шинку шпікували всякими химічними спеціями; для того був особливий інструмент: у шинку вколювали довгу голку, що була порожня у серединї і робітник прискавкою наганяв туди якогось химічного розчину; робило ся се швидко і через скілька хвилин шинка наскрізь була таким способом пропшікована. Але бувало, що і після того шинка воняла гнилим духом; тодї її вдруге

начиняли ще міцнійшим розчином; як не помогало й се, то шинку пускали на ковбаси. Примічено було, що насамперед мясо тухне коло кости; от же придумали й такого способу: вирізували з шинки кість і пришкварювали в середині те місце розпеченим залізним прутом.

У ковбасню, де робила Елізбета, йшло все протухле мясо, якого вже нїякими способами не можна було поправити; його пополіскували водою, переспшували пахнючими приправами і коріннєм, пускали на ті різаки, що повертались по дві тисячі разів у хвилину і все се перемішувалось з иншими сортами мяса та з усякою нї на що инше не годящою покидю і пускали на ковбаси. Туди-ж таки, без совісти і сорому, пускали і старі, негодящі ковбаси, що їх вернули назад з Европи — тухлі, зацвілі: їх мочили у розчинї бури з ґлїцерином і потім пускали вкупі з мясом на різаки. Туди-ж таки клали й те мясо, що попадало на долівку: воно було брудне, перемішане з харкотиннєм, робітники топтали його ногами... богато робітників було сухітників і харкотиння їх було заразне... По купах тої начинки бігали стадами пацюки; їх була безлїч у різницях та фабриках консервів; їх труїли отрутою, перемішаною з хлїбом. І у начинку для ковбас йшли під різаки і дохлї пацюки, і отруя...

Се не казка, не вигадка, а сумна правда. І робітники так були звикли до того, що, перегортаючи лопатою ту гидку мішанину, що йшла під різаки на ковбасну начинку, і не думали відкидати геть дохлого пацюка, коли він попадав на лопату.

Після сього вже нїкого не здивують такі "дрібниці", що, наприклад, робітники, не маючи де помити руки перед обідом, мили їх у тій воді, в якій полоскало ся старе мясо і тухлї ковбаси.

Начиння, в якому держали мясо і начинку, де мочили, маринували і "поправляли" у ріжних спеціях тухле і гниле мясо, — було дуже брудне: всї ті діжи, балії та инше все чистило ся тільки раз на рік, по весні. Можна-ж уявити собі, скільки там назбірало ся на споді лепу, бруду та нечистоти.

Всї ковбаси робили ся однаково, з одною начинкою; але частину їх клали окремо, загортали в инший папір, ста-

вили тавро: "вищий сорт" і пускали у продаж на два центи дорожче за фунт.

Оттака була робота, що напитала собі Елїзбета. В тій роботї, так само, як і в инших віддїлах, була ще одна прикмета: треба було напружувати всї свої сили і нї на одну хвилинку не можна було одвернутись, оглянутись, навіть подумати про щось сторонне; фабрична робота приглушувала і пригнїтала в людинї душу її живу, — бо душа для машини не потрібна, а люде ті робочі були не що инше, як частинки тої великої різницької машини. Подекуди може воно й добре було, бо людина ставала якась нечувственна, нї про що не думала, навіть говорити одвикала. У вечорі Елїзбета зустрічалась в умовленому місцї з Юргісом і Оною і всї троє мовчки вертались до дому. Навіть Она, яка ще недавно співала, як пташка, навчила ся тепер мовчати. Вона почувала себе дуже слабою і нещасною і на превелику силу могла дійти до дому після роботи. Вдома вони мовчки зїдали, що було приготовано; говорити не було про що, хіба тільки про їх злидні та горе; то ж, повечерявши, вони лягали спати а в ранцї знов бігли до машин. Всї почуття у них притупились і пригасли; навіть голод вони не дуже почували, а їли для того, щоб сили стало для роботи. Тільки дїти почували голод і плакали, коли їм мало давали їсти.

Але душа Они не вмерла — і у всїх їх душі не вмерли, а тільки спали. Инодї ті душі прокидались і се було найстрашнїйше для них: вони згадували тодї про колишнї радощі, про свої мрії та надії і тодї ще сумнїйше і страшнїйше здавало ся їм те життє; вони вже не нарікали на недолю, а піддали ся їй і покорились, почуваючи, що не поборють, а загинуть раннїйше чи пізнїйше.

Їхавши сюди вони мріяли про волю, про нове життя у новому, гарному світї, сподївались побачити і навчитись багато де-чого нового і цїкавого. Як народилась їх дитинка, вони мріяли, що вона виросте вільна, буде дужа і розумна людина. А тепер бачили, що не здїйснить ся нї одна з тих надїй, бо суворе життя роздавило їх так само, як роздавило багато людей перед ними.

По умові їм треба було шість лїт, щоб виплатити довг

за дім. Але тепер для них не було нїякого сумнїву, що вони нїяк не витягнуть шість лїт такого тяжкого життя. Вони падали у якесь провалле, втративши всяку надію на порятунок, немов те велике многолюдне місто було якесь безбережне море або пустиня.

Иноді Она прокидалась у-ночі і обхоплював її смертельний жах і вона починала голосно плакати; тоді прокидався Юргіс, зморений і сердитий — і бідна Она мусїла навчитися плакати нишком, щоб нїхто не чув. Вони тепер не розумїли одно одного, — сказав-би: поховали свої найкращі надії у рїжних могилах.

Юргіса мучили окремі муки. Страшна мара гнїтпла його; він нїкому про неї не признавав ся і навіть сам собі бояв ся признатись, але страшна мара — була правда: Юргіс почав пити.

Немов у пеклї робив він цїлими днями, тиждень за тижнем, без просвітку і без надії на яку небудь, хоч маленьку полехкість. Не було нї одної частини в його тїлї, яка не болїла-б; у голові йому туманилось, здавало ся, що всї доми, всї вулиці перед його очима ходять, танцюють, в ушах гуло, а по голові мов молотами било. А на всї ті страшні муки і болї був один спосіб: випити шклянку горілки...

Випивши — він не чув уже нїякого болю; неначе спадала з його тяжка вага, що раз-у-раз гнїтила його, голова ставала легча, очі бачили яснїйше, він знов ставав бадьорий, почував у собі силу, почував себе людиною і паном своєї долї.

Він випивав одну шклянку до обіду — бо инакше не пускали обідати у шинок; випивати другу він не наважував ся, бо здавало ся йому, що буде тяжкий гріх пропивати гроші, яких було так мало. Але одного разу він не видержав і пропив усї гроші, що були у його в кишенї, і вернув ся до дому пяний. Спочатку він почував себе зовсїм щасливим, але се було не довго; потім взяло його зло на сїмю, яка звязувала йому руки і не давала жити по-людськи. Але, побачивши, як горе і одчай обхопили близьких йому людей, він почув страшний сором; а потім, поміркувавши, скільки грошей витрачено марно, він гірко заплакав і з тої пори по-

чав завзято бороти ся зо своїм ворогом, з тою марою - спокусою.

Се була надзвичайно тяжка боротьба, але Юргіс був завзятий і не піддавав ся. Трудна була боротьба тому, що скрізь, на кожній вулиці, у кожному кутку була спокуса — ті шинки, що так принадно вабили до себе нещасних, голодних і втомлених людей.

Чи йдучи на роботу, чи вертаючись з роботи, і в-ранці до схід-сонця і пізно у-вечорі, завжди можна було зайти туди: там було так ясно, тепло, такий був смачний дух горячої їжи, грала музика, сиділи приятелї, які завжди привитають добрим словом...

Щоб не піддатись спокусї, Юргіс завжди старав ся виходити на вулицю в-купі з Оною, під-руку з нею; він притискав її руку міцно до себе і йшов дуже швидко. Найбільше він бояв ся, щоб Она не догадалась: вона-ж ніколи не пила горілки і не могла-б його зрозуміти. Инодї йому проходила в голову погана думка навчити її пити, щоб не треба було її соромитись: вони пили-б собі у купі і хоч на короткий час забували-б про своє лихо і недолю.

І всї Юргісові думки звели ся тепер на ту боротьбу. Инодї він доходив аж до страшних і гидких думок. На що було йому женити ся і робити з себе раба? Як-би не було сїмї, він міг би, як Іонас, покинути те навісне Чікаґо і майнути собі у світ — за очі... У тім проклятім віддїлї, де він робив, майже всї робітники були сїмейні, а як і траплялись одинокі, то робили вони там тільки до-часно, поки не знайдеть ся иншої роботи. А поки робили вони там, то була у них принаймі єдина втїха: вони згадували, як напили ся останній раз і мріяли про те, як напють ся знову. А Юргіс мусїв приносити до дому весь свій заробіток. Щоб не було спокуси вишить, він навіть обідав тепер там-таки, де і робив, ковтаючи з хлїбом ту огидну і смердячу фосфатну куряву.

А проте Юргіс любив свою сїмю, навіть у найтяжчу пору свого життя. А тепер як-раз настала така найгірша пора. Маленький Антон, синок їх, був дуже слабий: він переболїв на всї дитячі хоробп: і на скарлатину, і на коклюш, і на вітряну віспу, а тепер у його був кір. Його доглядала ті-

льки Катерина, а весь той догляд був у тім, що вона, урвавши вільну хвилину від хатньої роботи, підбігала до його колисочки і плакала, дивлячись, як він мучить ся і так він лежав у великій гарячці і всю ніч кричав, поки сили було. Аж страшно було на його дивитись: усе тїло покрила висипка, очі загноїлись і закисли. Але, на щастє, маленький Антон був дуженький хлопець і видержав усї свої хороби. Він народив ся у пору молодого щастя і новної сили Они і Юргіса і вони передали йому те здоровя і силу. Коли він почав видужувати, то така була у його охота до їжи, що ніяк не можна було його нагадувати: він завжди був голодний і докучав кожному, щоб дати йому їсти. Здавало ся, що Она віддала тій дитині все своє здоровля і вже нїчого не лишило ся у неї для тих дїтей, які могли ще народитись. А Она була знов вагітна і на неї аж страшно було дивитись. Навіть Юргіс, якого зовсїм пригнїтили його тяжкі думи і повсякчасна боротьба з самим собою, примічав се і розумів, що на них насовуєть ся щось нове, ще страшнїйше і здрігав ся від одної згадки про те лихо.

Она була дуже слаба. Мучив її такий самий кашель, від якого помер старий Антон. Почав ся той кашель з того дня, як вона, не взявши білєта з пересядкою, мусїла злїзти з трамваю і промочив її дощ. Тепер кашель став ще гірший і не давав їй спати по ночах. Але найгірше мучили її нервові припадки. У неї дуже часто страшно болїла голова і тоді всякий раз находив на неї нервовий, безпричинний плач. Иноді вона вертала ся до дому блїда, тремтїла вся, починала стогнати, а потім лягала на постїль і гірко плакала. Юргіса аж одчай брав.

Тїтка Елїзбета говорила йому, що такі істеричні припадки часто находять на вагітних жінок і боятись того не треба. Але се не заспокоювало Юргіса. Він допитував ся у Они, чого з нею так стало ся, бо ранійше так нїколи не бувало. Він говорив, що ся проклята робота вбиває її; жінка, а надто вагітна, не може так тяжко робити; закон повинен заборонити таку працю, бо краще вже відразу вбити таку жінку, а не мучити її так тяжко. Бідні жінки не повинні виходити заміж і водити дїтей; коли-б він був знав, що жінки

такі слабкі і тендитні істоти, то не завязував-би Онї світу, одружившись з нею.

Так він говорив і сам доводив себе до плачу. Тодї Она перемогала себе, обіймала його і просила, щоб він перестав гризти себе; все. Бог дасть, якось поладить ся і буде добре. Потім вона припадала головою до його плеча і плакала сама, а він дивив ся на неї, як той підстріленний невідомо звідкіля звір.

XV.

Припадки у Они почали ся в лїтку; що-разу на Юргіса находив страх, а перелякана, несамовита Она обіцяла, що буде перемагати себе і більше вже таких припадків не буде. Але вона не могла перемогти хоробу, припадки находили знова, Юргіс чим-раз більше лякав ся і не йняв віри поясненням Елїзбети, яка старалась його заспокоїти.

Йому здавало ся, що з Оною дїєть ся щось таємниче і страшне. Разів скілька він ловив її погляд і вражали його ті очі, мов у загнаного звіряти. Під час припадків у Они вихоплювались иноді слова одчаю і се наганяло на Юргіса смертельний жах. Але минав припадок і всїх знов пригнїтало гірке життє і тяжка робота і всї вони животїли мовчки, мов та робоча худоба, для якої нема нї згадок у минулому, нї надїй на будуче.

Знов наближала ся зима, а з нею ще гірші лиха, нїж попереду. Був жовтень і на різницях почала ся гаряча перед-святкова робота. На консервних фабриках робили допізьного вечора, бо заготовляли запаси на Різдво. Марії, Елїзбетї і Онї довело ся робити по пятнадцять — шіснадцять годин у день, бо вони були маленькі частинки тої великої фабричної машини. Одмовити ся від лишніх годин робити не можна було: або роби, або геть з фабрики. Надто-ж за ті лишнї години платило ся трошки більше, як за звичайні і робітники старались держати ся, скільки сили стане. Жінки ставали на роботу о семій годинї вранцї, обідали о-полудні і потім робили до десятої — одинадцятої години у-вечорі, не маючи й рісочки в роті.

Юргіс хотїв дождати ся їх у вечорі, щоб одводити до

дому, але вони на се не пристали: у фосфатному відділі робота кінчала ся у звичайний час і Юргіс дожидав-би їх у шинку. Краще вже їм було вертатись до дому самим; вони зустрічались після роботи коло воріт фабрики і вертали ся у трьох, або-ж, як робота кінчала ся у них не в одну пору, то вертали ся до дому у трамваї на-різно.

До дому жінки приходили такі зморені, що не хотїло ся їм їсти і важко навіть було роздягати ся. Часто вони лягали навіть не роззувшись і лежали так, мов мертві, аж до ранку. Їх силу піддержувала тільки надія, що потім буде трошки лехче, а за те стане їм палива на зиму.

У початку грудня настали перші снїгові метелиці. Заверюха почала ся о другій годинї з полудня і до вечора все вже замело снїгом. Юргіс хотїв почекати жінок; він зайшов погрітись у шинок, випив дві шклянки горілки — і прожогом побіг до дому, втїкаючи від свого біса-спокусника. Він приліг на постїль, дожидаючи робітниць, але зараз таки заснув твердим сном.

Коли він прокинув ся, йому здало ся, що не пройшов іще той тяжкий сон-мара: коло його стояла тїтка Елїзбета і щось говорила, але він нїяк не міг опамятати ся і нїчого не тямив.

— Она не вернула ся до дому, — казала Елїзбета.

— А яка година? — спитав він.

— Скоро день уже; пора вставати. Она не ночувала вдома. А на дворі страшний мороз і все занесло снїгом.

Юргіс стрепенув ся, одяг ся швидко, обув ся і вибіг з дому. Марія плакала, а за нею плакали і всї дїти.

Опинившись на дворі Юргіс не знав, куди йти.

Було ще темно, по-ночі і все замітав снїг. Через скілька хвилин, поки Юргіс думав, його зовсїм занесло снїгом.

Він побіг до різниць, а дорогою забігав у кожний шинок і питав, чи не заходила туди Она, знесилена заверухою? Чи не чули де про яке нещастє з жінкою? На фабрицї, де робила Она, сторож сказав, що, здаєть ся, нїякого нещасного випадка не трапило ся у них; у конторі Юргіс довідав ся, що Она вчора пішла з роботи тодї-ж, як і всї.

Юргісови нїчого більше не лишало ся, як чекати жін-

ку коло воріт фабрики. Він почав ходити вперед і назад, щоб не змерзнути. На різницях уже починала ся робота: пригонили товар, носили важкі, пятипудові туши у холодильню. Вже благословляло ся на день і почали сходитись робочі, скулившись з холоду і брязкаючи бляшанками з обідом.

Юргіс став коло вікна контори, бо там ще світив ся вогонь і при тому світлі лехче було приглядатись до перехожих, хоча сніг ліпив так густо, що треба було дуже напружувати очи, щоб упізнати людину.

Пробило сїм годин; Юргісови пора вже була йти на роботу, але він стояв і чекав Они, не тямлячи себе з тривоги. Через чверть години він побачив крізь той снїговий серпанок знайому постать і кинув ся до неї на зустріч з радісним криком. Се була справді Она; побачивши його вона побігла до його і мало не впала йому на руки.

— Що з тобою трапилось? — тремтячим голосом спитав він. Де ти була?

Вона задихалась і не могла відразу говорити.

— Я не могла дійти до дому, — промовила вона нарешті. Такий сніг... а трамвай перестав ходити...

— Де-ж ти була? — спитав він.

— Я зайшла ночувати до знайомої — до Ядвіги.

Юргіс зітхнув лехче. Але Она плакала і тремтїла, неначе починав ся у неї знов той нервовий припадок якого так бояв ся Юргіс.

— Чого-ж ти? — скрикнув він. Що-ж стало ся?

— Я так бояла ся, Юргіс! — мовила вона, пригорнувшись до його. Так мині важко!...

Вони стояли коло вікна контори і всї перехожі почали на них оглядатись. Юргіс одвів її на-бік.

— Менї було так страшно, так страшно! — казала плачучи Она. Я знала, що ти будеш тривожити ся і не могла уявити собі, що ти почнеш робити. Я старалась дійти до дому, але у мене сили не стало. О, Юргіс, Юргіс!...

Він був щасливий, що вона прийшла і більше нї про що не думав; тільки дивувало його, чого вона так надзвичай-

но хвилюєть ся. Переляканий вигляд її і недоладня мова вже не лякали його.

Він дав їй виплакатись і заспоїтись. А що вже наближалась восьма година і вони могли втратити заробіток ще за другу годину, то він поспішив піти на роботу, лишивши Ону коло дверей фабрики, бліду як смерть, з заплаканими і переляканими очима.

Минуло ще днів скілька. Наближало ся Різдво: снігові метелиці не переставали і були люті морози. Юргіс що дня вранці проводив жінку аж до дверей фабрики, пробираючись з нею по ночі по снігових заметах. Але скоро настав страшний кінець.

Стало ся се за три дні перед Різдвом. Марія і Елізбета вернули ся до дому коло півночи і скрикнули з жаху, довідавшись, що Они ще нема. Вони були умовились зустріти ся з нею після роботи і прождавши її де-який час на умовленому місці, вони пішли до її майстерні на фабрику, але там сказали їм, що робота вже скінчила ся давно і всї робітниці розійшли ся. Того вечора не було дуже холодно, але йшов сніг, — а Она все-ж таки не верталась. Сей раз мабуть стало ся з нею якесь нещастє.

Вони розбудили Юргіса; він сїв на ліжку і дуже був сердитий, слухаючи їх. Напевне Она дуже втомила ся, і щоб не вертатись далеко до дому, зайшла ночувати до Ядвіґи, що жила поблизу фабрики.

Нїчого з нею не могло стати ся, — а коли-б навіть і стало ся, то однаково-ж до ранку нїчого не можна зробити. Юргіс повернув ся до стїнки і захріп так скоро, що Марія і Елїзбета не встигли ще вийти з кімнати. Але вранці Юргіс вийшов з дому на цілу годину ранійше, ніж звичайно.

Ядвіґа Марцінкус жила з матірю і сестрами недалеко від різниць, в одній кімнатї у сутернах. Її нареченому недавно відрізали руку, бо почало ся зараженнє крови і тепер про її весїллє не могло бути й мови.

Треба було пройти вузеньким двором, щоб попасти у кватирю Ядвіґи і Юргіс ще здалеку побачив світло у вікні. Він постукав у двері і був певний, що їх одчинить Она.

Але замість Они він побачив одну з малих сестер Ядві-

ґи: вона дивилась на його крізь щілину у дверях!

— Де Она? — спитав він. Але дівчина здивованими очима дивилась на його.

— Она? — перепитала вона.

— А вже-ж, — сказав Юргіс. Хіба її тут нема?

— Ні, — одмовила дівчина.

Юргіс здрігнув ся. Через хвилину підійшла Ядвіґа, виглядаючи з-за дверей. Побачивши, хто прийшов, вона сховала ся, попросивши Юргіса почекати, поки вона одягнеть ся.

— Мати не здужає, — мовила вона, неначе перепрашаючи його.

— Хіба Она не у вас? — з трівогою спитав Юргіс.

— Ні, — мовила Ядвіґа. Чого-ж ви думаєте, що вона у нас? Хіба вона казала, що збіраєть ся до мене?

— Ні, — казав він. Але вона не вернулась до дому на ніч і я думав, що вона заночувала у вас, як тоді...

— Коли? — спитала здивована Ядвіґа.

— Та коли вона тут ночувала, — казав Юргіс.

— Се якесь непорозуміне — озвала ся Ядвіґа, дивуючись. Вона у нас ніколи не ночувала.

Юргіс аж притулив ся до стіни, бо ноги йому затремтіли; він старав ся перемогти себе.

Ядвіґа одчинила двері.

— Вона казала, що була власне у вас, — мовив Юргіс, — росказувала мені про вас, переказувала ваші слова. Ви може забули.

— Та ні-ж бо, — впевняла Ядвіґа, але саме у той час почув ся сердитий голос з хати:

— Ядвіґо, зачини двері! Ти-ж застудиш дитину.

Юргіс постояв хвилинку, промимрив щось, а потім, бачивши, що тут він нічого більше не допитаєть ся, перепросив Ядвіґу і пішов.

Все се страшенно його вразило. Він не знав, куди тепер податись. Світ йому крутив ся перед очима. Она його обдурила, збрехала йому! Що се за знак? Де вона тепер? Він нічого не міг зрозуміти. Він тільки почував, що стало ся якесь страшне нещастє.

Не знаючи, куди податись, він пішов на фабрику, де робила Она і став коло вікна контори. Там він простояв до восьмої години; потім він пішов у мастерню Они, щоб роспитати надзирательницю. Але надзирательниця ще не приїхала: щось попсувало ся на електричній станції і трамвай перестав ходити від учорашнього вечора тай не можна було приїхати з міста. Її місце заступила тепер друга надзирательниця. Дівчина - робітниця, що росказувала се Юргісови була дуже зайнята і все оглядалась, чи не стежать за нею: бо робітницям заборонено було розмовляти. Потім прийшов робочий з тачкою. Він знав, що Юргіс чоловік Они дуже зацікавив ся тим, що Она щезла таким таємничим способом.

— Може і вона не попала до дому через те, що трамвай не ходив, — сказав він. Певне вона їздила у місто?

— Ні, — сказав Юргіс; — вона ніколи не їздить у місто.

— Не їздить? — спитав робітник.

Юргісови здало ся, що той робітник якось переглянув ся з дівчиною. І він швидко спитав:

— А ви що про се знаєте?

Але робітник примітив, що смотритель дивить ся у його сторону і відійшов, нічого не сказавши.

— Нічого я не знаю, — сказав він здалеку. Як я можу знати, куди їздить ваша жінка?...

Юргіс вийшов знов і почав ходити перед дверима фабрики. Так він проплентав ся увесь ранок, а на роботу й не думав йти. Коло полудня він пішов спитати поліційного комісара, не дізнав ся нічого і вернув ся назад стерегти коло дверей фабрики. Не дочекавшись нічого аж до третьої години, він пішов нарешті до дому. Він ішов по Ашленд-Авеню. Електричний трамвай знов почав ходити і повз Юргіса пробігло скілька ваґонів, повних народу. Побачивши їх він сгадав ті дивні, трохи глумливі слова робочого. Якось мимохіть він почав стежити очима за ваґонами, що пробігали коло його. Втім він скрикнув, спинив ся і зараз повернув назад бігти за ваґоном, майже доганяючи його: він побачив у ваґоні чорний полинявший брилик з червоною квіткою і йому здало ся, що се Она. Хоч не міг він дігнати ваґон, але всеж

таки біг за ним: через два квартали, коли се була Она — вона повинна була вийти з ваґону, щоб іти боковою вуличкою до дому. Дійсно, як ваґон спинив ся у тому місці, Она вийшла і повернула у бокову вуличку.

Юргіс побіг за нею; він бачив, як вона завернула за ріг тої вулички і потім увійшла до дому.

Тоді він повернув назад і походив хвилин із пять по вулиці, стиснувши руки і закусивши губи з сердешного болю. Потім він пішов до дому.

Одчинивши двері, він побачив Елїзбету, яка також ходила шукати Ону і тільки що вернулась. Вона ходила тепер навшиньках і пошепки сказала йому:

— Цить! Вона спить... Їй дуже погано... Либонь у неї щось у голові не добре. Каже, що всю ніч блукала по вулицях і не могла потрапити до дому. Насилу я її заспокоїла.

— Коли-ж вона вернула ся? — спитав Юргіс.

— Вранці, зараз після того, як ти пішов, — мовила Елїзбета.

— А потім вона виходила з дому?

— Ні. Вона дуже слаба, Юргіс, вона...

— Ти брешеш! — скрикнув він і, одпихнувши рукою Елїзбету, відчинив двері у спальню. Она сидїла на ліжку і переляканими очима глянула на Юргіса. Він зачинив двері, не пустив Елїзбету і підійшов до жінки.

— Де ти була? — спитав він.

Она сидїла згорнувши на колїна стиснуті руки; лице її було біле, як крейда і перелякане. Вона разів скілька передихнула, поки спромогла ся промовити; потім вона почала говорити тихим, уривчатим голосом:

— Юргіс!... я, либонь, не при своїому розумі була... я йшла... йшла всю ніч і добилась до дому тільки вранці...

— То треба було тобі зараз лягти, як тільки вернулась до дому, — сказав Юргіс різким голосом. Чого-ж ти вийшла з дому другий раз?

Він дивив ся їй просто в очі і ясно бачив страшний переляк в її очах.

— Минї треба було піти у крамницю, — промовила вона ледве чутно.

— Неправда се! — сказав Юргіс і підступив до неї ближче, міцно стиснувши руки. Чого ти брешеш? — крикнув він. Що ти зробила таке, що мусїла тепер брехати і викручуватись?

— Юргіс! — скрикнула вона перелякана. — Юргіс! Що з тобою?

— Ти збрехала, кажу я тобі! — крикнув він. — Ти говорила, що ночувала у Ядвіґи, а се неправда, Ти і тоді була там, де і тепер, — десь у місті. Я бачив, як ти зійшла з трамваю. Де ти була?

Сими словами він неначе всадив їй ніж у серце. Вона захиталась, глянула на його з невимовним жахом в очах і потім, скрикнувши, подалась у-перед, простягаючи до його руки. Але він одступив ся і вона впала на постїль, закрила лице руками і заголосила. Почав ся той істеричний припадок, що завжди так лякав Юргіса. Все тїло Они здрігало ся від плачу. Здавало ся, немов у ній щось підіймаєть ся страшенне, обхоплює всю її істоту і мучить її. Ранїйше, бувало, Юргіс дуже лякав ся тих припадків і впадав в одчай від її несамовитого плачу; а тепер він стояв, мов скаменїв, міцно стиснувши руки; він не ворохнув ся-б з місця, навіть коли-б вона тут таки смерть собі заподіяла.

Він тільки почував, як стигне кров у його жилах і тремтять його уста. Йому навіть ніби полехчало трошки, коли помаленьку відчинились двері і показало ся бліде, перелякане обличчя Елїзбети. З нею він міг говорити. Він накинув ся на неї з лайкою, виганяючи її кімнати, а коли вона не хотїла йти, пробуючи щось сказати, він ухопив її за руку, впихнув її з кімнати, зачинив двері і підпер їх столом.

Потім він знов повернув ся до Они і, дивлячись їй просто в очі, крикнув: — А тепер говори!

Але вона не чула його: хороблївий припадок корчив її, вона плакала і не могла здержати якихсь дивних, несамовитих згуків, що неначе хвилями підступали їй до горла. Та хвиля підіймалась вище і вище і нарешті вихопилась з її горла диким, божевільним реготом.

Юргіс не міг уже більше видержати: він підскочив до неї, вхопив її за плечі, струснув і крикнув їй у саме вухо:

— Перестань! Схаменись, кажу тобі!

Вона підвела на його очі, потім упала до його ніг і вхопилась за них руками так міцно, що він ніяк не міг визволитись. Припавши лицем до долу вона не переставала плакати і Юргіс закричав ще дужче:

— Та перестань-же!

На сей раз вона послухалась, зітхнула глибоко і замовкла, тихо схлипуючи, а худеньке тіло її здрігало ся і корчило ся; потім вона затихла і хвилину лежала мовчки і нерухома, аж Юргіс злякав ся, бо здало ся йому, що вона вже помірає. Він нахилив ся до неї і почув тихий голос її:

— Юргіс, Юргіс!

— Чого? — спитав він.

Він мусів ще нижче нахилитись до неї, бо вона не мала сили підвести ся; а такий голос її благав його:

— Повір менї, Юргіс... повір менї!...

— Чого повірити?

— Повір, що я люблю тебе... Не питай — вір... Я хотіла добра для нас... Я не винна... Инакше не можна було. Воно — нїчого... минеть ся. Повір менї, Юргіс, тільки повір!...

Вона намагалась встати, але не могла. Він чув, як тремтїли її руки, як переривав ся її віддих, коли вона горнула ся до його.

— Вір менї... — мовила вона, ридаючи.

Але він, розлютований, крикнув:

— Нї, не йму я тобі віри!

Вона не пускала його рук і голосно плакала.

— Подумай, Юргіс, що ти кажеш! Ти нас усїх загубиш. Нї, нї... Я не видержу Юргіс!... Я божевільна... Нїчого не стало ся... Нема чого тобі знати... Все минеть ся, все буде по давньому... Ми будем любити одно одного, як і досї любились... Тільки вір менї.

Його ще гірше розлютували сї слова. Різким рухом він одштовхнув її від себе.

— Чи скажеш ти менї, нарештї, що таке стало ся? — крикнув він.

Вона знов упала на землю і заридала так тяжко і гірко, немов осуджена на вічну погибель душа. Юргіс не міг

того здержати більше; він грюкнув кулаком по столї і заревів!

— Говори:

А вона заходилась плачем і голос її раз-у-раз обривався.

— Не можу я, не можу!... кричала вона.

— Чому не можеш?

— Не знаю, як сказати...

Він скочив до неї, підняв її з долу за плечі, поставив на ноги і дивив ся їй просто в очі.

— Скажи менї, де ти була? — промовив він задихуючись.

— Швидче, швидче!

Вона промовила тихо, уривчатим голосом:

— Я була.. в тому домі.. у містї...

— В якому домі? Я не розумію.

Вона хотїла одвести очі на-бік, але Юргіс не пустив і прошивав її своїм поглядом.

— У домі місс Гендерсон... — прошепотїла вона.

Він не відразу зрозумів її.

— У домі місс Гендерсон? — повторив він, не розбираючи, що воно значить. В тім мов блискавкою освітила його страшна правда і він одхитнув ся до стїни, потер чоло рукою оглядаючись навкруги і прошепотів: Господи Боже праведний!

Через хвилину він нагнув ся до Онн, яка лежала долї мов нежива і стиснув її рукою за горло.

— Хто повів тебе туди? — глухим голосом прохрипів він.

Вона випручалась з його рук, але се ще більше розлютувало його. Він думав, що вона боїть ся бійки, а не розумів що найгірше мучить її той сором. Але вона якось змогла сказати йому:

— Коннор, дозорця...

Він стиснув пальцї ще тїснїйше і лиш тількп тодї, коли вона поспнїла і закрила очі, він зрозумів, що душить її. Тодї пустив її горло, почекав, поки вона віддихнула і знов одкрила очі і нагнув ся до неї зовсїм близько.

— Скажи менї все, — прошепотів він.

Вона лежала нерухомо і він мусів нахилити вухо до неї і затаїти дух, щоб почути її слова.

— Я не давалась... — шепотїла вона. — Я змагалась... втїкала... але мене присилували... Ми всї пропали-б як би не се...

Вона замовкла і знов скілька хвилин чутно було тільки хриплий віддих Юргіса. Вона знов заговорила пошепки, не розплющуючи очей.

— Він сказав менї, що вижене мене з фабрики, що ми всї будемо без роботи, що він знищить нас усїх...

— Коли се почало ся? — спитав Юргіс тихо.

— Менї не давали просвітку з перших днїв, як я поступила на фабрику, — мовила вона тихо, мов сонна. Се все зробила вона, місс Гендерсон. Вона мене ненавидїла. А він... йому... я вподобала ся. Він зачіпав мене, жартував... ластив ся. Хотїв купити мене грішми, дарунками... казав, що любить мене, але я не піддавалась... Потім він почав нахваляти ся, лякати мене... Він знав про всї наші справи, знав, що ми з голоду гинемо. Він знає і твого смотрителя і Марії. Він хвалив ся, що доведе нас до голодової смерти на вулиці — так він говорив... А потім сказав, що коли я... коли я... то у нас усїх завжди буде робота. Раз він схопив мене... не пустив... тай... тай...

—Де се було?

— На фабрицї... пізно у-вечорі... коли всї вже пішли... Я не могла вирватись.... Я думала про тебе... про дитину... про матїр і дїтей... Я його боялась... і кричати боялась...

Як почала вона говорити — обличчя її було бліде — спневате, а тепер воно почервонїло від сорому; вона знов почала важко дихати. Юргіс не казав ні слова.

— Два місяцї тому, — говорила Она далї, — він почав домагатись, щоб я прийшла у той дім, щоб я там лишила ся жити. Нахваляв ся, що нас усїх вижене з фабрики. Він примусив мене ходити туди вечорами. Тобі я говорила, що роблю у-вечорі на фабрицї. Того вечора, як почала ся метелиця, — я нїяк не могла вернути ся. А вчора перестав ходити трамвай. Се й загубило нас. Я пробувала йти пішки, та не могла.

Я боялась, щоб ти не довідав ся. Все обійшлось-би добре, коли-б тільки ти не знав. Я йому вже перестала подобатись — він би скоро дав менї спокій. У мене вже скоро буде дитина і я вже стала не така принадна.

Він уже менї говорив про се. Він мене навіть бив учора.. А тепер... ти вбєш його і ми всї пропадемо.

Все се вона промовила зовсїм спокійно, лежачи, як мертва, з закритими очима. І Юргіс не сказав анї слова. Він не подивив ся навіть ще раз на жінку, підійшов до дверей і одчинив їх; він не примітив Елїсбети, яка з переляку забилась у куток. Він вийшов з дому без шапки, не зачинив навіть за собою вдерей, а як тільки опинив ся на вулиці, то побіг що духу.

Він біг, як несамовитий, з божевільним виглядом на виду, не оглядаючись по сторонах. На Ашленд-Авеню він нарештї спинив ся, зморений. Побачивши ваґон трамваю, він ускочив туди. Очи його дивились хижо, вітер роскудовчив йому волося і дихав він хрипло, як ранений бик. Пасажири що сидїли у ваґонї не звертали, одначе, на його уваги: може вони думали, що коли від людини йде такий страшногидкий дух, то і вигляд її мусить бути такий страшно-дикий. Як і завжди всї одсовувались од його яко-мога далї, але він нїчого не бачив: думки його були далеко. Душу його палив вогонь, а сам він згорнув ся і притаїв ся, наче готовив ся скочити.

Як тілько ваґон дійшов до різниць, Юргіс вискочив, а що сидївши у ваґонї він трохи оддихав, то тепер побіг ізнову. Перехожі оберталисъ і оглядались на його, але він нїкого не бачив. Добігши до фабрики він швидко побіг по переходах. Він добре знав, де була майстерия Они, знав і Коннора, дозорця нагрузчиків, що робили тут-таки поблизку на платформі. Він почав оглядатись і шукати дозорця. Саме йшла тепер гаряча робота: люде вантажили паки і бочки на підводи. Юргіс швидким поглядом озирнув усю платформу — Коннора тут не було. Втім він почув знайомий голос його у корідорі і побіг туди. Через хвилину він побачив перед собою дозорця.

Се був кремезний Ірляндець з червоним грубим облич-

чем; від його дуже одгонило горілкою. Він побачив Юргіса, переступаючи поріг, і зблід. Він завагав ся одну хвилину, хотів утекти, але не встиг іще подумати про се, як Юргіс наскочив на його. Коннор підняв руки, закриваючи лице, але Юргіс з усієї сили вдарив його кулаком межи-очі і звалив його на землю; потім він навалив ся на його і почав душити, вчепившись йому пальцями у горло. Юргіс не тямив себе, не бачив нічого: він тільки підіймав за горло свого ворога і товк його головою о поміст, а сам ревів, як скажений.

Зняв ся страшний крик і шарварок: жінки кричали, ламаючи руки, чоловіки кинулись визволяти Коннора. Але Юргіс затяв ся, нічого не бачив, не чув, не тямив. Тільки коли чоловіка шестеро вхопило його за ноги, за плечі і почали тягнути назад, він тоді зрозумів, що у його хочуть видерти його жертву. Він швидко нагнув ся і вчепив ся зубами у щоку свого ворога. Коли нарешті його відтягнули, він був увесь закрівавлений і з рота у його звисали вузькі смужки шкури.

На превелику силу подолали його, зваливши на землю і держачи за руки й ноги. Він боров ся як лютий звір, одпихав усіх і поривав ся знов кинутись на свого ворога, що лежав тепер без памяти і чуття. Але прибігли ще люде і нарешті побороли Юргіса, навалившись на його мало не в десятьох. Його однесли у поліційний участок, що був при фабриці і там він лежав звязаний, поки приїхала викликана з міста сторожа, щоб завезти його у тюрму.

XVI.

Коли Юргіс опамятав ся у поліційному фургоні, він лежав тепер без памяти і чуття. Але прибігли ще люде все те, що стало ся з ним за той день; він притих, побачивши коло себе сині поліційні мундурі. Шестеро поліцейських сиділо у фургоні, відсунувшись від Юргіса яко-мога далі через той дух фосфатний, що йшов від його.

У поліції в еампереД його повели до комісара, який записав його імя, призвисько, адресу і за що його арештовано. Юргіс довідав ся, що його обвинувачують за те, що напав і побив людину. Потім понурий поліцейський повів його

у камеру, а дорогою облаяв його за те, що він повернув не в ту сторону, куди треба, та ще штовхнув його в бік, щоб ішов швидче. Юргіс навіть і не оглянув ся на його: проживши пів-третя року на різницях, він знав, що з чікаґською поліцією заходитись не слід. Особливо у своїому барлозї вона могла робити з людьми все, що хотїла.

Арештантів били, иноді навіть голови їм провалювали, а потім у рапортах до начальства писали, що арештант був пяний, впав і розбив ся. Нїхто не провіряв, чи правда воно, чи нї.

Важкі двері камери зачинились на ключ за Юргісом: він сїв на лавку і закрив лице руками. Він міг тепер тут, на самотї, думати про своє становище цїлий вечір і цїлу нїч. У першу хвилину він почував якесь звіряче завдоволення: добре він облупив того поганця; мігби ще краще, коли-б не перешкодили, — але добре й так. Пальцї його ще досї почували горло Коннора. Але, охоловши і одумавшись, він зрозумів, що радїти нема чого. Від того, що він мало не вбив гнобителя Они, їх доля анї трошки не покращає, не змнєть ся загдка про ту ганьбу і сором, не лехче буде нї Онї, нї їх дитинї, нї всїй сїмї. Она напевне втратить роботу, а що буде з ним, Юргісом — один Бог знає.

Роздумуючи про те, що стало ся, він цїлий вечір ходив по камері і у перше за весь свій вік не міг заснути через ті сумні думки. У сусїднїй камері сидїв пяниця за те, що без жалю мордував свою жінку, а з другого боку був божевільний, що стогнав чогось без угаву. О півночи поліцийний участок одчиняли для бездомних бродяг і всї вони товкли ся у коридорі перед камерами. Де-які лягали просто на голий камяний дїл і зараз починали хропіти; инші сидїли, розмовляли, реготали або сварились. Дух там був дуже важкий і прикрий, але проте перемогав той неможливий фосфатний дух, що його принїс із собою Юргіс; отже бродяги у коридорі проклинали його на всї способи.

А він у той час лежав у кутку своєї камери і голова його палала як в огнї.

Йому принесли вечерю: скілька скибок сухого хлїба і кави, до якої примішували сонного зілля, щоб арештанти

сидїли тихо в ночи. Юргіс, попоївши, заснув. А прокинувшись у ранцї він знов почав ходити по камері з кутка в куток. Його гризли тяжкі думки і від них він не міг ні втекти, ні сховатись.

Не за себе мучив ся він: той, хто робив на фосфатному віддїлї фабрики Дургема, — нїчого вже не боїть ся, бо вже нїчого гіршого не може бути на сьвітї. Але як жити після того, що стало ся, коли його нїяк не викенеш з памяти? На се не було нїякого ратунку, бо нїяка сила, навіть небесна, не може знищити те, що вже стало ся.

Юргіс сам себе карав, що не предбачив того лиха. Чого він пустив Ону на фабрику? Чому не зберіг її від тої напасти, яка не минає ні одної молодої фабричної робітницї?

Не треба було пускати її на фабрику, хоч-би навіть довело ся їм усїм здохнути з голоду на вулицї. А як тепер пережити ту ганьбу, те нещастє? Він почував, що нема вже житя тепер ні для него, ні для Они. Він знав добре, що тепер — хоч-би як вони обоє хотїли забути все, хоч-би як перепросились і простились — вона нїяк не зможе подивитись йому просто в очі, не зможе бути йому жінкою. Сором убє її. Єдиний вихід для неї — смерть.

Оттака тяжка мара мучила його. Потім він забув се на хвилину і нові думки прийшли мучити його. Він бачив Ону, що помирає з голоду; його будуть держати в тюрмі довго — місяцїв скілька, може й рік, — а вона напевне не зможе вже ходити на роботу: се нещастє розбило і знївечило її Елїзбету і Марію напевне також рощитають. Коли той чорт Коннор захоче, то всїх їх позбавить роботи. Та коли-б навіть він і залишив помсту, все-ж таки вони не можуть прожити без його, без Юргіса. Навіть коли-б хлопцїв знов забрали зо школи, то й тодї без його і без Они нїяк не можна покрити всї видатки. Зберегли вони досї лиш скілька доллярів. Тиждень минув, як вони заплатили за місяць аґентови за дім, та й то опізнившись на два тижнї. Значить через тиждень знов треба платити. А як не стане грошей, тодї дім одберуть і пропадуть дурно всї їх гроші і всї старання викупити той дім. Три рази вже було, що аґент не хотїв давати їм одкладу і нахваляв ся вигнати їх з дому.

Може і дивно, що Юргіс думав про такі дрібниці, про довги, про можливу втрату дому, у той час, коли страшне нещастє розбило все його життє. Але-ж і йому, і сїмї його стільки довело ся витерпіти тяжкої працї, клопотів і злиднів за-для того дому; всї їх надії на майбутній добробут лежали в тім домі! Всї їх грошї пішли туди, — а грошї для бідного робітника — вся його сила, все його істнуваннє. Вони вклали у той дім усе своє життє, і втрата його буде для них — смерть.

І він ясно уявляв собі, як від них одберуть той дім, виженуть на вулицю, як вони потім будуть тулитись по чужих кутках. Він неначе бачив усе, що буде робитись: спочатку вони спродадуть меблї, потім скрізь запозичать ся так, що нїде вже їм даватимуть на-борг. Трошки грошей позичить їм Шедвіла,—але і його дїла тепер підупали; бідна слаба Ядвіга дасть їм тих скілька грошей, що зберегла, бо вона завжди віддавала останнє голодним. Тамошіус Кушлейка принесе їм те, що заробив, гравши цїлу ніч на скрипку. І так вони будуть перебиватись позикою та людською ласкою, поки він буде сидїти в тюрмі. А чи будуть вони знати, де він? Чи дозволено йому буде побачити ся з сїмєю, чи може за кару не допустять до його навіть звістки про неї?

Все йому вбачало ся у найсумнїйшому світлї: Она лежить слаба, змучена, Марія без роботи, малий Станіслав не може йти вранцї на роботу через той снїг, вся сїмя на вулицї, голодна, без захисту... Невже-ж їм дїйсно доведеть ся лягти і вмерти? Невже-ж їм нїхто не поможе і вони будуть плентатись голодні по снїгу на вулицї, — поки не замерзнуть?.

Такі думки гризли його цїлий ранок. Перед полуднем його знов повезли у поліційному фурґонї вкупі з пяницею, що мордував свою жінку, з божевільним та з кількома "простими" пяницями і злодіями, яких зловили, коли вони крали мясо з консервних фабрик.

Вкупі з ними його ввели у велику світлицю з білими стїнами, дуже довгу і повну народу. У кінцї світлиці, на невисоких підмостках, за бильцями, сидїла товста людина, з гладким червоним видом і червоно-синім носом.

Юргіс на-силу доміркував ся, що се його привели у суд.

Але він не знав, за що його будуть судити: чи ще живий його ворог, чи вмер і як в такому разї його покарають? Повішають? Чи може будуть бити до смерти? Все здавало ся йому можливим, бо він зовсїм не знав законів. Але він досить чував про чікаґський уряд і знав, що та людина, що засїдає у судї і говорить так голосно і рішучо — є знаменитий суддя Пат-Калаган, якого імя на різницях страхало людей.

Пат-Калаган почав займати ся полїтикою ще тодї, коли був молодим хлощем і служив у мясній ятцї. Він зумів помаленьку втертись у довірє фабрикантів і став великим пальцем тої невидимої руки, якою власники різниць цупко держали у своїй жменї весь фабричний робочий народ. У свій час він був довіренною людиною старого Дургема; він не ганяв ся за офіціяльними посадами, а проте верховодив у партійній полїтицї і у той самий час орудував скількома публичними домами, які давали йому добрі доходи. На старість, розбагатївши, як підросли його дїти, йому забажало ся почесної посади у містї — і його обрано було за суддю: за ним була велика партія, бо він був консерватор і ненавидїв чужоземцїв.

Юргіс сидїв зо дві годинн, дожидаючи своєї черги і оглядав ся по цїлій судовій світлицї в тій надії, що побачить кого небудь зо своїх. Але нїхто не прийшов. Нарештї його підвели до суддї і проти його виступив фабричний адвокат. Він заявив, що Коннор ще нездужає і прохав суддю одкласти справу на тиждень. Суддя пристав на се і потребував од Юргіса триста долярів, коли він хоче, щоб його випущено було на волю до суду. Коли Юргіс почув ту постанову суддї, він тільки похитав головою на знак, що нїяк не може покласти такого заставу. Полїцейські зараз забрали його і повели. Те пер уже везли Юргіса у фурґонї дуже довго і далеко і він дуже терпів од холоду. Його повезли у другу тюрму, у північному краї міста, верст за десять од різниць.

У тюрмі Юргіса обтрусили і забрали у його все, окрім грошей, а було їх у його пятнадцять центів. Потім його повели у другу кімнату і сказали йому роздягти ся до гола для купілю. Юргіса подержали у купілї більше за всїх инших арештантів в тій надії, що змиєть ся з його той неможливо -

прикрий фосфатний дух, — але з того заходу нїчого не вийшло і дух зостав ся такий, як і був.

Арештантів потім зачинили по двоє у камеру, а що для Юргіса не знайшло ся пари, то посадили його у камеру одного.

Камера тая була сїм ступнів завдовжки і пять завширшки, з камяним долом і пришрубованою до долу важкою дубовою лавкою. Під само стелею було невеличке віконце, що виходило у двір і давало дуже мало світла. Опріче лавки було ще дві лежанки, прибиті до стїн одна по над другою і на кожній лежав соломяник і грубе сиве повстяне укривало в якому повно було всїлякої нужи. А коли Юргіс підняв один соломяник, то під ним аж зашарудїли хмари тарканів. Вони розбіглись, злякавшись Юргіса так само, як він злякав ся їх. Над вечір йому дали їсти: знов таки сухого хлїба, кави з домішаним до неї сонним зіллєм, та ще миску супу. Де які арештанти брали собі їжу з ресторану, але у Юргіса не було на се грошей; инші знов мали книги і свої свічки, тай читали або гуляли у карти вечорами, а Юргіс мусїв увесь той довгий зимовий вечір сидїти сам один, поночі. Заснути не давали йому сумні його думки. До півночи ходив він з кутка в куток по темній камері, мов той звір у клїтцї. Десь у сусїдній церкві почали дзвонити; Юргіс думав, що се бють дванадцяту годину, але здивував ся непомалу, коли дзвін не переставав, а дзвонив далї і далї... Юргіс думав: чи не на пожар? — але, прислухавшись, почув, що й в инших церквах озвали ся дзвони і так, мабуть, по цїлому містї. Слухав, дивуючись, Юргіс і втім згадав, що сеж Свят-вечір, кутя перед Різдвом...

За тим лихом був він зовсїм забув за сьвята, аж тепер згадав.

І згадав він Різдвяні свята за дитячих своїх лїт у далекому рідному краю... Та й тут навіть, дарма, що так вони бідували і терпїли всяку нужду, вони святкували ті свята: хоч на короткий час вносило се світлий промінь у їх темне буденне житє. Торік на Різдво, хоч і робили вони цїлий день до вечора на фабрищї і дуже потомились, а все ж таки він пішов з Оною і з дїтьми у вечорі по Ашленд-Авеню, розгляда-

ючи виставлені у вікнах крамниць смачні страви, ласощі у цукернях і дитячі забавки. Вони взяли з собою великий кошик і купили печеної свинини, капусти, ячного хліба і дешевих дрібних дарунків для цілої сімї. І у той вечір хоч на хвилину забули вони про різниці, про начинку ковбас і про фосфатний відділ.

Тепер Юргісови стало ще важче, коли він подумав, які сумні свята будуть сього року для їх сімї: він — у тюрмі Она лежить хвора, у домі голод і холод...

А дзвони дзвонили — звичайно не для його, бо про його ніхто тепер не думав: його викинуто з гурту людей, як непотрібну ганчірку. Його жінка, може, помирає тепер,, дїти, маленька дитина його і вся сімя померзли, голодні, а у той самий час дзвонять Різдвяні дзвони і радіють собі инші, щасливі люде... І ті думки шарпали на частки його серце. Яку дивну, страшну неправду зробили люде: його за кару посадили сюди, він нічого не робить, йому не холодно, його годують, а тим часом його сімя, що нічого не винна, мусить гірко і над силу робити і ще терпіти голод і холод. Коли-б на світї була правда, то треба було б сюди посадити його сімю, а його самого викинути на вулицю, на голодну смерть Хіба же се розумний і справедливий спосіб карати його, — засудивши на голодну смерть трьох безпорадних і безпомічних жінок і шестеро безневинних дітей? Оттакі то людські закони і людська правда!

Юргіс аж трусив ся з гніву і душу його обхопила ненависть і злість. Він кляв людські закони і людську правду. Він бачив, що скрізь тільки брехня, омана, насильство і самоволя. Його розтоптали ногами, виссали з його всю силу, вбили старого батька, зганьбили його жінку, знівечили всю сімю, зруйнували щастє... А за те, що він став обороняти своє право, — його зачинили тут у клітку, як хижого звіря, що не має ні розуму ,ні прав, ні почуття...

Багато передумав і пережив Юргіс за ту різдвяну ніч; у душі його все перевернуло ся; він на віки втратив віру в закон і правду. Він не мав такої освіти і розуму, щоб додуматись, де саме корінь зла, яке так знівечило його життє. Він не тямив, що він — одна з мілїонів тих жертв повсякча-

сного і повсюдного визиску капіталістів, які обєдналисъ у спілку, у великий "трест" і забрали в свої руки все: їм і уряд служить, вони скрізь панують, госпоДарюють, судять і замість закону і правди скрізь ставлять свою самоволю. Всього того він не розумів. Він знав тільки, що дужчі люде покривдили його, і тепер усї ті дужчі, все громадянство, всї закони стали для його ворогами. І що далї, то темнїще ставало у його душі; він придумував нові й нові способи помсти, а серце його чим раз більше наповняло ся лютого гнїву запеклої ненависти.

XVII.

На другий день в ранцї Юргіса випустили з камери, щоб він приніс води і помив свою камеру. Сю роботу він зробив дуже старанно і добре, — не так, як инші арештанти; у багатьох камери були такі брудні, що аж сторожа почпнала лаятись. Потім Юргісови принесли знов хлїба і кави і випустили його на три години погуляти на двір. Той двір був вузький і довгий, обгорожений високим цегляним муром і над ним була скляннa покрівля. Там товкли ся всї арештанти. В однім кінцї двора було відгорожене місце для одвідачів двома дротяними перегородками на пів аршина одна від другої, для того,, щоб не можна було нїчого передавати арештантам. Юргіс уважно придивляв ся до купки одвічаїв, але до його нїхто не прийшов.

Незабаром після того, як він вернув ся у свою камеру, одчинились двері і сторож впустив молодого чоловіка з русявими вусиками, блакітними очима і приязним видом. Він кинув Юргісови головою і, коли сторож зачинив за ним двері, почав оглядатись по камері.

— Здорові були, дядечку! — сказав він, глянувши ще раз на Юргіса. — Ось тобі й Різдво!

Юргіс і йому кивнув головою. Новий арештант підійшов до лежанки, оглядів укривало, підняв був трошки соломянпка, але зараз таки спустив його.

— Одначе!... — промовив він. Се гірше, ніж усе, що я бачив досї. А потім, повернувшись до Юргіса, він сказав:

А ви, здаєть ся, і не лягали спати? Не наважились лягти сюди?

— Менї не спало ся — одмовив Юргіс.

— А ви давно тут?

— Від учора.

Новий товариш Юргіса оглянув ся і почав крутити носом.

— Звідкіля се такий поганий дух? — спитав він.

— Се від мене, — спокійно озвав ся Юргіс.

— Від вас? Хіба вам не дали купілю?

— Купіль тут нїчого не поможе. Се від фосфатного угноєння. Я робив на різницях і той дух держить ся в моїй одежі.

— Ось воно що!... — мовив товариш Юргісів. — А я думав, що все вже перепробував і все знаю. Се для мене новинка. А за що ж ви тут?

— Побив дозорця.

— Се добре. А що він вам зробив?

— Він... зробив менї кривду.

— Розумію. Ви — з таких, як то їх називають: чесний робітник,

— А хто ж ви будете? — спитав Юргіс.

— Я? — засміяв ся той. — "Вони" кажуть, що я злодій. Ну — там каси і таке инше.... — додав він, побачивши здивований погляд Юргіса.

— Та не може бути? — здивував ся, навіть нїби злякав ся Юргіс і очі витріщив. Ви... ламаєте каси... щоб....

— А вже-ж, — засміяв ся той. — Так і "вони" кажуть. Вигляд він мав не більше, як на двацять три роки, хоч дійсно йому було тридцять. А говорив він, як освічена і добре вихована людина, як джентельмен.

— То ви за се сюди й попали? — спитав Юргіс.

— Нї, — мовив той. — Сюди я попав за те, що зробив бешкет, скандал. "Вони" дуже лихі на мене, бо не мають проти мене нїяких доказів, що я злодій. А як вас звуть? — спитав він далї, помовчавши трохи. Юргіс назвав себе.

— А моє імя — Дуан, Джон Дуан. У мене більше десятка імен, але се імя я кажу тільки знайомим.

Він усів ся долі, притулившись спиною до стіни і підгорнувши ноги, і почав балакати з Юргісом, як добре вихована людина, яка, одначе, не цурається розмови з простим робітником.

Він почав роспитувати Юргіса і той розказав йому за себе все — опріче одної події: про неї він не міг говорити. Потім Дуан розказав Юргісови багато цікавих подій зі свого життя, не дуже чесного. Тюрма, здавалось, не дуже лякала його: він сидів уже двічи і тепер не ремствував: треба-ж, казав він, при такому неспокійному і бурхливому життю і спочинку від часу до часу.

З того часу, як послала доля товариша, тюремне житте Юргіса зовсім перемінило ся: не міг же він повернути ся лицем до стіни і мовчати: треба було відповідати Дуанови, а надто — балачки з ним були дуже цікаві для Юргіса. У перше з роду довело ся йому довго балакати з освіченою людиною, що бувала у бувальцях і Юргіс залюбки слухав його оповідання про цікаві й страшні пригоди, звязані з таким небезпечним ремеслом, про ті гулянки з усякими зайдиголовами, коли в одну ніч пропивала ся страшенна сила грошей. Дуан прихильно ставив ся до Юргіса і жалів його за те, що він покірливо терпить недолю і працює, як віл у ярмі.

І його, Дуана, також потолочило життє, але він не піддав ся, не зігнув спини, а почав бороти ся і дуже завзято. І боров ся він за своє право життя, воював з цілим громадянством, нападаючи його, як хижий звір - драпіжник на свого ворога; і він не почував за се ні страху , ні сорому. Не завжди у тій боротьбі він перемагав: иноді перемагали його, але він не журив ся і завзятість не покидала його.

Видко було, що він добра людина, навіть дуже доброго серця. З довгих розмов з ним Юргіс довідав ся про всю історію його життя.

Джек Дуан родив ся на Сході. Він мав дуже добру освіту і вихование, а по спеціяльности був електро-технік. Батько його, заплутавши свої грошеві справи, сам собі заподіяв смерть. Джек мусів сам удержувати сімю, що складала ся з матери і меншого брата та сестри. Він вигадав якийсь новий прилад до телеґрафу — Юргіс не міг зрозуміти, який са-

ме —і міг би на йому заробити великі гроші. Але якесь акціонерне товариство вкрало ту вигадку. Джек витратив усї гроші, які мав на судову справу з тим товариством, та нїчого не міг виправити. Потім він пустив ся грати у застав на кінних гонитвах. А як не стало з чого жити, то він надумав собі, що має право забирати чужі гроші, бо чужі люде вкрали його гроші. І з того почало ся...

Юргіс спитав його, як він додумав ся добувати ся до кас? Він бояв ся навіть подумати про таке ремесло. Джек сказав, що навчив його один чоловік, з яким они вкупі сидїли у тюрмі.

— А що-ж стало ся з вашою сїмєю? спитав Юргіс.

— Про неї я старав ся і стараю ся не думати, — мовив Дуан. — Сеж нїчого не поможе. Не так склало ся життє, щоб можна було заховати у серцї семейні почуття. Настане час, — ранійше чи пізнійше, — коли і ти, друже, се зрозумієш і будеш думати тільки за себе.

Дуан розмовляв з Юргісом зовсїм щиро і отверто, бо бачив, що він простий і нехитрий, як дитина.

Він розказував йому, не таючи навіть імен і місця, про всїх своїх коханок, — з котрою йому пощастило, а з котрою урвало ся. Він познайомив також Юргіса з иншими арештантами, бо знав їх мало не всїх. Арештанти зустрічались всї у купі, коли їх вранцї випускали у двір на проходку. Юргісови вже дали у тюрмі призвиско: "смердючка" — і він прийняв його не ображаючись, бо дано воно було без злости.

Юргіс чував і ранійше дещо про ту потолоч громадянства, про ту чікаґску босячню, а тепер довело ся на очі побачити ту гущу, що осїдає на самому днї громадського життя. Ся тюрма була неначе той Ноїв ковчег, куди зібрано було всяких преріжних злочинцїв. Були тут і душогуби, і грабіжники, пянициї, були і ті, що фальшиві гроші роблять, і підложні векселї пишуть, були і білі, і неґри, американцї і чужинцї з усїх країв; сидїли тут і запеклі, давні злочинцї, і зовсїм без невинні люде, які не мали грошей, щоб дати за себе застав до суду; були і старі люде, і зовсїм молоді хлопцї. Се був, ска завбп, гній з лихої болячки на громадському тїлї. У більшости тих людей був страшний вигляд, а ще страшнїйші розмо

ви і почування. Не було й слїду в їх душах ні любови, ні чистої радости; імя Боже згадували вони тільки для лайки.

Коли вони проходжувались по дворі, Юргіс прислухав ся до їх розмов. Він, власне, майже нїчого не знав, що дїялось навкруги його, а сї люде зазнали вже всього на світї і від них він навчив ся багато де чого нового. Вони знали всї страшні таємницї свого міста, де честь жінки і совість чоловіка купувались за гроші, де люде, як вовки, видирали один у другого здобич. І у ту гущу "на днї життя" йшли люде не власною охотою, а заганяло їх туди саме життє. Тому то і тюрма для них не була ганьбою: вони тільки програли одну партію у грі життя, виграли ж инші грачі, а рїжниця була тільки тая, що та тюремна потолоч крала дрібнички, а ті, що її сюди загнали, — крали мілїони.

У компанії сих страшних людей, що з усього кепкували і все проклинали, Юргіс прожив цїлий тиждень і за весь той час не мав нїякої звістки з дому. Зі своїх пятнадцяти центів він витратив один на листовну картку і попросив свого товариша написати; він сповістив своїх, у якій тюрмі він сидить і коли його мають судити. Відповіди він не одержав.

Під новий рік він розлучив ся зі своїм товаришем: Джека Дуана випустили на волю і він, прощаючись з Юргісом, дав йому свою адресу, чи то краще сказати —адресу своєї коханки і запрошував довідатись коли небудь до його, коли зможе.

— Хто його знає, — сказав Джек: може колись я вам стану у пригодї, як треба викрутитись з біди.

Юргіса знов повезли у тюремному ваґонї на суд до Калагана. Коли його ввели у судову залу, він зараз побачив тїтку Елїзбету і малу Катерину. Вони сидїли на останнїй лавцї, бліді, стрівожені. Він сїв на лавку підсудних і не снускав очей з них. З ними не було Они і Юргісови почали уявляти ся всякі страховища. В тім він випростив ся і кровю спалахнуло його лице: війшов чоловік з завязаним видом і по його постатї Юргіс зараз упізнав Коннора. Юргіс затрусив ся і зараз подав ся вперед, так нїби хотїв скочити на його. Чиїсь руки вхопили його ззаду за комір і посадили на місце. Юргіс почув за собою люту лайку полїцейського.

Він сів, не спускаючи очей зі свого ворога. Коннор, значить, живий... Юргіса се засмутило, але подекуди розважав ся він тим, що ворог такий покалічений.

Коннор і фабричний адвокат сїли на лавку недалеко від судді. Через хвилину викликано Юргіса. Поліцейський грубо штовхнув його у спину і підвів до судового стола, цупко держачи за руку, щоб він не кинув ся на Коннора. Коннор став на місце для свідка і під присягою розказав про справу так: жінка підсудного служила у майстерні по ряд з його віддїлом; її видалили зі служби за те, що вона неввічливими словами образила його, Коннора. Через півгодини після того на його кинув ся осей підсудний, повалив його на землю і мало не задушив. Є й свідки.

— Свідків, мабуть, не доведеть ся викликати, — сказав суддя і звернув ся до Юргіса з запитанням:

— Признаєтесь, що напали його?

— Його? — спитав Юргіс, показуючи на Коннора. Так, я побив його, сер.

— Треба казати: "пане суддя", — шепнув поліцейський.

— Пане суддя, — покірливо додав Юргіс.

— Ви хотїли задушити його?

— Так, сер... пане суддя.

— Були під судом?

— Нї, пане суддя.

— Чим ви можете себе виправдати?

Юргіс дуже заклопотав ся: за півтреття року він навчив ся анґлїйської мови на стільки, скільки йому треба було для звичайного, буденного життя; але йому не ставало слів для того, щоб розказати, як той ворог залякав і занапастив його жінку. Він силкував ся все розказати, заїкав ся, плутав і нїчого до ладу не розказав; а його присутність дуже дратувала суддю, бо той тяжкий фосфатний дух душив його. Нарештї Юргіс мусїв заявити, що мало знає анґлїйську мову і не може все розказати. Тодї привели перекладчика і Юргіс почав широко розказувати про свою кривду в тій надії що його вислухають до краю. Він розказав, як Коннор скористував ся своєю владою, як він залякав його жінку. Перекладч-

чик переказував усе. Але суддю брала нетерплячка, бо він заказав собі автомобіль через годину і мусів ще покінчити инші судові справи.

— Так, я розумію, — нетерпляче сказав він. Але чому ж ваша жінка не пожалілась на Коннора інспекторови, або не покинула служби, коли їй вона не до вподоби була?

Юргіс знов почав доводити, що вони бідні і що роботу так трудно знайти.

— Ну — так, так, — знов перебив суддя. Але се не давало нїяк вам права нападати і душити людину.

Потім він звернув ся до Коннора і спитав:

— Чи є хоч частина правди у тому, що він розказав, містер Коннор. — спитав суддя.

— Все неправда, від початку до кінця, пане суддя, — озвав ся Коннор. —Вони завжде вигадують такі історії, коли на фабриці доводить ся одмовляти роботи жінкам.

— Я так і думав, мовив суддя. — Менї не раз доводило ся чувати таке. Одначе він таки добре вас потовк. Місяць арешту і судові кошти. Давайте друге дїло, — звернув ся він до писаря.

Юргіс аж остовпів. Тільки коли поліцейський штовхнув його і потягнув назад, він зрозумів, що його справа вже порішена.

— Місяць арешту! — скрикнув він задихуючись і повернувшись до суддї. А що ж буде з моєю сїмєю? У мене жінка і дитина!... У них нема нї шага грошей... Вони ж пропадуть з голоду!...

— Треба було подумати про се попереду, нїж нападати, — сухо промовив суддя і взяв до рук нову справу.

Юргіса вхопили двоє поліцейських і повели. Він побачив, як у кінцї судової зали встали з лавки тїтка Елїзбета і Катерина, сумні і пригнїчені горем. Він потягнув ся до них, але один з поліцейських ухопив його за комір і штовхнув у двері. Юргіс похилив голову і покорив ся.

Тепер його повезли у "Брайдуель" — невелику тюрму, де відсиджували кару після суду. Ся тюрма була ще брудніїша і тїснїйша за ту, де він сидїв до суду. Сюди садовили дрібноту, що одїдила ся з арештантів великої тюрми; дрібних

злодюжок, шахраїв, пяниць та задираків. Товариш у Юргіса у камері був Італієць що торгував садовиною і не хотів дати хабаря поліцейському. Тоді той причепив ся до його за те, що він мав у кишені великий складний ніж; Італійця арешту вали і посадили у тюрму. Він не знав ані слова по анґлійські і Юргіс був дуже радий, коли він незабаром відсидів свій час і вийшов з тюрми На його місце посадили норвежського матроса, страшенного задираку.

Він на всї заставки кляв і лаяв Юргіса за те, що він раз у раз повертав ся на своїй лежанці і через те сипались таркани на нижню лежанку. З таким диким звірем трудно було б вижити безвихідно в одній камері коли б не те, що арештантів на цїлий день вигоняли на роботу — бити камінь для бруку.

Десять день того місяця Юргіс прожив, нїчого не знаючи про свою сїмю. Нарештї одного разу прийшов надзиратель і сказав йому, що прийшли його одвідати. Юргіс зблїд і ноги його так затремтїли, що він на силу міг вийти з камери. Його повели корідором, потім у низ по сходах, у кімнату для побачення, що була перегорожена на двоє решіткою. За решіткою Юргіс побачив когось, що сидїв на стільцї.

Се був малий Станислав. У Юргіса аж голова закрутилась, коли він побачив одного зі своїх. Він аж ухопив ся рукою за креселко, щоб не впасти ,а другою рукою потер чоло, неначе щоб прояснити думки.

— Се ти? — спитав він тихо-тихо.

Малий Станислав також тремтїв усїм тїлом і з переляку ледве міг говорити.

— Мене наші послали сказати тобі... — почав він і спинив ся, скоса глянувши на надзирателя.

— Нїчого, — сказав Юргіс. Кажи... що там у дома?

— Она дуже слаба, — почав Станислав, — і ми всї голодні. Не знаємо, що робити... Ми думали, що ти нас порадиш і поможеш...

Юргіс знов схопив ся за креселко; на чолї виступив йому росою холодний піт і руки його тремтїли.

— Як же я можу вам помогти?...

— Она цїлими днями лежить у себе в кімнатї, — казав

далї хлопець уривчатим голосом; — нїчого не їсть, тільки плаче; і не каже, що з нею стало ся, і на роботу не ходить. Аґент уже скілька разів приходив по гроші; він дуже кричав і нахваляв ся, що вижене нас з дому. А тепер ще нещастє з Марією... — і хлопець росплакав ся так, що не міг говорити далї.

— Що з Марією? — скрикнув Юргіс.

— Вона порізала руку, — сказав нарештї хлопець. — Ще гірше, як у перший раз. Вона не може робити, рука вся спухла, позеленїла, фабричний лїкар каже, що може доведеть ся одрізати руку. Марія дуже плаче.

Всї гроші її вже витрачені і нема чим заплатити аґентови за дім і за проценти. У нас нема палива, нїчого їсти і в крамниці вже не дають нам на борг. І... і... так холодно!... У ту неділю знов була заверюха, снїгу нападало по-колїна і я в понедїлок не міг піти на роботу.

— Господи! — простогнав Юргіс з розпачи і подав ся вперед так, нїби хотїв кинутись на хлощя. З тої пори, як він мусїв бійкою приспівувати його йти на роботу, між ними була якась глуха ворожнеча. — Поганий хлопче: — скрикнув Юргіс, — ти й не пробував іти!

— Нї, я двічи пробував, — плачучи озвав ся Станислав і з переляку аж одступив далї від Юргіса. — Не можна було. І мати також не могла піти. На третий день Она пішла зо мною, щоб попитати роботи для себе. У нас-же хлїба нема. Але її не хотїли прийняти назад на старе місце.

Юргіс аж затремтїв.

— Вона пішла знов на фабрику? — скрикнув він.

— Вона пробувала знайти роботу, — мовпв Станислав, здивованими очима глянувши на його. Чому-ж їй не робити, як і ранїйше?

Юргіс важко дихав.

— Кажи далї, кажи! — промовив він.

— Я пішов з нею, — казав Станислав, — але місс Гендерсон одмовила ся взяти її знов на роботу. А Коннор побачив її і почав лаяти. У його весь вид ще завязаний. За що ти його побив, Юргіс!

Хлопчина почував, що тут є якась цікава таємниця, але не міг ні в кого довідати ся про се.

Юргіс не міг вимовити ні слова; він тільки дивив ся на хлопця змученим, нерухомим поглядом.

— Вона пробувала шукати иншої роботи, — казав далі хлопець, — але вона тепер така знесилена, що ледве на ногах стоїть. І мене не приймають назад. Она каже, що се все Коннора штуки. Я тепер їзджу в місто продавати ґазети, разом з хлопцями і Катериною.

— І з Катериною?

— А-тож; і вона продає ґазети; вона, як дівчина, краще за нас усіх торгує. Тільки холодно-страх!... Ось і сьогодня тако-ж... Не знаю, як я до дому доберу ся. Мати казала, щоб я непремінно пішов до тебе, бо ти дуже непокоїш ся за нас і може тут хто-небудь поможе твоїй сімї, коли тебе самого посадили в тюрму. Я цілий день ходив, поки добив ся сюди і з самого ранку нічого не їв. Мама також тепер без роботи бо ковбасню закрили. Вона ходить тепер з кошиком по місті і їй дають иноді люде хліба, харчів. Але вчора вона нічого не принесла. Вона поморозила собі пальці і дуже плаче.

Так розсказував, плачучи Станислав про їх хатні справи. Юргіс цупко держав ся за креселко, щоб не впасти. Йому ніби поклали якусь велику вагу на голову і здавало ся йому, що голова ось-ось роспадеть ся на шматки. Страшна мара придушила його і він не міг ворухнутись, не міг слова промовити. Станислав скінчив говорити саме тоді, коли Юргіс почував, що вже більше не сила його видержати ту муку.

— Ти не можеш помогти нам? — слабим і тихим голосом спитав він.

Юргіс не міг говорити і тільки похитав головою.

— А коли ти вийдеш з тюрми! — знов спитав Станислав.

— Через три тижні, — відповів Юргіс.

Хлопець оглянув ся безнадійним поглядом.

— Ну, то я вже піду, — сказав він.

Юргіс тільки головою кивнув. Потім він ніби згадавши щось, всунув руку в кишеню.

— Ось, — сказав він, оддаючи свої чотирнадцять центів, — віддай їм.

Станислав узяв гроші і, постоявши трохи, повернув ся до дверей.

— Прощай, Юргіс, — сказав він і вийшов. Юргісови здало ся, що хлопець іде дуже непевною ходою. Ще хвилину Юргіс постояв, держачись за креселко. Потім надзиратель торкнув його за руку і ніби розбудив. Юргіс пішов ізнов бити камінь.

XVIII.

Юргіс вийшов з тюрми не так скоро, як думав. Опріче арешту його присуджено було заплатити судові кошти, — се ніби-то за працю судді, що присудив його. Хто не міг заплатити ті гроші, той мусів, по закону, відсидіти ще три дні. Ніхто не сказав того Юргісови у свій час. Хвилюючись з нетерплячки він вичисляв дні і години, що лишали ся йому до визволеня, але як настав той бажаний час — його не випустили та ще й насміяли ся з його, коли він почав сперечати ся. Юргіс подумав, що помилив ся у рахунках; але і на другий день його не випускали і тоді він уже зовсім утратив надію. Тільки на третій день у-ранці, після снїданку, прийшов надзиратель і сказав йому, що він уже вільний. Юргіс скинув арештантську одежу, одягнув ся у свою стару, що так смердїла фосфатом і лехко зітхнув, коли почув, як по-заду його зачинились важкі тюремні двері.

Він стояв і не йняв віри свойому щастю; йому здавало ся дивним, що над ним — небо, перед ним — вулиці, що він — вільна людина. Холод примусив його опамятатись і він швидкою ходою подавсь у-перед.

Сніг був глибокий, але починалась одлига: імжив дрібненький дощ, а холодний вітер проймав Юргіса наскрізь. Він не взяв був пальта, коли вибіг з дому росправляти ся з Коннором і мусів тепер дуже мерзнути; мерз він дуже і тоді, коли його возили у тюремних фурґонах.

На йому була стара, драна одежа, вона, як і нова була, то не дуже гріла його. А тепер дощ у-мить промочив його наскрізь. По дорозї стояли великі калюжи холодної снїгової

води і дірaві черевики Юргіса зараз набрали ся води. Хоч у тюрмі годували арештантів досить і робота, що їм задавали, не була така важка, як на різницях, а проте Юргіс ані трошки не поправив ся на силах: гризла його повсякчасна журба і трівога за сімю.

Змок Юргіс до-щенту, трусив ся, як у пропасниці, скорчив ся, засунув руки в кишені і швидко йшов по вулиці. Тюрма була далеко за містом і кругом її була безлюдна пустка. З одного боку дороги була глибока дренажна канава, а з другого — проходила залізна дорога і вітер мав досить простору, де розгулятись. Дорогою зустрів Юргіс якогось малого обірванця.

— Гей, синку! — спинив Юргіс.

Хлопчик насмішливо подивив ся на його. По короткостриженому волосю він упізнав, що Юргіс з тюрми.

— Чого ви хочете?

— Ти може йдеш на різниці?

— Нї, я туди не йду.

— Я питаю: чи ся дорога на різниці?

— То ви-б так і казали. На різниці ось тудою вам треба йти. І він показав рукою на північно - західню сторону, через рельси залізниці.

— А далеко буде звідсїля до різниць?

— Не знаю. Кажуть — верст із тридцять.

— Тридцять верст! — повторив Юргіс і лице його засмутило ся. Він вийшов з тюрми без копійки в кишені і доводило ся йому стільки світа йти пішки. Але він розійшов ся, швидка хода трошки розігріла його кров і він забув за холод, думаючи тільки про своїх близьких. Вся та мара, що мучила його в тюрмі, увесь сум, що так тяжко гнітив його душу, — все те обхопило його знов, мов гарячка якась. Довше терпіти таку несвідомість він не мав-би вже сили. Ось незабаром уже він побачив їх, дізнаєть ся про все...

І він не йшов уже а біг. Маленька мученица Она, дитинка його, сімя, домівка — ось-ось він їх побачить! Він іде визволяти їх з біди, бо тепер сам вільний, визволив ся... Його руки ще дужі, він поможе своїм рідним, він буде боротись за них, хочби з цілим світом!

Так він ішов з годину, майже не дивлячись на дорогу, обхоплений тими думками; але потім він мимохіть почав оглядатись. Йому здало ся, що він зовсім покинув місто. Вулиці вже не було; він йшов степовою дорогою, по обидві сторони її були поля, покриті снігом. Незабаром він зустрів фермера, що їхав на великім возї соломи, запряженім парою коней.

Юргіс спинив його і спитав:

— Чи ся дорога іде на різниці?

Фермер відмовно похитав головою.

— Я не знаю, де вони, — сказав він, але, як що вони денебудь у місті, то ви як-раз ідете по дорозі, що з міста.

Юргіс здивованими очима глянув на фермера і промовив:

— А менї-ж сказали, що сею дорогою я дійду туди!

— Хто вам сказав?

— Хлопець якийсь.

— Ну, то він, може, хотів пошуткувати з вас. Найкраще зробите, коли вернетесь до міста і спитаєте поліцейського. Підвіз-би я вас, та тільки їду здалека, а віз дуже навантажений. Прощайте!

Юргіс повернув і пішов назад. Аж коло полудня він знов побачив Чікаґо. Йому знов довело ся йти вулицею про між двох безконечних рядків двуповерхових домків, деревяними мостками, помощенимп по обидві сторони небрукованої вулиці. на якій стояли великі калюжи брудної води. Рельси залїзниці у багатьох місцях церерізували ту вулицю, загрожуючи смертю необережним перехожим; довгі тягарові поїзди переходили часто через вулицю, ваґони гуркотїли і торохтїли по рельсах і Юргісови доводило ся чекати, хвилюючись з нетерплячки.

Иноді ваґони на скілька хвилин ставали, загорожуючи дорогу всім, кому треба було пройти чи проїхати по вулиці; спинялись навіть через те і ваґони трамваю. Тоді Юргіс пролазив по-під застави, що зачиняли переїзди і переходив через рельси поміж ваґонами, на одчай.

Він перейшов довгим мостом через річку. на який купами лежала крига, покрита болотом. У сій частинї річки ні

крига, нї снїг, що покривав її, нїколи не бували білі; навіть дощ, що не переставав іти з самого ранку, не міг змити тої сажи, що осїдала скрізь на всьому з хмар фабричного диму. Незабаром і лице і руки Юргіса стали чорні. Нарештї він прийшов у торгову частину міста; там на вулицях стояла рідонька чорна грязюка і в нїй сковзали ся і спотикали ся коні; через улиці, полохливо оглядаючись, неначе перелякані, перебігали жінки і дїти. Тут по обидві сторони вулиць стояли високі понурі будинки, неначе понависали над вулицею і між ними гучно лунав гуркіт колес і дзвінки трамваю. Люди, що тут жили і робили, метушились, як у гарячцї, мов ті бжоли: вони завжди спішили, нїколи не спинялись, не оглядались, нї на кого і нї на що не звертали уваги. Одинокий чужинець, що скидав ся на бродягу, у мокрій одежі, понурий з виду,, з дивним виглядом очей, що неспокійно якось блукали, не звертав на себе нїчиєї уваги і був тут, серед того натовпу людей такий самий одинокий і безпомощний, як був би у дикій пустинї, за тисячи верст від людських осель.

Поліцейський показав Юргісови у яку сторону йти і сказав, що йому лишаєть ся ще верст вісїм дороги. Після полудня він дійшов знов до робочого кварталу: на вулицях скріз побачив він шинки, маленькі крамнички і де-не-де фабрики, збудовані з брудно - червоної цегли, зі складами камяного вугля коло них; тут знов вулиці пересїкали у багатьох місцях рельси зелїзниці. Юргіс підвів голову вдихати повітря носом: як дика звірина нюхом почув він дух свого барлога до якого звик уже добре. Було вже над-вечір і Юргіс був дуже голодний, а смачний дух, що йшов з шинків і трактирів ще гірше дратував голод; але всї ті обіди і закуски, всї ті смачні страви, що виглядали з вікон, були не для його.

Нарештї він дійшов до знайомих вулиць, що вели до різниць; він побачив хмари чорного диму з фабричних димарів, почув, як далеко там реве товар на скотних дворах і вітром донесло до його знайомий тяжкий дух. Він побачив ваґон трамваю, повний народу і не міг здержатись, — така його обхопила нетерплячка. Він скочив у ваґон і сховав ся за спину якогось пасажира; кондуктор не примітив його і не

більш, як через десять хвилин Юргіс доїхав до своєї вулиці і побіг до дому.

Повернувши за ріг останньої вулички, він вмить спинив ся, мов скаменів, оглянув ся ще раз і витріщив очі з дива... Деж його дім? Що з ним стало ся?

Юргіс подивив ся уважно, подивив ся на сусїдний дім, на той, що навпроти, на крамничку, що була поблизу... Так, се їх вуличка, все стоїть, як було, тільки дім його... дім був не той, зовсїм инший!

Юргіс підступив ближче. Так, дім зовсїм инший: той був сїрий, а сей жовтий; лутки були червоні, а тепер зелені... Нова фарба, недавно мальовано... Дивне диво! Юргіс підійшов ще ближче і якийсь невідомий, непевний страх обхопив його. Ноги його підгиналисъ, а думка за думкою хуртовиною перебігали в голові. Він побачив нові східці коло ґанку; старі були потрухлївіли і аґент обіцяв поставити нові. Дірава покрівля була тепер полатана новими ґонтами; ті дїри скілька місяців мучили його душу: він не мав грошей, щоб найняти майстра і полатати їх і не мав часу, щоб зробити се самому. Дощі заливали горище, замокала і валила ся глина зі стелї і треба було завжди підставляти горшки і миски під ту воду. А тепер усе полагоджено. І розбита шибка у вікні вставлена.... Нові завіски у вікнах, нові, білі, свіжі!...

Втім двері на вулицю відчинилисъ і Юргіс затаїв дух. З дому вийшов якийсь незнайомий хлопчик — гладенький, кругленький, з рожевим личком, — такий, якого він ранійше ніколи не бачив у своїому домі.

Юргіс чудуючись дивив ся на хлопчика. Малий прудко збіг по сходах на снїг; він постояв на одному місці, потоптав ся, а потім став коло східців і почав ліпити снїжку; потім він оглянув ся, побачив Юргіса і на одну мить їх очі зустрілись. Юргіс підійшов до хлопця; той був злякав ся, хотїв утїкати, але мабуть передумав. Юргісови ноги тремтїли і він мусїв ухопитись рукою за держальце коло східців.

— Що ти тут робиш? — на силу, тихим голосом, спромiг ся він сказати.

— Ідіть собі! — з переляком сказав хлопчик.

— Ти... — знов почав Юргіс, — чого тобі тут треба?...

— Мені? — спитав малий, здивовано дивлячись на Юргіса. — Мені нічого не треба; я тут живу.

— Ти тут живеш? — тремтячим голом скрикнув Юргіс. Він мусів ще міцнійше вхопитись держальця. — Ти тут живеш? А деж живе моя сімя?

— Ваша сімя — дивуючись перепитав хлопець.

Юргіс здрігнув ся і підступив ближче до малого.

— Я... се мій дім! — скрикнув він.

— Ідіть собі геть! — закричав малий.

Тоді швидко відчинились двері з дому і вийшла товста Ірляндка.

— Мамо! — скрикнув хлопець. Осей чоловік каже, що наш дім не наш, а його.

— Що таке! — спитала Ірляндка.

Юргіс звернув ся до неї.

— Де моя сімя? — скрикнув він диким голосом. — Я лишив їх тут! Се мій дім! Як ви сюди попали?

Жінка дивилась на його здивована і перелякана, думаючи, що він божевільний. Юргіс і справді скидав ся на такого.

— Ваш дім? — перепитала вона.

— Мій дім! — кричав він. — Я жив тут, кажу вам!

—Ви певне помиляєтесь, — одмовила Ірляндка. У сьому домі ніхто поперед нас не жив. Се зовсім новий дім. Так вони нам сказали. Вони...

— Що-ж вони зробили з моєю сімєю? — несамовито, з одчаєм скрикнув Юргіс.

Жінка, видимо, починала трошки розуміти. Може бути, що в неї були вже де які сумніви що до того, що "вони" їй наговорили.

— Я не знаю, де ваша сімя, — промовила вона. — Я купила сей дім тільки три днї тому і тут ніхто не жив. І "вони" впевняли мене, що сей дім зовсім новий. А ви ось кажете, що колись наймали його. Чи не помиляєтесь ви?

— Наймав його! — тремтячи голосом скрикнув Юргіс. — Я купив його! Я заплатив за його гроші! Він мій! А вони... Боже мій! Ви не можете сказати менї, куди поділа ся моя сімя?

На силу Ірляндка переконала таки нарешті Юргіса, що вона нічогісенько не знає. Юргісови світ закрутив ся у голові і він ніяк не міг опамятатись. Йому здавало ся, що його близьких, рідних уже викреслено з числа живих людей, що вони живуть тільки в його мріях, а що їх зовсім і не було ніколи на світі. Йому поплуталисъ думки і він не знав,, що робити? Втім він згадав про стареньку бабку Маюшкіне, що жила тут поблизу, у сусідньому кварталі. Вона знає! Вона повинна знати!

Він повернув ся і побіг туди.

Стара Маюшкіне сама вийшла відчинити йому двері. Вона аж скрикнула, побачивши Юргіса, що трусив ся, як у пропасниці, а очі його блукали, як у божевільного. Стара знала, де його сім'я: вони мусіли вибратись, бо не могли заплатити грошей аґентови, коли настав час і їх викинуто з дому просто таки на сніг, а дім перемалювали і продали за новий недавнечко, днів скілька тому. Маюшкіне не знала, як його сім'я тепер живе, але знає, що вони перебрались жити знов до Анелї Юкнін, у якої вони жили, як тільки приїхали сюди у перше. Стара попросила його зайти у господу спочити трошки, заспокоїтись. Правда, страшне нещастє стало ся, та що-ж робити? Коли б то він не попав був у тюрму!...

Але Юргіс попрощав ся з нею і пішов. Він уже не міг іти так швидко, — сили не стало. Він завернув за ріг вулиці і сів на східцях коло дверей якогось трактира, закривши лице руками. Невимовне горе обхопило його душу.

Їх дім!... Нема вже їх дому!...

Горе, розпука і люта злість заповнили Юргісове серце. Ніяка людська уява не може намалювати гіршого і страшнійшого становища за те, яке справило немилосердне дійсне життє. Чужі люде живуть у його домі; вони завісили його вікна своїми завісами та ще дивлять ся на його ворожим поглядом! Се щось страшенне! Сього ніяк не можна собі уявити!... Яким правом воно могло стати ся? Подумати тільки: скільки горя, скільки нещастя всї вони натерпіли ся за для того дому, якою дорогою ціною вони купили його!

І пригадали ся Юргісови всї їх довгі муки і злидні. Ті гроші, що зберегли вони з самого початку, які привезли вони

ще з рідного краю, спродавши батьківщину, заробивши їх гіркою працею, ті триста долярів, що вони всї вкупі вишкрябали з закапелків, що були їх єдиним рятунком від голодної смерти — всї пропали! А потім — скільки біди вони натерпіли ся з місяця на місяць, збіраючи ті дванадцять долярів на виплат аґентови, а до того ще проценти, страхівка, податки всякі сюди й туди, ремонт та инше все! Всї вони душу свою поклали у ті виплати; вони платили за той дім потом і слїзьми, навіть більше: кровю своєю, життєм і здоровлєм. Умер же старий Антон, стараючись заробити грошей на ті виплати; може він жив би і доси, коли б не робив у темних підвалах Дургема, заробляючи свій пай. І Она також втратила своє здоровлє і силу задля того дому; а сам він — що був здоровий, дужий, міцний як дуб, через три роки пекельної праці сидить ось тепер тут розбитий, пригноблений, — тремтить і плаче, як мала дитина. Програли вони всю свою справу; пропало все! Все, що вони купили такою дорогою ціною — все пропало до щенту і вони опинились у такім самім становищі, як приїхавши сюди, тільки без грошей, без сили і без надії...

Тепер тільки Юргіс зрозумів усю гірку правду, про яку розказували йому колись товариші. Власним досвідом дізнав ся він, що скрізь тут над бідним робітником літають хижі драпіжні шулики і шукають змоги вчепитись йому в печінки і ссати його кров. І все се робить ся нахабно, без сорому, без крихточки милосердя, без огляду навіть на безпомічних жінок і малих дітей. І та брехлива оповістка про продаж дому, і солодкі улещування аґента, який потім так по злодійському дер з них і виплати, і проценти і безліч усяких податків. Всї знущання над робітниками дозорців, надзирательниць, їх самоволя, шахрайство, хабарі... І все дієть ся серед велелюдного міста, під захистом законів і жорстоких громадських звичаїв. Все се, навіть сама природа, з її лютими холодами і шкварною спекою — все зібрало ся до куши, щоб знищити і знівечити життє бідної робочої сїмї. А тепер ся остання, огидна неправда: їх, обдертих, покривджених і безпомічних викинуто без жалю на вулицю, їх дім одібрано і перепродано знов! І вони нїчого не можуть зробити: і за-

кони, і звичаї — все проти них. А коли б Юргіс захотів змагати ся з тими законами і звичаями — його зараз зачинять у тюрму, з якої він отсе тільки що вийшов.

Хоч сиди тут, хоч іди далі світ за очі — все одно мусиш покорити ся, нахилити голову, зігнути спину і лишити тут свій дім, свою працю у чужих руках.

І довго так сидів Юргіс і щось шепотів сам до себе, а дощ мочив його і холодний вітер пронизував холодом. Нарешті він подумав: а може ще гірше щось чекає його сьогодня там, де сімя? І він на - силу підвів ся, постояв хвилинку і, хитаючись на ногах, пішов...

До дому Анелї було версти зі три. Ніколи ся дорога не здавала ся Юргісови така довга, як тепер. І коли Юргіс побачив брудно - сивенький домок, де жила тепер його сімя, серце його захололо. Він вбіг по східцях і постукав у двері.

Стара сама вийшла одчинити йому. Її ще гірше замучив ревматизм з тої пори, як Юргіс бачив її останній раз. Обличчя її пожовкло і вся вона зігнула ся у дугу. Побачивши Юргіса вона здрігнула ся і відступила назад.

— Тут Она? — скрикнув він, задихавшись.

— Тут, —одмовила стара.

— Ну, як же вона?... — Почав він і раптом замовк.

Звідкись зверху почув ся несподівано пронизливий крик — дикий, страшний крик. Се був голос Они. Хвилину стояв Юргіс, мов скаменів від страху; потім він одсторонив стару рукою і війшов у кімнату.

Се була кухня Анелї. Кругом печи сидїло душ із шість жінок, блїдих, переляканих. Одна з них встала, коли війшов Юргіс; лице її було понуре, перелякане, одна рука підвязана Юргіс наспу впізнав її: се була Марія. Він шукав очима Ону, але її не було серед них; з питанням в очах він дивив ся на жінок, у тій надії, що вони що-небудь скажуть йому, але вони сидїли мовчки, стараючись не дивитись на його. Втім почув ся знов той самий страшний крик.

Він лунав зверха, нїби з горища. Юргіс швидко пішов до дверей, що були туди, відчинив їх і вже підняв був ногу на східці, коли почув за собою голос і побачив коло себе Ма-

рію. Вона вхопила його своєю дужою рукою за рукав і тягнула назад.

— Не можна, не можна, Юргіс, — почекай! — тремтячим голосом промовила вона.

— Чого тобі треба? — скрикнув він.

— Не можна тобі йти туди, — сказала Марія.

Юргісови аж у голові затуманило ся з дива і страху.

— Що-ж таке? — кричав він. Що таке дієть ся?

Марія цупко держала його за рукав. Він чув, як там, на горі плакала і стогнала Она і його тягнуло туди, мало душа з його не вискочила.

— Ні, Юргіс, ні! Не йди туди, — казала Марія. Тобі не можна туди! Там... там... дитина...

— Дитина? — повторив він, дивуючись. — Антін?

— Ні, друга! — шепнула Марія.

Юргіс аж захитав ся і мало не впав. Він дивив ся на Марію переляканими очима.

— Друга? — повторив він. — Та ще-ж не пора!...

Марія покивала головою.

— Не пора... але стало ся без пори.

Знову почув ся крик Они. Той крик гадюкою лїз в уха Юргісови і він тремтїв усїм тїлом. Потім він почув, як Она плакала і жалібним голосом лементувала:

— Господи, пошли-ж менї смерть! Ой, краще-б уже вмерти!...

А Марія тягнула його назад і кричала йому:

— Іди, іди собі!

Вона стягнула його у кухню і піддержувала, бо він не мав сили стояти. Душа його завмирала. Він сїв на стілець і тремтїв усїм тїлом і Марія мусїла піддержувати його й сидячого. Жінки мовчки дивились на його з безпомічним жахом. Знов і знов почув ся той пронизливий крик, та так голосно, нїби вона була тут, серед них.

— Давно-же се почало ся? — тремтячим голосом спитав Юргіс.

— Ні, не дуже давно, — мовила Марія.

Вона переглянулась з Анелею і знов почала намовляти його:

— Іди собі, Юргіс, іди! Однаково-ж ти тут нїчого не поможеш. Іди, а прийдеш пізнїйше. Все якось тут обійдеть ся.

— А хто з нею? — спитав Юргіс.

Марія чогось довго не відповідала і він знов спитав:

— Хто при нїй?

— Все буде добре, — сказала Марія. — Елїзбета при нїй.

— А доктор! — простогнав він. — Нехай би хто пішов по доктора.

Він ухопив Марію за руку. Вона тремтїла, голос її переривав ся і вона тихо прошепотїла:

—У нас... у нас... нема зовсїм грошей...

Юргісів вид перелякав її, що вона поспішила додати:

— Все буде добре, Юргіс. Ти того не тямиш. Іди, іди! Ой, чого ти прийшов тепер, не пізнїйше?

Її слова покрив знов страшений крик Они. Юргіс мало не божеволїв. Все се було таке дивне ,невідоме, страшне, все се впало так несподївано на його голову, мов грім. Коли родив ся маленький Антін, Юргіс був на роботї і не знав нїчого про те, як воно дїялось; тому-то тепер він нїяк не міг оговтатись і опамятати ся з того страху.

І ті дивні жінки, що сидїли, не знали що робити; одна за другою вони старались заспокоїти його, впевняючи, що так воно й повинно бути, бо така доля кождої жінки. Наприкінцї вони мало не силоміць вивели його на двір, на дощ. З непокритою головою він почав ходити сюди й туди і страшна розпука брала його. Але й на вулицю доходив до його крик Они; він хотїв утекти, щоб не чути його, але вертав ся назад. Через четверть годины він вернув ся назад і почав гримати кулаком у двері, відчинили і впустили його у кухню. Нїякі намови не могли заспокоїти його. Він не йняв їм вірн, бо як-же вони можуть знати все? — питав він. Она може вже вмерла! Страшно-ж слухати, як вона стогне, — ой, як-же страшно! Сього-же не можна допустити, — треба-ж їй якось помогти! Чому вони не пробували послати по лїкаря? Йому можна було-б заплатити потім, можна було-б йому обіцяти...

— Ми не могли обіцяти, Юргіс, — казала Марія. У нас нема грошей, ми не маємо чим жити.

— Але-ж я, я буду робити! — скрикнув Юргіс. Я зможу заробити грошей!

— Так, — сказала Марія. Але ми не знали, коли ти вернеш ся з тюрми; як ми могли знати про се? А доктор або акушерка не підуть робити дурно.

Марія розсказувала йому, як вона шукала акушерку, як вони правили гроші: та — десять, та — пятнадцять, одна навіть двадцять пять долярів — і щоб усі гроші вперед дати.

— А у мене було тільки чверть доляра, — казала вона. Я віддала всі свої гроші, до останнього цента, все, що відклала у банк: я ще винна лікареви, що приходив лічити мене і він перестав ходити, бо думав, що я не заплачу йому. Ми вже два тижні не платимо Анелі за квартирю, а вона сама мало не помирає з голоду і хазяїн нахваляєть ся, що вижене її геть з дому. Ми скрізь уже запожичились і випрохували, де могли, аби як небудь перебитись; тепер у нас вже нічого нема і ми не знаємо, що буде далі.

— А діти? — скрикнув Юргіс.

— Діти не показують ся до дому вже три днї; погода така погана, вони й не знають, що тут робить ся. Се стало ся так не сподівано... ми чекали аж через два місяці...

Юргіс стояв коло стола і міцно вхопив ся за його руками, щоб не впасти; він похилив голову, руки його тремтіли; і жалко, і страшно було дивить ся на його, нещасного. Втім устала стара Анеля, пошукала щось у кешені своєї спідниці, потім підійшла, штикульгаючи, до Юргиса і добула брудну темну хустину, а в одному кінці її було щось завязано.

— Ну, Юргіс! — сказала вона. — У мене є трошки грошей, — ось бачиш?

Стара розвязала хустку і перелічила гроші: було тридцять три центи.

— Ну, іди тепер, пошукай кого-небудь і приведи сюди Може ще хто поможе тобі трошки... Дайте йому, — звернула ся вона до инших жінок; — він вам верне, як тільки заробить. Так йому буде лехче: нехай пошукає, — може поща-

стить йому; а як і не знайде нїкого, то трошки заспокоїть ся тим часом. Може, покп він верне ть ся назад, усе вже скінчить ся.

Всї жінки почали шукати по кишенях, але витрусили з них лиш по скілька мідяків, тай все се віддали йому. Тільки пані Ольшевська, що жила у сусїдній квартирі, — чоловік її був добрий різник, але гіркий пяниця, — дала Юргісови мало не пів-доляра. І коли все склали до-куш і обрахували, то був один доляр з чвертю.

Юргіс згорнув гроші у кишеню, міцно стиснув їх рукою і бігцем вибіг з хати.

XIX.

"Акушерка Гаупт" — стояло на таблиці, що висїла під вікном другого поверху, над дверима у шивну, а коло дверей була прибита дощечка з намальованою рукою, що показувала пальцем на брудні сходи. Юргіс вибіг по сходах, перестри буючи через два—три східці.

Пані Гаупт саме у ту пору смажила мясо з цибулею; у кімнаті було повно чаду і двері стояли відчинені. Хотївши постукати — Юргіс побачив, як акушерка підняла до рота чорну пляшку і почала пити з неї. Він голосно закашляв і вона зараз поставила пляшку на стіл.

Гаупт, родом Голяндка, була надзвичайно товста особа; коли вона ходила, то дошки помосту гнулись під нею і рипали. Кофта і спідниця на нїй аж блищали від бруду; з рота виглядали криві чорні зубп.

— Чого вам треба? — спитала вона, дивлячись на Юргіса.

Всю дорогу він біг без памяти і тепер так задихав ся, що не міг слова вимовити. Волося його роспатлалось, очи блукали дико і вигляд був, як у божевільного.

— Моя жінка! — простогнав він. — Ходїм швидше!

Пані Гаупт зняла з вогню сковородку з печенею і витерла руки у спідницю.

— Ваша жінка має родити? — спитала вона.

— Так, — промовив Юргіс, одсапуючи.

— Я отсе тільки вернулась до дому з практики і не

встигла ще пообідати, — сказала вона. — Але, як що конче треба...

— Ой, треба! — простогнав він.

— То можна. Скільки ви дасте?

— Я... я... Скільки ви хочете?

— Двадцять пять долярів.

Лице Юргіса витягнулось.

— Я не можу стільки заплатити, — сказав він.

Акушерка дуже уважно придивлялась до нього.

— А скільки-ж ви даєте?

— Хіба-ж я мушу тепер платити, зараз таки?

— А вже-ж. Так роблять усї мої пацієнти.

— Я... у мене тепер не багато грошей, — бубонів Юргіс, а смертельний страх брав його. — Зі мною трапилась біда: всї мої гроші пропали. Але я вам заплачу, заплачу все до останньої копійки, при першій змозї; я зароблю.

— А чим ви заробляєте?

— Тепер я не маю роботи. Я знайду її. Але я...

— Скільки-ж у вас є грошей?

— Він не одважив ся навіть сказати — скільки. Нарешті він сказав:

— Один доляр і чвертъ....

Акушерка засміялась йому в очи.

— За такі гроші я й капелюшка на голову не хочу одягти.

— Осе все, що я маю, — промовив він сумним голосом. Я мушу кого-небудь привести, бо моя жінка помирає. Я нещасний... я....

Пані Гаупт знов поставила свою сковородку на вогонь. Потім вона повернулась до Юргіса і сказала:

— Давайте зараз десять долярів, а решту я можу почекати вам до другого місяця.

— Я не можу... я не маю! — прошепотів Юргіс. — Я вже сказав вам, що маю тільки доляра з чвертю.

Акушерка взялась знов до своєї роботи.

— Не йму я вам вірп, — сказала вона. Всї таким способом старають ся мене обдурити. Чи-ж можливо, щоб такий

здоровенний чоловік, як ви, мав у кишені тільки доляра з чвертю?

— Мене тільки що з тюрми випустили, — признався Юргіс. Він готовий був упасти до ніг сій жінці. — У мене тепер нема грошей; моя сімя сидить голодна.

—Хіба-ж ви не можете що-небудь продати?

— Я нічого не маю, — скрикнув він з одчаєм. Нічого!

— Хіба ви не можете позичити? Хіба вам не повірять?

Він тільки похитав головою. Вона казала далі:

— Слухайте: як ви зо мною умовитесь, то буде вам дуже добре. Я можу виратувати вашу жінку і дитину. Поміркуйте самі: я-ж не дорого правлю. А як помруть вони обоє — як ви се будете почувати? У мене є знайома пані, — ви можете заставити у неї де-що; вона живе тут недалечко, можете піти поговорити з нею.

Пані Гаупт, розмахуючи вилкою, вмовляла Юргіса послухати її поради, але він з одчаєм розвів руками і повернув ся, щоб вийти.

— Нічого не поможе! — прошепотів він.

Він уже вийшов у сіни, як почув за собою голос акушерки:

— Ну я пішлаб за пять долярів.

Вона підійшла до нього і знов почала торгуватись.

— Дурний ви, що не згоджуєтесь. Ви не знайдете нікого иншого, хто-б пішов по такій погоді і взяв дешевше. Ніколи з-роду я не ходила за пять долярів. Не можу-ж я докладати... Таким способом я й на квартирю не зароблю!

— У мене-ж нічогісенько нема! — скрикнув Юргіс. Що-ж я можу вам дати? Нехай мене Бог покарає! Я дав-би вам усе, що мав-би, але кажу вам: у мене нічого нема! Розумієте? Нічого нема!

Він повернув ся йти. Він зійшов уже з половини сходів, як почув голос акушерки:

— Почекайте! Вернїть ся! Я піду з вами.

Він вернув ся знов у кімнату.

— Жаль, коли людина мучить ся, — мовила вона. Мушу вже йти, коли просите, хоч і за пів-дарма. Далеко-ж до вас?

—Чотирі квартали! Боже! І за таку нїкчемну цїну я маю плентатись стільки світу! Та ще у таку погоду! Глядїть-же: ви повинні заплатити менї решту грошей як-найшвидче.

— При першій змозї, — обіцяв Юргіс.

— У сьому-ж місяцї?

— Добре, у сьому-ж місяцї, промовив нещасний; тільки Бога ради: поспішайте!

— Де-ж той доляр з чвертю? — вимовила невмолима панї Гаупт.

Юргіс поклав гроші на стіл; вона перелїчила їх і сховала. Витерши ще раз брудні руки у спідницю, акушерка почала збиратись. Вона була така товста, що трудно їй було ворушитись і за кождим кроком вона сопла і стогнала. Не зважаючи на Юргіса, вона скинула брудну блюзку і спідницю, натягнула корсет і сукню, наділа чорний капелюшик, взяла парасоля і скуряну торбину з акушерською справою та причандалами. Все се вона робила повагом, а нещасний Юргіс потерпав від страху і нетерплячки. Нарештї вона вийшла на вулицю. Вона не могла поспішати за Юргісом, ставала разів скілька, щоб відсапатись, а він приспішав її.

Нарештї вона дійшла до дому. Перелякані жінки сидїли у кухнї так само, як їх покинув Юргіс. Так само почув ся страшний крик Они; жінки сказали, що вона ще не родила.

Тим часом акушерка роздягла ся, запялась фартушком і її повели по сходах на гору. Юргіс почув, як вона скрикнула з переляку:

— Боже мій! Куди се я попала? Я-ж не пролїзу навіть у таку дїру. Хіба-ж можна класти жінку родити у такій коморі? Як таки вам не сором!

Юргіс стояв коло дверей і чув ту лайку; крикливий голос акушерки майже заглушав крик і стогін Они.

Нарештї Анеля якось заспокоїла акушерку і провела її до Они; а провести конче треба було, бо незвична людина могла покрутити собі ноги у тій кімнатї: замість помосту, там було настелено тільки скілька дощок, старих і трухлявих, а темно було там, як у льоху і треба було ходити дуже обережно. Юргіс почув ізнов крик і лайку панї Гаупт, а стеля захиталась і заскрипіла під її важкою ходою.

Через хвилинку до Юргіса вийшла Анеля; вона вхопила його за руку і сказала:

— Послухай мене: іди собі тепер. Ти зробив усе, що міг, а тепер іди. Іди і не вертай ся хутко.

— Куди-ж менї йти? — спитав безпомічно Юргіс.

— Куди знаєш, на вулицю або в инше яке місце, але йди! Ранійше, як завтра вранці, не вертай ся.

Нарештї Марія виштовхала його і зачинила за ним дверї. Сонце вже зайшло, дощ перестав, а замісць його йшла крупа і стало дуже холодно. Юргіс тремтїв у своїй легенькій мокрій одежі; він засунув руки в кешенї і пішов, куди ноги несли. З самого ранку він нїчого не їв і почував себе дуже погано. Втім промайнув йому промінь надії: він згадав, що по близу є пивна, де він часто бував і закусував. І він швидко пішов туди в тій надії, що застане там якого-небудь приятеля.

— Здоров був, Джек! — привітав хозяїн, побачивши його. У Чікаґо звикли називати тим іменням всїх чужинців і безробітних. — Як ся маєш?

Юргіс підійшов до прилавку.

— Я сидїв у тюрмі, — сказав він, —тільки що вийшов з неї. Всю дорогу я пройшов пішки, не маю ні копійки і з самого ранку макового зерна не мав у роті; у мене забрано домівку, жінка моя лежить слаба і сам я зовсїм охляв.

Хозяїн глянув на його і жахнув ся: уста Юргіса поспнїли і тремтїли, очі запали ся і блїдний він був, як труп. Хазяїн добув пляшку горілки, подав її Юргісови і промовив одно слово: "пий!"

Юргіс ледве міг удержати пляшку, так тремтїли його руки.

— Смілївійше! — заохочував хозяїн. Випий усе.

Випив добру шклянку, Юргіс підійшов до прилавка і почав закусувати. Він їв надзвичайно швидко. Нарештї, заспокоївши свій голод, він підійшов до залїзної грубки, що стояла посеред пивної.

Коло грубки його мокра одежа почала сохнути, аж пара пішла з неї і страшний фосфатний сморід заповнив усю хату.

Помаленьку сходились у пивну робітники. Була неділя, а що-неділі у-вечорі приходили у ту пивну музики — скрипка і труба, — збірала ся молодь, танцювали, грали ся, пили і закусували геть аж за пів-ніч. І сей страшний фосфатний дух злякав хозяїна. Він одкашляв і чхнув разів скілька, а потім рішучо підійшов до Юргіса.

—Послухай, Джек, —сказав він. Доведеть ся тобі вибратись звідсіля, бо ти менї всїх гостей розженеш своїм смородом.

Шинкарі і трактирщики звикли мало не що-дня викидати за двері босяків, таких самих обдертих, мокрих і замерзлих. Але ті босяки були пропащі, безнадійні люде, а Юргіса хазяїн знав, як заможну людину, яка може заробити грошї і росплатитись чесно.

Коли Юргіс покірливо встав, щоб вийти, хозяїн подумав собі, що сей ще не пропащий, з його може ще будуть люде і він може дасть ще йому вторгувати.

— Я бачу, що ти дуже втомив ся, — сказав він. — Іди зо мною.

По-за пивною у підвалї була чиста кімнатка для почеснїйших гостей; иноді туди заходили поліцейські, які не хотїли показуватись серед народу у пивній. Там Юргіс переночував. Спочатку горілка його трошки загріла і він заснув; але потім прокинув ся від страшного холоду, трусив ся, як у пропасниці і хоч як старав ся, а не міг заснути. Страшні спогади мучили його. Минала година за годиною; він чув музику, регіт і співи у пивній і міркував з того, що до дня ще далеко. Нарештї гомін почав ущухати. Юргіс хотїв вийти на вулицю, але двері були зачинені. Просидївши ще з годину у темноті і тиші, він не міг уже більше стерпіти і постукав у двері. Незабаром на той стук прийшов заспаний хозяїн; позїхаючи і протираючи обома руками очі, він одчинив двері. Цїлїсенький день і половину ночи він торгував у пивній і міг заснути тільки перед ранком.

— Я піду до дому, — сказав Юргіс. Я боюсь за свою не дужу жінку і не можу тут більше сидїти.

— Чортп-б тебе взяли! Чого-ж ти менї ранїйше не ска-

зав, що у тебе є квартиря? Я думав, що ти не маєш куди подітись.

Юргіс вийшов. Була вже година четверта, але ще не світало і ніч була темна. Сніг сипав рясно і покрив землю мало не на чверть. Юргіс побіг бігцем до кватирі Анелі. У кухні у вікні світило ся, завіска була спущена, двері не зачинені і Юргіс увійшов.

Анеля, Марія, і ще скілька жінок сидїли, як і тодї, коло печи. Юргіс примітив, що у домі було тихо.

— Ну, що? — спитав він.

Ніхто не відповів йому. Всї мовчали.

— Ну, що-ж, скажіть? — спитав він у друге.

При вбогому світлї лямпки, що дуже чадила, він побачив Марію. Вона похитала головою і промовила:

— Ще нема.

Марія знов похитала головою. Бідний чоловік аж ніби скаменїв:

— Я її не чую, — прошепотів він.

— Вона давно притихла, — сказала Марія.

Знов настала мовчанка. В тім з гори почув ся голос:

— Гей, хто там є?

Скілька жінок метнулись туди. Марія підскочила до Юргіса.

— Посидь тут — сказала вона.

Вони обоє прикипіли на місци блїді, перелякані. Через хвилину вони почули, що йде акушерка, бо заскрипіли під нею дошки і східці. Вона щось голосно кляла і лаяла. Нарештї вона вийшла у кухню засапана і сердита. Юргіс, глянувши на неї, зблїд як крейда і захитав ся на ногах.

Вона була така, ніби вийшла з різницї: руки по лїктї були закрівавлені, кровю-ж було заляпане лице і одежа. Вона спинилась, важко дихаючи і оглядаючись; ніхто й пари з уст не пустив.

— Ну, я зробила все, що могла: більше нїчого не можна зробити, — сказала вона.

Всї мовчали. В хатї була мертва тиша.

— Я не винна, — казала акушерка. Треба було покли-

кати лїкаря і не тягнути так довго; мене покликали дуже пізно.

Знов настала сумна мовчанка. Марія міцно вхопила Юргіса дужою рукою.

— Чи нема у вас чого випити? — спитала акушерка стару Анелю. Коняку трошки?

Анеля відмовно похитала головою.

— Які-ж ви люде? Може-б ви дали менї що-небудь попоїсти? Я-ж від учорашнього ранку нїчого не їла, замучилась тут до смерти. Коли-б знала, я-б нїколи не пішла сюди за такі нїкчемні гроші.

— А все-ж таки ви мусите менї заплатити. Я не винна, що немогла помогти вашій жінцї; ви привели мене дуже пізно. Я не винна, що дитина йшла ручкою і я не могла її вирятувати. Я просидїла тут цїлу нїч у тій проклятій собачій халабудї, а надто — і попоїсти нема чого!

Панї Гаупт замовкла на хвилинку, щоб передихнути. Марія глянула на Юргіса і побачила, що на чолї його великими краплями виступав пїт, а сам він гремтїв усїм тїлом. Вона тихенько спитала акушерку: "а що з Оною"?

— Що з нею? — перепитала тая. — Те, що й повинно бути; я вже казала вам: треба послати по священика. Вона така молода, вона могла-б усе перетерпіти і видужати, колиб усе булоб зроблено, як слїд. Бідненька, така молоденька, як дївчинка! Вона довго боролась... Вона ще не вмерла.

— Вмерла?! — скрикнув Юргіс диким голосом.

— Та вже-ж умре, — сказав хтось сердито.

— Дитинка мертва.

Земля загула, затряслись і зарепіли дошки і східцї, коли Юргіс кинув ся на гору. Там у кутку, на голому помостї лежала Она. Коло неї на-вколїшках стояв священик і шептав молитву з хрестом в руках; у другому кутку плакала і голосила Елїзбета.

Вона була вкрита якоюсь рядниною, плечі і одна рука були голі; вона так схудла, що ледве можна було її впізнати: один кістяк лишив ся, — лице бліде, як крейда, очі закриті —зовсїм, як мертва. Він кинув ся до неї, припав на вколїшки і крикнув з одчаєм: "Она!... Она!..."

Вона й неворухнулась. Він ухопив її руку, стиснув міцно і говорив:

— Подивись на мене! Се я, твій Юргіс, я вернув ся... чуєш ти мене? Кажи!

Її віки ворохнулись, а він ізнов закричав, як божевільний: "Она! Она!"

В тім вона розплющила очі і на одну мить глянула на його, — але се була тільки одна хвилинка, він побачив її; немов іздалека, як оману якусь. Він простягнув до неї руки, знов кликав її голосно, а страшний одчай обняв його. Серце його розривало ся на частки від страшного горя. Вона була для його все, — і ось тепер счезла, покинула його. Страшне риданне струснуло все його тїло, гіркі сльози збігали по щоках і падали на труп Они. Ламаючи руки, він ухопив її, тулив до своєї груди, але даремно було все: вона була холодна і спокійна. Она вмерла.

Ніколи вже більше він не побачить її, не почує!... Гостре, болюче почуттє одинокости обхопило його. Як маладитина він почав боятн ся темряви, пустоти, мертвого тїла. Він кликав її, кричав чим-раз дужче і той страшний крик заповнив усю хату; перелякані жінки горнулись одна до одної.

Юргіс не тямив себе. Сьвященик підійшов до його, поклав йому руку на плече і почав лагідно розважати його. Але Юргіс не чув його; він був десь далеко, неначе душа його полинула за тою душою, що покинула його. Він припав ниць коло трупа. Світло похмурого ранку зазирнуло у маленьке віконце. Священик пішов собі, пішли й жінки, а він лишив ся сам один коло того блїдого тїла, коло тої страшної омани. Инодї він підводив голову, дивив ся на те біле обличче, — смертельний одчай і страх обіймали його душу і він знов закривав лице руками.

— Вмерла! Вмерла! Вона-ж сама була майже дитина, їй тільки минуло двадцять лїт! Вона тільки що почала жити — і ось тепер лежить розбита, мертва!...

Юргіс встав і вийшов у кухню, де тепер зібрало ся скіль ка сусїд. Всї мовчки дивили ся на його, як він увійшов, з

мутними очима, ледве держачись на ногах і, хитаючись, підійшов до стола, сїв і спустив голову на руки.

Двері одчинились: у кухню влинув струмок холодного свіжого повітря. Прийшла мала Катерина, задихавшись від швидкої ходи, аж синя від холоду.

— Ось і я! скрикнула вона. Я на силу могла... Тут вона побачила Юргіса і скрикнула. По його лиці вона пізнала, що стало ся якесь лихо. — Що таке? — спитала вона тихенько.

Не встигли їй ще слова сказати, як Юргіс встав і, хиючись на ногах, підійшов до неї.

— Де ти була? — спитав він.

— Я з хлопцями продавала ґазети, — сказала вона. А снїг...

— Гроші в тебе є?

— Є.

— Скільки?

— Мало не три доляри, Юргіс.

— Давай мені!

Він сказав те таким голосом, що дівчина злякалась і оглянулась навкруги.

— Давай сюди! — крикнув він.

Вона витягнула з кешені шматинку, в якій були завязані гроші. Юргіс узяв їх і, не сказавши ні слова вийшов на вулицю.

Недалеко був шинок. Він зайшов туди.

— Горілки! — сказав він, пробившись через натовп обірванців і добув пів доляра з кешені. — Дайте мені пляшку горілки!

XX.

Не дуже можна розпіячитись, маючи три доляри в кешені. Було се в неділю рано, а в понеділок у вечорі Юргіс був вже в-дома. Вернув ся він голодний, змерзлий. Совість мучила, що він пропив останні гроші і лишив сїмю голодну.

Они ще не поховали, але сповістили поліцію і завтра її покладуть у просту соснову домовину і одвезуть на цвинтар

для бідних. Елїзбета пішла до сусїд випросити грошей, щоб відправити панахиду. А він, поганець, пропив усї гроші і покинув дїтей помирати з голоду!

Анеля злим оком глянула на його, коли він підійшов у кухнї до вогню погрітись. Вона прогнала його, сказавши, що тут, у їй кухнї, нема місця для його. — Геть ізвідсїль — і не смерди менї тут! Бідна маленька Она наймала в мене кватирю і могла сидїти тут у кухнї коло вогню. А ти можеш ітти собі на горище, та й то довго не сиди, там, а швидче плати гроші!

Юргіс, не сказавши анї слова, покірливо пішов у другу кімнату, де спало вже з десяток пожильців і пішов по сходах на гору. Там було темно, бо світла не було за що купити і холодно було, як на дворі.

У кутку, дальше від покійниці, сидїла Марія і здоровою рукою придержувала у себе на колїнах маленького Антона, стараючись заколисати його. У другому кутку, скорчившись, сидїв малий Йосип і тихо плакав: він цїлий день нїчого не їв. Марія анї слова не сказала Юргісови; він почував себе, неначе та прибита собака і сїв долї коло самої покійниці.

Може він думав тепер про голодних дїтей, про свій власний поганий вчинок? Нї, він думав тільки про Ону. Знов обхопило його тяжке горе. Він не плакав уже, він стидав ся навіть подати голос і сидїв нерухомий, щось шепотїв і тремтїв від сердешної муки. Досї він собі й не уявляв добре, як дуже він привик до Они: тільки тепер, утративши її, він зрозумів се. Завтра її винесуть і вже нїколи він її не побачить, — нїколи до віку.

Колишня любов, що була пригнїчена злиднями і голодом, прокинулась тепер з новою силою. Давні події знов піднялись в його памяти і перед очима його проходило все-спільне житє з Оною. Він згадав, як побачив її у-перше у Литві на ярмарку: вона була гарна, як квіточка, як пташка небесна. Згадав, яка вона була на весїлю; всї слова, які вона говорила колись, бренїли тепер в його ушах, а всї сльози, що виплакала вона, вогнем палили його серце.

Довга повсякчасна боротьба з нуждою і голодом озвірїла, зашнарубіла його душу, а душа Они була завжди однако-

во ніжна і чутна і завжди давала йому розвагу, спокій і любов. А які-ж вона страждання терпіла! Яких жорстоких мук, гіркіх зневаг зазнала! О Господи! Згадати страшно навіть! А який сам він був жорстокий і безсердешний для неї. Кожне гнівне слово, що сказав він їй тоді, різало ножем його тепер по серці і карав ся він, і мучив ся тепер, але пізно вже було: вона вже не могла зрозуміти того! Пізно... пізно!...

І серце його мало не вискочило з груди, і корчив ся він тут з болю, у темноті простягаючи до неї руки, — а вона покинула його, пішла, на віки і тільки холодний труп її поки що лишив ся тут!... Він мало не закричав голосно з болю і розпачі, холодний піт виступив йому на чолі, але він не наємілював ся подати голосу, не смів і дихати, бо сором йому був і гидкий він став сам собі.

Пізно з-вечорі прийшла Елїзбета; їй пощастило зібрати трошки грошей, але всї віддала вона за панахиду по покійній і до дому ні копійки не принесла. Хтось дав їй ипаток сухого житнього хліба; вона віддала його дітям і, заспокоївши їх таким способом, уклала спати. Нарештї вона підійшла до Юргіса і сїла коло його.

Вона не докоряла йому тут, коло трупа його жінки. Вона з Марією постановили лагідним словом умовити його. Елїзбета вже виплакала всї свої сльози і тепер страх перемогав її горе. Вона поховала троє дітей і кожний раз перемогала своє горе і починала боротьбу знову. Се була якась проста, не складна натура, як той хробак: перерізати його на-двоє, а він таки живе; або як та курка: з усіх її курчят лишить ся тільки одно, а вона все-ж таки водить його, глядить і піклуєть ся. Елїзбета не питала і не думала: що і для чого стало ся: їй треба було тільки, щоб була якась душа, для якої вона повинна була жити, щоб дбати за неї, — а все иншe вона здала на волю божу.

І тепер виплакавши свої сльози, вона почала щирим і простим словом розважати Юргіса і доводити його до розуму.

— Маленька Она вмерла, — казала вона, — але лишили ся инші, про яких треба подбати. Я не кажу про моїх дітей: якось з Марією я дам їм раду. Але є ще Антон, твій син, єдина памятка після Они. Подумай, Юргіс, за нього: ти-ж

любиш його, то мусиш, як батько, подбати, щоб з нього люде були. Як-би Она могла хоч одну хвилинку поговорити тепер з тобою, вона напевне просила-б тебе за Антона. Тяжке горе нам усім, що вона вмерла, але-ж вона, бідна, так мучилась тяжко, таке гірке життє її було, що вона не видержала. Тепер вона щаслива... Шкода, що ти не міг вернутись хоч на один день ранійше, щоб поговорити з нею.

Ну, та вже що стало ся, того не вернути! Ми всї тепер пропадаєм: нема ні копійки грошей, нема за що навіть поховати бідну Ону, дїти з голоду погинуть... Ти мусиш, Юргіс, добути грошей. Ради Они ти мусиш бути мужчина і піддержати нас у тій скрутї. Ми пошукаєм иншої кватири, дїти будуть заробляти, нам буде лехче жити і ми якось станемо на ноги, аби ти нас тільки не покинув.

Так простими і теплими словами вмовляла Елїзбета Юргіса і піддержувала його сили до боротьби.

Не так лякало її те, що Юргіс, може, почне пити, як те щоб він не покинув їх так, як Іонас і не пішов бродягою мандрувати по світї.

— Глянь на сю бідну покійницю, Юргіс, і ради неї не покидай нас і твою дитину, не роби так, як зробив Іонас.

— Ой, так, так; — простогнав Юргіс. Ради Антона я не покину вас; він не повинен пропасти.

— Завтра-ж таки, не дожидаючись похорону Они, я піду шукати роботи. Вірте менї: я додержу свого слова.

На другий день у-досвіта він пішов з дому, з розбитим серцем і важкою головою. Він пішов у фосфатний віддїл фабрики Дургема довідатись, чи не можна йому знову стати на старе місце. Надзиратель на його питанне відмовно похитав головою.

— Ваше місце вже давно заступлено, а другого вільного нема.

— А може незабаром буде яке місце для мене? Я почекав-би.

— Нї, — сказав надзиратель; даремна надія: тут ви собі не знайдете роботи.

Юргіс здивованими очима подивив ся на нього.

— Чому-ж так? Хіба я погано робив свою роботу?

А той подивив ся на нього холодним, ворожим оком і повторив:

— Я сказав уже: сюди вам нема чого й ходити.

Засмутила Юргіса ся розмова і з важким серцем він пішов далї. Годин зо дві він стояв коло воріт, нїчого не ївши з самого ранку, серед натовпу таких самих нещасних і голодних людей. Нарештї прийшло двоє полїцейських і розігнали юрбу. І так той день пройшов марно і Юргіс не знайшов роботи.

Прослуживши довго на різницях, Юргіс мав багато знайомих. Шинкарі давали йому шклянку пива і шматок хлїба на борг, товариші з робочої спілки позичали йому иноді, при великій скрутї, де-яку дрібницю і таким чином він міг якось, прожити скілька тижнїв без роботи, не пропадаючи з голоду.

Тим часом тїтка Елїзбета ходила у Гайд-Парк жебрати хлїба, дїти де-що приносили з продажи ґазет і стара Анеля вже не так ремствувала на них і...якось жило ся.

У кінцї тижня, після що-денної біганини за роботою по лютому холодї, Юргіс несподївано трапив на роботу на фабрицї Джонса у тому віддїлї, де пакують консерви. Через одчинені двері він побачив надзирателя, підійшов до нього і спитав, чи нема роботи?

—Можете возити тачку? — спитав надзиратель.

— Можу, сер! — скрикнув Юргіс раннїше, нїж надзиратель вимовив ті слова.

— Як вас звуть?

— Юргіс Рудкус.

— Чи робили вже на різницях?

— Робив.

— Де?

— На різницї Броуна і у фосфатному віддїлї Дургема.

— Чого-ж ви покинули ту роботу?

— У перший раз через нещасний випадок, а другий раз через те, що попав на місяць у тюрму.

— Побачимо. Я хочу вас попробувати. Приходьте завтра вранцї і допитайтесь пана Томаса.

З тою радісною звісткою побіг Юргіс до дому: у нього вже буде робота! Страшний час шукання минув!

Вечір того дня був як свято для цілої сімї. На другий день вранці Юргіс пішов на фабрику за цілу годину ранійше і чекав коло воріт. Нарешті вийшов надзиратель.

— Ага! — сказав він з холодним і злим виглядом очей. Я обіцяв вам роботу?

— Так сер, — сказав Юргіс.

— На жаль, — я помилив ся і тепер менї вас не треба.

Юргіс витріщив очи і стояв, мов скаменїлий.

— Що-ж воно значить? — прошепотів він.

— Дуже проста річ: ваша робота тут не потрібна.

І знов холодний злісний погляд, такий самий, як і на фосфатному відділі у Дургема, коли Юргісови сказав надзиратель, що даремна праця ходити і просити. Бачивши Юргіс, що нїчого тут не вийде, — повернув ся і пішов.

У шинку люде йому сказали, що воно все значить. З великим співчуттєм вони розсказали йому, що він, значить, попав у "чорні списки" і до-віку вже не знайде собі роботи на різницях. А все воно за те, що побив надзирателя. Тепер казали йому, швидче він може сподіватись посади мійського голови (мера) Чікаґо, ніж знайти роботу у сїй частинї міста. Його записали у ті таємничі реєстри і се вже відомо у кожній конторі; про се вже дано знати у Сен-Люї та Нью-Йорк, в Омаю і Бостон, у Канзас-Сіті і Сен-Джозеф. І тепер йому не дадуть роботи ані на якій різниці, ані на консервній фабрицї, не дадуть навіть відкидати гнїй на скотних дворах, нї возити ваґонетки на зелїзницї, що коло різниць. Так уже було з сотнями і тисячами безробітних. І нїде йому навіть не скажуть, через що не дають роботи; і нїчого йому не помогло-б, коли-б він навіть перемінив своє імя і призвиско: більш, як три днї, він не вдержить ся на роботї: спілка мясних промисловців має скріз своїх шпигунів і знає все, що робить ся на різницях і фабриках. Таким чином фабриканти борють ся з робочими спілками і страйками.

Юргіс вернув се до дому і розсказав своїм про ту сумну звістку. Гірко стало йому. У сїй частинї міста він прожив уже довго, звик до неї, тут був його дім, тут жили його

приятелї і товариші — і тут він не мав нїякої надії знайти собі роботу, бо все, що тут було — так чи инакше залежало від різниць і спілки мясних фабрикантів, які верховодили у сїй частинї міста, як у себе в дома.

Цїлий день і половину ночи міркував Юргіс з обома жінками: що тепер робити? Добре було-б їм усїм перебратись до міста, бо там і дїти цїлий день продають ґазети, але Марія не приставала на се: вона вже одужувала і сподївалась знов знайти собі роботу на різницях; опріче того тут жив і робив на різницях її наречений Тамошіус Кушлейка; хоч і бачилась вона з ним тепер дуже рідко, не більш, як раз у місяць, а все-ж таки вона нехотїла вибратись звідсїля і покинути його. Елїзбета також сподївала ся дістати місце при конторі Дургема, мити посуду і з дня на день чекала, що її приймуть.

Отже порішено було, що Юргіс сам піде у місто шукати щастя, а як знайде роботу, тодї вже можна буде поміркувати, що робити далї.

А що там у него не було нїкого знайомого, хто піддержав-би його при бідї, позичив-би грошей або повірив чого на-борг, то постановлено було, що він що дня буде зустрічати ся з ким-небудь із дїтей і брати собі від нього пятнадцять центів на харчі.

І почав Юргіс цїлими днями тинятись по вулицях враз із сотнями, тисячами таких самих нещасних безробітних людей, питаючи роботи скрізь: по крамницях, заїздах, на фабриках. До півночи доводилось ховатись по-під сходами, під ваґонами, а о-півночі він ішов ночувати до одного з мійських ночлїжних домів; там він стелив собі долї ґазету і лягав з багатьма иншими такими самими, як і він бездомними людьми: поденними робочими, старцями та волоцюгами; від них дуже тхнуло горілкою і тютюном, де-які з них слабували на огидні хороби, а по всїх як комашня кишіла всїляка нужа та нечисть.

Два тижнї прожив так Юргіс, борючись з відчаєм; нарештї йому трапилась на пів-дня робота: навантажувати підводи на залїзницї; другого дня він поніс якійсь старій жінцї її скринку і заробив чверть доляра. Тепер він розба-

ґатів так, що міг уже заплатити за ночліг і не спати долі, мерзнучи всю ніч, а в ранці міг купити собі ґазету і перечитати всї оповістки, що до роботи, тодї як його товариші читали тільки старі ґазети. Але се нїчого не помогло Юргісови, бо знайти роботу по ґазетних оповістках — була даремна надія.

Одного разу якийсь аґент розказав йому, що може дати йому надзвичайно добру роботу і за високу платню, тільки за се треба заплатити доляр вперед. Юргіс тільки усміхнув ся гірко — бо не мав таких грошей. Другий аґент обіцяв Юргісови і його сімї добрий і лехкий заробіток, коли вони візмуть ся розмальовувати фотоґрафії; але для початку треба було купити у того аґента всї потрібні для того причандали — тільки за два доляри.

Нарештї доля усміхнулась Юргісови: він випадком зустрів свого давнього знайомого, товариша з робітницької спілки різників, з яким він часто бачив ся ще за добрих часів своїх, за щасливих днїв. Той товариш робив на великій фабрицї саможаток. Він обіцяв Юргісови попросити за нього свого надзирателя, з яким був у добрій згодї і вони пішли на фабрику.

Коло воріт, як і скрізь, стояв великий натовп безробітних, але Юргіс з приятелем своїм прийшов за ворота. Невимовна була його радість, коли надзиратель, роспитавши його, сказав, що дасть йому роботу. Юргісови аж ноги затремтїли від того несподіваного щастя.

Тільки згодом далеко пізнїйше Юргіс зрозумів, яку велику вагу мав у його життю той день, коли він знайшов собі роботу на тій фабрицї саможаток. Тепер йому здало ся, що ся фабрика є велике добродїйство і для робітників, що там робили, і для всього роду людського.

Там дуже добре дбали за робітників: майстернї були великі, світлї, з чистим і добрим повітрєм; для робітників була добра їдальня, де вони мали добрі харчі за дуже дешеву цїну; була і читальня, і окрема кімната, де робітницї — дївчата й жінки могли собі спочивати; та й робота тут не була така брудна й смердяча, як на різницях. Що дня Юргіс бачив тут нові і такі дивні для нього речі, про які він

не мріяв досї навіть у снї. Одно слово: ся фабрика видала ся йому за якийсь рай небесний.

Велика фабрика осягала десятин із шістьдесять землї, а робітників було душ із пять тисяч. Що-року вироблялось там більше трьох сот тисяч саможаток і самокосок. На-разї Юргіс не міг до-ладу роздивитись у тій фабричній роботї. Тут, так само як і на різницях, було надзвичайне до дрібниць, поділення працї. Кожна саможатка або самокоска складала ся з кількох сот ріжних частин і кожна така частина переходила иноді через сотнї робочих рук. У тому віддїлї де робив Юріс, була машина, що розрізувала довгу залїзну штабу на коротенькі шматки, у два цалї завдовжки; ті одрубки падали на дошку і хлопчик, що був тут поставлений, мусїв збирати їх і подавати далї, а робив він се надзвичайно швидко: одрубки падали з мірним стуком, так як торохтять колеса ваґону курєрського поїзду і хлопець мусїв встигати за машиною, не маючи змоги прогаяти ні однїсенької хвилинки. Тридцять тисяч таких одрубків проходило через його руки що дня, більше десяти мілїонів у рік, а скільки прийшло за цїле життя — один Бог знає.

У сусїдному віддїлї сидїли робітники, що точили на круглих брусаках ножі для саможаток. Один з тих людей розказував Юргісови, що за тринадцять лїт він виточував що дня по три тисячи ножів.

Далї була прехитра машина, що захоплювала, що забірала у себе залїзнї штаби, а викидала готові бавти, шворнї і прогоничі; инша машина дороблялa до них труби та мутирки; далї робітники шлюфовали і лощили їх, а в иншому знов віддїли жінки й дївчата малювали де-які частки машин жовтою і червоною фарбою.

Приятель Юргісів у верхньому віддїлї фабрики робив формп для одної з частин саможатки: він накладав чорного піску у залїзну форму, потім міцно стискав його движником і відкладав на бік, щоб пісок добре уліг ся і сформував ся: потім залїзну форму здїймали, а у пісчану наливали розтопленого заліза. Сей робітник заробляв від штуки і платили йому тільки за добрі формп; а що мало не половину з тих форм пускали у брак, то мусїв той робітник з товарища-

ми — а їх було там дванадцятеро усї свої сили напружувати, щоб виробити яко мога більше форм: руки їх шмигали так швидко, що трудно було встежити за ними очима, волося на голові роскудовчило ся, очи рогом лїзли, а піт струмками збігав по виду. І так вони робили цїлїсенький день, усї свої думки і стараня покладаючи на те, щоб виробити у годину двадцять три центи, а не двадцять два з половиною.

Фабриканти і промисловцї похвалялись у своїх справозданнях, що американський робітник найкращий у свїті бо робить у пів-третя рази більше і швидше за инших робітників. Але вони нїчого не говорили про инші сторони життя тих робітників: про їх короткий вік, велику смерність, безлїч професійних хороб та страшенне пияцтво — про всї наслїдки такої шаленої роботи. А статистика показала, що американські робітники пропивають у рік півтора мілїярда долярів.

Юргісови дали не трудну роботу: збирати і одвозити тачкою рїжні частки саможаток у той віддїл, де їх складали і прилаштовули до купи. Ся робота мов дитяча забавка для нього після тої пекельної роботи, яку мав він на рїзницях. Заробляв він доляра і сімдесять пять центів у день. У суботу у вечері він пішов до дому. Він заплатив Анелї сімдесять пять центів комірного за тиждень за те нужденне горище, що займала сїмя і викупив своє пальто, що була заставила Елїзбета, коли він сидїв у тюрмі. Без пальта він не міг обійти ся зимою у Чікаґо: фабрика де він тепер служив, була дуже далеко від рїзниць, верств вісїм; до дому він вертав ся у суботу дуже пізно після роботи, а на фабрику йшов у понеділок у-досвіта; холод бував страшений, а Юргіс не хотїв витрачати що разу по десять центів на трамвай і ходив пішки. Пішки-ж ходила й більшість робітників, воліючи краще пропити ті гроші, що мали ся проїздити.

Юргісови легко жило ся тепер після того, що він витерпів на фосфатному віддїлї фабрики Дургема, і в душу його починала вступати надія на кращу долю. Правда, у них тепер не було своєї домівки, але за те збули ся вони того тягару що-місячних виплат довгу і процентів.

Незабаром видужає Марія і тоді може знов буде змога відкладати де-що для лихих днів безробіття.

У тому відділі, де робив Юргіс, був один земляк-Литовець, з якого дивувались усі інші робітники, бо се був чоловік дужої і завзятої вдачі. Цілий день він робив на фабриці коло машини, а вечорами ходив учитись читати, писати і англійської мови. У нього була велика сімя — вісім душ дітей і заробітку його не ставало на прожиток; то-ж у неділю він ще служив за поліцейського.

Він мав надію вивчитись добре і дослужитись вищої посади, може навіть надзирателя на фабриці, — бували-ж такі приклади.

Колись і Юргіс учив ся так само і також мав гарні надії. Тепер він думав, що коли-б Марії пощастило знайти собі роботу на тій фабриці, де він служив, то може вони перебрались-би жити у місто і якось, як-то кажуть, вийшли-б у люде. Така надія додавала йому охоти до житя і він з бадьорим запалом брав ся до роботи.

Але одного дня, після обіднього спочинку, коли він скидав свою куртку, щоб стати до роботи, він побачив купку робітників, що читали якусь оповістку на дверях. Він підійшов до них і спитав, що вони читають?

В оповістці стояло, що від завтрашнього дня той відділ, де він робив, закриваєть ся на необмежений час.

XXI.

Фабрика несподівано припинила роботу і робітників про се заздалегідь не попередили. Ніхто з них навіть за пів-години перед тим нещастєм не міг знати, що завтра всіх робітників викинуть на вулицю. Так бувало й раніше, говорили люде, — так буде й завжде. Виявило ся, що фабрика виробила забагато саможаток, більше ніж їх купували і тепер треба було чекати, поки роспродадуть ся всі ті машини, що вже зроблено. Нікого не можна було винувати в тому, що стало ся. А проте скілька тисяч робітників — чоловіків і жінок — опинило ся без роботи.

Хто відклав був собі якусь копійчину, той ще міг де-

який час жити, а в кого не було грошей, той мусїв помирати з голоду, серед лютої зими.

У містї було скілька сот тисяч безробітних, а тепер до них додало ся ще скілька тисяч.

Пригнїчений несподіваним лихом, з важким серцем і нїкчемним заробітком у кишенї вернув ся Юргіс до дому. Гірко йому було, що доля знов так злісно відвернулась від нього. І думав він собі, йдучи до дому: наче на сміх склало ся так, що ті робітники, які виробляли машини-саможатки, щоб збирати хлїб з поля, самі тепер без хлїба мусїли пропадати.

Два днї Юргіса мучив відчай. Він навіть не міг піти втопити своє горе у горільцї, бо тітка Елїсбета забрала у нього всї гроші і не видавала йому ні копійки, дарма, що він і просив, і сварив ся, і лаяв, і проклинав. Вона вже добре знала його натуру. Весь той час він просидїв на горищі, проклинаючи свою долю і всїх людей не світї. На що побиватись, шукаючи роботи, коли так швидко і лехко можна її втратити?

Але скоро всї гроші розійшлись, до останього цента: маленький Антон почав кричати з голоду, а на їх горищі стало нестершимо холодно, бо палива не було за що купити. Акушерка Гаупт також заходила разів скільки, домагаючи ся своєї заплати.

І Юргіс знов пішов шукати роботи.

Десять день він тиняв ся по вулицях великого міста, хворий, змерзлий, голодний і просив, як милости, якої-небудь роботи. Він заходив у крамницї, контори, заїзди, трактири, ходив і на станцію залїзницї, і на преріжні фабрики, але скрізь бачив він голодні юрби безробітних, які так само, як і він, просили на милость божу якої-небудь роботи. На кожне вільне місце були сотні охочих людей. Ночував він на вулицї, під ґанками або під сходами великих домів, скулившись від холоду, а коли на ніч, бувало, брав сильний мороз і ночувати на дворі було неможливо, він ішов у поліційний будинок на вулицї Гарісона, де иноді бездомні люде аж бились, щоб здобути собі найменше

місце на камяному долї у корідорі. Бились люде і за місця, де вистоювали у тій надії, що знайдеть ся робота.

Одного разу Юргіс пішов на станцію в тій надії, що може трапить ся перенести багаж якому пасажирови і заробити якусь дрібницю. Але там уже був гурток людей, що забрав се дїло у свої руки; Юргіса напало чоловіка з восьмеро і тяжко побили його; не обстав ся за нього і полїцейський, що тут стояв, бо йому платили хабарі ті носильщики. І мусїв Юргіс, не маючи оборони, покоритись і піти ні з чим.

Юргіс не пропав з голоду за ті дні тільки через те, що дїти де-що заробляли, продаючи ґазети і давали йому на харчі. Але і сей заробіток був не певний і не постійний. Бували иноді такі морози, що дїти нїяк не могли виходити на роботу. Опріче того їх часто кривдили инші ґазетчики, прогоняли їх, били, видерали ґазети і зароблені гроші. І закон не міг їх оборонити. Одного дня маленького Вілїма зустріла на вулиці стара пані в окулярах і сказала йому, що він ще дуже малий і закон не дозволяє йому робити; вона насварилась на нього, нагнала до дому і налякала, що коли щераз зустріне його з ґазетами, то скаже полїцейському забрати його. Одного вечера якийсь чужий чоловік зловив малу Катерину за руку і хотїв затягнути її у якусь підвал, — насилу вона вирвалась від його і так налякалась, що з тої пори боялась сама одна виходити на роботу.

Тільки в неділю, що не було вже нїякої змоги знайти роботу, Юргіс вертав ся до дому, проїхавши иноді крадькома у ваґонї трамваю.

Раз у суботу у-вечорі, коли він прийшов до дому, сїмя вже три дні з нетерплячкою дожидала його, бо їм обіцяно було знайти для Юргіса роботу. А стало ся се незвичайним способом.

Маленький Йосип, що аж почорнів з голоду за ті дні, вийшов на вулицю. Він був каліка на ногу: ще як був зовсїм маленький і рачкував по вулиці, колесом йому рострощило ногу на-нївець. Він не мав милиці і мусїв шкан-

дибати, спираючись руками на старе дерево від мітли. Йосип, у-купі з иншими дітьми, доорав ся до того місця, де скидали всяке сміття, — за три чи чотирі квартали від їх ґватири. Се місце, як відомо, арендував міліонер Майк Скеллї і сюди що дня вагонами звозили сміття з цілого міста, а переважно з тих частин його, де жили багаті люде. У тому сміттю нещасні голодні дїти шпортались, роскопували його і шукали собі їжи. Траплялись тут иноді обгризки хліба, лушпиння з картоплї, шкурки з яблук та померанців, окрайки мяса, кости — все се збирали бідні дїти. Маленький Йосип наїв ся сам та ще до дому приніс запас, загорнувши його в ґазету. Добрий хлопчина ще й поділив ся з малим Антоном своїми "ласощами". Саме тоді вернулась до дому Елїзбета і жахнулась, побачивши, що дїти їдять те, що зібрано на смітниках. Одначе, як на другий день не було нїяких поганих наслїдків від того, а дїти знов почали плакати з голоду, вона сама вже сказала Йосипови, що він може йти на смітники по здобич. Після полудня малий вернув ся до дому і розсказав матері, що коли він шкандибав по вулиці, його закликала до себе якась пані, — молода, гожа, гарна пані, — розсказував хлопець.

Вона роспитувала його, чого він копаєть ся у смітниках, що він там може знайти для себе, чого він ходить на держалї від мітли, а не на милиці, чого вмерла Она, за що Юргіс попав у тюрму, що стало ся з Марією — про все роспитювала та пані його і нарешті спитала, де він живе і сказала, що прийде одвідати його і принесе йому милицю, зовсїм нову, щоб йому лехче було ходити.

— "Вона була у гарному капелюсї, — додав Йосип, — а на капелюсї сидїла гарна пташка, а кругом шиї у тої пані була чорна груба і довга волохата гадина".

І дійсно на другий день вранці прийшла до них молода пані. Вона вийшла до них по сходах на горище і жахнулась, побачивши, у якій тяжкій нужді живе сїмя. Елїзбета була рада, що знайшлась, цїкава слухачка, перед якою вона могла виплакати своє горе. Вона розсказала їй про всї нещастя, що посипались на їх сїмю; про гірку долю

Они, про тюрму, про хворобу Марії, про те як бідує Юргіс без роботи. На гарних добрих очах слухачки виступили сльози, а під кінець оповідання вона вже не могла здержати себе, розплакалась і припала лицем на грудь Елізбети, не вважаючи, що на ній був старий і брудний кафтан і що на горищі тому було досить усякої нужди та нечистоти.

Бідна Елізбета каялась, що своїм оповіданнєм стрівожила і засмутила добру паню і вона просила її заспокоїтись. Молода доброчинниця привезла для сімї цілий кошик усякої їжи, а для Юргіса написала листа, з яким він мав іти до її знайомого, що завідував цілим віддїлом на великій гамарні, де кували рельси.

— Він напевне зробить що-небудь для Юргіса, — сказала вона і додала, усміхнувшись крізь сльози: а як не зробить, то я ніколи не вийду за нього.

Від їх кватири до гамарні було дуже далеко, верстов зо двадцять і Юргісови довело ся заплатити аж за два прогони трамваю, щоб доїхати туди.

Ще далеко від гамарні на небі завиднілась луна, немов від пожару і великими клубками садив червоний дим з фабричних димарів і далеко стелив ся по небозводї. Юргіс вибрав ся з дому дуже рано і доїхав до гамарні, коли ще день не починав ся.

Гамарня займала великий простір землї, а з преріжних фабричних будинків склало ся цїле містечко. Кругом усе було обгороженo високим цегляним муром.

Хоч і дуже рано ще було, а коло фабричних воріт, де наймали робітників, стояли вже сотнї народу.

Як уже почало благословлятись на день, — загули фабричні гудки і швидко після того посунули на фабрику звідусїль тисячі робітників: вони виходили з ваґонів трамваю, пробігали пішки, виходили з шинків і ночлїжних домів, що були поблизу — одно слово: мов з-під землї виростали люде і, як комашня, посунули всї на гамарню. Юргіс показав свого листа воротареви, що не пропускав нїкого стороннього на фабрику: той почав його роспитува-

ти, звідкіля взяв він того листа, хто його посилає; але Юргіс не хотів йому казати, від кого лист і сказав, що нікого не знає. Тоді воротар, спинивши Юргіса, послав через служку листа до того пана, якому він був адресований. Посланець скоро вернув ся і сказав, щоб Юргіса впустили і щоб він трошки почекав. Всї ті нещасні безробітні, що натовпом стояли коло воріт, заздро дивились на Юргіса, коли він входив на фабрику.

Робота у величезних фабричних майстернях тільки що починалась. Чутний був якийсь могутній рух торохтїли колеса, били молоти. У присмерку зимового поранку понуро виглядали чорні високі фабричні будинки, довгі ряди майстерень, складів; скрізь по дворі і по переходах проложені були рельси для ваґонеток; всю землю покривав чорний попіл, а над головою підіймались до неба клубки чорного диму. До фабрики з одного боку був беріг озера і стояли навантаженї пароплави.

Юргіс мав досить часу, щоб роздивитись кругом себе, бо довело ся йому чекати годин зо дві, аж покликали його у контору. Там сидїло скілька конторщиків і один з них почав роспитувати його.

— Завідующий нашим віддїлом сам не має часу і доручив менї пошукати для вас роботи. Чи ви робили коли на гамарнї або у рудні?

— Нї — одмовив Юргіс. Але я візьму ся за всяку робату, яку-б ви менї дали.

— Ну, то йдіть зо мною. Побачимо.

І Юргіс пішов за конторщиком з одного віддїлу у другий і побачив він такі дива, що тільки очі витріщав.

Він дивував ся — як можуть люди робити серед такого страшенного шарварку і гомону. Скрізь шугали по рельсах маленькі паровозики і ваґонетки, скрізь пересовувались розпалені до-білого залїзнї бруски, аж іскри з них сипались, звідусїль палахтїло довгими язиками полумя, неначе хотїло, облизати кожного, хто наближав ся; він дивував ся, як можуть люде робити серед того гуркоту, стуку, свисту. Всї робітники у тих майстернях були чорні від

сажи, очи у всіх позападали і всї вони були дуже худі. І тут робота йшла надзвичайно швидко, з великим напруженнєм сили і робітники перебігали з одного місця на друге, не маючи часу одвести очей від роботи.

Юргіс держав ся рукою за свого проводиря, як перелякана дитина держить ся няньки і коли той конторщик роспитував у надзирателїв, чи не треба їм робітника, Юргіс розглядав ся навкруги здивованими очима.

Перейшовши скілька майстерень, вони підійшли до бесемерового горну, де топили крицю і виливали її на бруси. Се був великий будинок, з круглою стелею на склепінних і формою своєю той будинок скидав ся на величезний театр. Юргіс спинив ся у самому початку, там, де у театрі буває балкон; навпроти себе, там де в театрі сцена, він побачив три величезні котли, такі великі, що в них всї чорти з цілого пекла могли-б наварити собі їжи; ті котли були вщерть повні чогось білого — яскраво, сліпучо-білого, що сліпило очи, як сонце, і кипіло воно, клекотїло і плескало ся через край. А коло тих котлів сновигали люде, спокійні і байдужі, неначе там каша варила ся. У Юргіса серце завмерло з переляку і дух у грудях запер ся. Серед невпинного гуркоту і стуку, що глушив зовсїм уха, почув ся різкий, пронизливий свист і на ту "сцену" вїхав невеликий паровозик і за ним ваґончик з якимсь чорним грузом. В одну мить ваґончик перекинув ся і висипав той груз в один з котлів; через хвилину підїхав другий паровозик знов з таким самим ваґончиком і знов висипав груз до котла. Втім один з котлів почав нахилятись, а далї зовсїм перевернув ся і те, що в ньому варило ся, потекло огненною блискучою річкою, розсипуючи навкруги іскри снопками. Юргіс подав ся назад від страху: він думав, що стало ся нещастє. Огнений блискучий струмок спадав у-низ з таким гуркотом, як падає у лїсї зрубане столїтнє дерево; блискучі іскри сипались з нього так рясно, що на якийсь час закрили все, що було в мастернї; Юргіс аж закрив очи рукою, так його слїпило те сяйво. Через хвилину він одкрив очи і побачив, що порожнїй казан помаленьку підіймав ся назад на своє мі-

сце, а коло огненого струмка бігали і метушились люде, але нїкому з них нї лиха, нї шкоди не стало ся.

Конторщик пішов далї і Юргіс рушив за ним. Вони пройшли через рудню, далї через якийсь віддїл, де крутились величезні колеса, підіймались і спадали великі молоти, що підіймають ся не руками людськими, а нарочитими паровими машинами. Нарештї вони прийшли у той віддїл, де з готових брусків крицї роблять сталиї рельси для залїзницї.

Юргіс почув за собою свисток і проворно відскочив набік: по рельсах, на яких він тільки-що стояв, швидко біг вагончик,, а на ньому лежав роспалений до-білого брус крицї, завтовшки як людськиї стан. Почув ся страшенний гуркіт; вагончик добіг до платформи, спинив ся і викинув той брус на платформу. В ту-ж мить залїзні гаки, мов велетенські пальцї вхопили той брус, потягнули і поволокли під вал; а той вал вертів ся зі страшним гуркотом, мов грім далеко десь гремів. З під валу брус вийшов тонший, сплющений і довший. Знов ухопили його гаки і поволокли під другий вал, з під якого він вийшов ще тонший і довший, мов величезна гадюка і став уже не білий, а ясно - червоний. Залїзні пальцї нї хвилинку не пускали його і поволокли далї, під инший вал, що різав роспалену крицю на скибки, як сало. З під того валу виходили зже чорні рельси і далї їх перетягали в инший віддїл, щоб шлїфувати.

Ось в сьому останньому віддїлї й знайшла ся робота для Юргіса: скілька робітників гаками підтягали рельси і вантажили їх на ваґонетки і тут надзирателеви потрібна була ще пара робочих рук. Юргіс скинув своє пальто і куртку і зараз став до роботи.

У-вечорі після роботи він пішов до дому, а на другий день у-досьвіта, забравши свою постіль, пішов знов на фабрику.

Нові товариші пораяли йому ночувати в одному польському ночлїжному домі: там, заплативши десять центів за ніч, він мав право спати на голій долівці.

Що суботи у вечорі Юргіс ходив до дому і мусів тоді носити свою постіль. Більшу частину свого заробітку він міг тепер оддавати сїмі. Елїзбета дуже реметвувала, що доводи-

ло ся їм тепер жити на-різно: вона боялась, щоб Юргіс не привик до такого бурлацького, одинокого життя і не покинув сїмю; і від дитини своєї він міг одвикнути, бачивши її тільки один день у тиждень. Але иншого способу не було і треба було покоритись. На гамарні жінки не робили; Марія вже одужувала і жила надією, що не сьогодня-завтра знайде собі роботу на різницях.

Не минуло й тижня, як Юргіс привик, придивив ся до тої роботи на фабриці і покинув його той страх, що брав спочатку. Він став байдужий, як і всї його нові товариші і навіть перестала цїкавити його фабрична робота цїкавив тільки заробіток. І на сїй фабриці, як і на всїх инших, дбало ся тільки про те, щоб як-найбільше витягнути роботи з людей, а робітники старали ся робити як найшвидше, щоб більше заробити. І тут також надзирателї "підганяли" роботу, як і на різницях. А про безпечність робочих дбало ся дуже мало і людському життю та здоровлю цїна тут була невелика; заходів, щоб забезпечити робочих від нещастних випадків, не робило ся майже нїяких. Вже на четвертий день роботи, Юргіс бачив, як одному робітникови ваґонетка відтяла ногу, а через три тижнї він побачив ще страшнїйший випадок: через недогляд і байдужність надзирателїв у рудні з печи несподївано вихопив ся строк розтопленої криці і двоє робітників, що стояли тут поблизу, попали як-раз під той огненний струмок. Не людським голосом кричали вони з болю й муки, качаючись по долївці майстернї, а инші робітники дивились на се байдужим оком. Юргіс, що саме тодї проходив через рудню, метнув ся до нещастних, щоб помогти їм, та тільки всього й міг зробити, що страшенно попік собі руку.

Фабричний лїкар завязав йому руку і Юргіс, не почувши нї від кого слова співчуття або подяки за свій добрий вчинок, мусїв на цїлий тиждень покинути роботу і за той час нїякої плати йому небуло.

Тим часом Елїзбета дочекалась нарештї того місця, яко го довго сподївалась. Що дня у пять годин у-ранцї вона йшла на роботу — чистити й мити помости в упаковочному віддїлї на різницях.

Юргіс цілий той тиждень сидів дома і забавляв маленького Антона або спав. Калічка Йосиф бігав на смітки і сидів там цілий день, а Марія що-дня ходила на різниці і упертo шукала собі роботи.

Антонови було вже тепер півтора року; се була дуже кебетна і моторна дитина. Що суботи Юргіс знаходив у нього нові прикмети і здавало ся йому, що він став більший і розумнійший, ніж в останню неділю, коли Юргіс покинув його. Прийшовши до дому Юргіс зараз сідав з ним долі, цілував, милував його і називав усякими пестливими іменами; він прислухав ся, як починає лепетати дитина і се була єдина розвага його у життю, єдина надія на світі. Антон був хлопець дуженький і жвавий і Юргіс радів, що з такою вдачею йому лехче буде бороти ся у життю.

Що неділї Юргіс купував собі ґазету. За пять центів він мав цілий жмут паперу, де було розсказано про всї новини, всї дивні події, що стали ся на цілому світї. Заголовки були надруковані буйним шрифтом; Юргіс розбирав їх по складах, помалу, а як трапляло ся яке трудне, довге слово, він питав дітей, бо вони добре читали і краще знали англійську мову. У ґазетї оповідало ся про всякі події: про війни, убийства, грабунки, про випадки наглої смерти та про инше всяке; де-які події були правдиві, а богато було й вигаданих; инодї до тих оповідань були малюнки і тодї здавало ся, що се все дійсне, взяте з життя. Така читанка ґазети була єдина розвага для бідного робочого люду, труженого, загнаного і забитого тяжкою працею, що одноманїтно тягнулась з дня на день, з року на рік; вони не мали освіти, не бачили нїчого живого і свіжого — нї зеленого поля, нї лїсу; опріче такої читанки могла їх розважити хіба тільки горілка.

У ґазетї траплялись инодї сміховини і веселі малюнки і се була велика радість для маленького Антона: він цїкаво розглядав ті малюнки, поводячи по них пальчиком і роспитував батька, що воно все значить. Траплялись инодї на малюнках птиці та инша животина, яку доводило ся малому вже бачити і він дуже радів тодї. Траплялись инодї в ґазетї оповіданя, які могла зрозуміти й мала дитина; Юргіс читав

їх тоді Антонови і хлопець потім розсказував те, що чув, доповняючи подробицями власної палкої дитячої уяви. Так проводили вони неділький час, лежачи обоє долі над ґазетою.

Прислухуючись до того дитячого лепету, особливо, як дитина перейначувала на свій лад трудні слова, Юргіс почував велику радість, а коли Антон у-перше сказав йому: "іди до чорта", батько аж підскочив з радощів і потім навіть заздро йому ставало, коли малий звертав ся до иних з таким ласкавим словом.

Коли загоїлась Юргісови попечена рука, він узяв свою постіль і знов пішов на гамарню. Настав уже квітень, сніг пропав, на вулицях стояли великі калюжи, а коло дому, де жили вони у Анелі, по боках улиць, де були пішеходи, поробились глибокі канави, аж перейти не було способу. Але Юргіс не журив ся, що було таке болото і йшов рясний дощ; се віщувало, що скоро вже стане тепло.

Марія нарешті знайшла собі роботу на різницях, а Юргіс надіяв ся, що гірке лихо навчило вже його обережним бути і більше вже не станеть ся з ним нещасних випадків. Складало ся все нїби на добре і здавало ся, що настає вже край їх злидням.

Вони почнуть збирати гроші і зможуть вже на зиму найняти собі захистний куток, дїти перестануть вештатись по вулицях і знов підуть у школу і всї вони будуть жити у добрі, у теплї.

Так мріяв собі Юргіс, мандруючи на фабрику.

Одного вечора у суботу Юргіс, підїхавши трамваєм, підходив до дому. Сонце вже заходило і останні промінї його весело полискували в канаві, повній води, що йшла вздовж улиці, край домів. Була гарна, тепла погода і на душі в Юргіса було лехко і весело. Він мав перед собою тридцять шість годин спочинку і проживе їх серед сїмі.

Підходячи до дому він побачив перед дверима натовп народу. Серце стиснулось йому від страху і він побіг що духу, вибіг по сходах на гору і побачив, що у кухні Анелї пов-

но переляканих жінок. Мов блискавка майнула йому в голові думка, що таке саме було, коли він вернув ся з тюрми і застав Ону при смерти.

Дух йому запинав ся у грудях.

— Що стало ся? — міг він тільки скрикнути.

Мовчали всі, що були у кухні і Юргіс примітив, що очи всіх звернулись на нього.

— Що ж стало ся? — з одчаєм крикнув він знову.

В тім з горища почуло ся ридання. Плакала Марія. Він повернув ся до сходів, але Анеля вхопила його за руку.

— Ой ні, ні! — простогнала вона. — Не йди туди!...

— Що-ж таке? — крикнув він.

І стара жінка сумно відмовила:

— Се Антон... Він умер... Він втопив ся у канаві на вулиці...

XXII.

Юргіс зблід, як труп, але здержав себе: хвилину він стояв серед кімнати, стиснувши руки і міцно стиснувши зуби; потім він одсторонив Анелю рукою, пройшов у двері і пішов по сходах на гору.

У кутку горища, накритий з головою ряденцем, лежав його хлопчик. Коло нього лежала долі Елізбета: чи зомліла вона, чи ні — Юргіс не міг розібрати; Марія, мов несамовита, ходила по кімнаті голосно ридаючи і ламаючи руки.

Юргіс ще міцнійше стиснув свої руки і різким голосом спитав:

— Як се стало ся?

Марія не чула чи не розуміла його питання. Юргіс повторив його ще голоснійше.

Він упав з пішехода, — простогнала дівчина.

А ті пішеходи були вузенькі, з трухлявих дощок, у деяких місцях аршинів на два вище рівня вулиці.

— Як же він туди попав? — допитував ся Юргіс.

— Він вийшов... вийшов погуляти, — плачучи мовила Марія, а голос її тремтів і раз-у-раз обривав ся. Ми ніяк не могли вдержати його в хаті... Його витягнули люде з багна...

— Він умер? — допитував ся Юргіс.

— Ой, ой, умер! — простогнала Марія. Тут був уже лїкар.

Хитаючись на ногах простояв Юргіс скілька хвилин. Він не плакав. Він ще раз подивив ся на те ряденце що покривало маленьке тїльце його дитини, потім повернув ся і пішов у низ по сходах. Знов всї замовкли у кухнї, коли він увійшов туди. Не спиняючись він пройшов до дверей і вийшов на вулицю.

Коли вмерла Она, Юргіс пішов у найближчий шинок; тепер він не зробив того, хоча й мав у кишенї заробіток за цїлий тиждень.

Він пішов улицею нїчого не думаючи, нїчого не бачучи, не вважаючи на грязюку, на калюжи. Потім він сїв на східцях коло якогось дому, закрив лице руками і так сидїв нерухомий біля години. Як і тодї, так і тепер він шепотїв потиху одно тільки слово: "помер! помер!"

Нарештї він став і пішов ізнову. Сонце вже зайшло, а він ішов та йшов, аж поки зовсїм стемнїло. Тодї він оглянув ся круг себе: він дійшов до рельсів залїзницї. Переїзд був закритий, а по рельсах торохтїли довгою низкою тягарові ваґони. Юргіс стояв і дивив ся на них. Втім промайнула в його головї думка, яка з давна вже таїлась у глубинї його душі; тепер вона непереможно обняла його душу. Покинути геть те навісне Чікаґо, майнути кудись далеко, на волю, у село...

Він пройшов повз будку сторожа і зручно стрибнувши, вчепив ся до площадки одного ваґону; потім він видрапав ся на покрівлю і лїг там. Темно вже було і нїхто його не примітив.

В душі Юргіса знов почала ся страшенна боротьба. Він ламав руки, скреготав зубами. Він не плакав, бо не міг уже плакати: слїз у нього не було. Все життє його проходило йому тепер перед очима; спогади випливали один за другим, як тяжка мара. Де коли згадувалось щось радісне, світле, але вмить закривали те світло чорні хмари злиднїв і горя. І він старав ся забути все, що минуло і викинути його зовсїм з голови, щоб почати нове життє, — але не сила була.

Весь свій вік він тяжко боров ся за право жити на світі і страх його брав, коли він згадував про ту завзяту боротьбу. Загублене життє, витрачена сила! Та тепер він схаменув ся і почне нове житє, забувши все, що минуло. Однаково ж вернути його не можна. Годі плакати, досить уже пролито слїз! Скінчила ся вже та неволя, впали пута, — він вільний. Мине час, загоять ся сердешні рани і все буде добре. Погано жити на світі тільки жінкам і дітям. Воно й добре, що вони пішли собі з сього світу. Маленький Антон умер — він не буде вже мучитись; а тут на землі він мучив ся б увесь свій вік.

Осе була остання батькова думка про дитину. З сеї пори Юргіс буде думати тільки за себе і працювати тільки для себе. Він почне боротьбу за себе з цїлим світом, бо той світ — вороги його...

А поїзд торохтів і гуркотів по рельсах, спиняв ся на стаціях, знов гуркотів далі.

Юргіс не спав цїлу ніч. Вітер доносив до його запашний дух свіжої ріллї, пахощі ланів і лїсів. Він жадливо вдихав у себе той дух і почував себе щасливим, що опинив ся знов на селї.

Почало вже на день благословлятись і у присмерку того весняного порянку Юргіс почав розглядати дерева, лани, річки і ставки. Нарештї серце його не видержало і, коли поїзд спинив ся на одній стації, він зліз зо свого захисту. Кондуктор, що стояв на площадцї коло гальми, побачив його, облаяв і насварив ся на його кулаком; а Юргіс усміхнув ся, махнув йому рукою і подав ся у поле.

До самого виїзду в Америку Юргіс прожив увесь свій вік у селї і тільки останнїх три роки, що прожив у Чікаґо, не бачив сельського життя, не чув сельських згуків, не дихав тим чистим повітрем. Тільки тодї, як випущено його з тюрми, він зайшов далеко в поле через того хлопця-обірванця, що обдурив його і справив не на ту дорогу; але тодї він дуже поспішав до дому і не звертав нї на що уваги. Доводилось йому иноді зимою сидїти під деревами у міських садах і парках, коли він тиняв ся без роботи; але се бувало зимою і він тодї бував голодний, безробіттє гнїтило його. А тепер він по-

чував себе, як та пташка, що її з клітки випущено на волю. Він повними грудями вдихав у себе запашне повітрє, залюбки слухав, як щебече пташня, як ревуть корови.

Пройшовши трохи полем він побачив хутір-ферму і, виламавши з лозини ціпок, щоб обігнатись од собак, увійшов у двір. Фермер коло клуні мастив колеса у возї.

— Я дуже голодний, — промовив до нього Юргіс.

— Ви шукаєте роботи? — спитав фермер.

— Нї, не шукаю, — одмовив Юргіс.

— Ну, то я нїчого не можу вам дати, — сказав фермер.

— Я можу заплатити за їжу, — домагав ся Юргіс.

— Ого! — протягнув фермер з усмішкою. — Ми, вибачайте, не будемо лагодити снїданок після сьомої години ранку.

— Я дуже голодний, — казав Юргіс. Я хотїв би купити хоть що небудь щоби попоїсти.

— Зверніть ся до жінки — промовив фермер, показавши йому рукою поза себе.

Жінка була добрійша за чоловіка і за десять центів дала Юргісови дві добрі скиби печеної яловичини, хлїба, чималий шматок пирога та пару яблук.

Юргіс пішов далї і йдучи дорогою почав їсти пиріг, бо його незручно було ховати в кешеню. Через який час він дійшов до річки, перейшов місток і подав ся берегом, лїсовою стежкою. Знайшовши затишне місце він сїв край води і почав снїдати, запиваючи водою просто з річки.

День був дуже теплий і погожий. Попоївши Юргіс лїг на травицю під кущем; од запашного лїсового повітря він аж неначе опянїв. Лежачи він розглянув гилячки й листочки, що хитались над його головою, чисте, блакітне небо, прислухав ся до щебету пташок, до цвіркання коників і не счув ся, як заснув твердим сном.

Він прокинув ся, коли сонце засвітило йому просто в очи. Витягнувшись і розправивши руки й ноги він сїв знову і задумавшись дивив ся у воду — чисту, прозору. Втім прийшла йому думка викупатись. У перший раз з того часу, як він покинув рідну Литву, довело ся йому осе сидїти на березї річки. За весь той час, що робив він на різницях, він

ні разу не купав ся, дарма ,що робота його була дуже брудна і на тїлї осїдав той бруд і нужа всяка заводилась. Він купав ся тільки двічи у ваннї, коли сидїв у тюрмі, а з тої пори знов не мав змоги вимити своє тїло. А тепер він може викупатись у річці, у чистій біжучій водї.

Він роздягнув ся і поліз у річку. Вода була тепла; він плескав ся в нїй, плавав і поринав, як дитина. Потім він сїв на березї і помив ся добре, натираючи тїло піском замість мила. Помивши тїло — він виправ свою сорочку й штани і весело йому стало, коли збув ся великої сили бруду; навіть надїя йому прийшла, що може згодом він збудеть ся того тяжко-прикрого фосфатного духу.

Він розвісив своє пматє сушити на кущах, а сам лїг на пісочку проти сонця і знов заснув.

Сонце вже підбилось високо, коли Юргіс ізнов прокинув ся. Він був дуже голодний і проворно одягнув ся. Не маючи ножа він виламав собі руками добру палицю з якогось куща і пішов знову стежкою.

Дійшов він якось до великої ферми. Було вже над вечір і фермер мив руки перед вечерою коло дверей пекарні.

— Чи не міг би я у вас повечерять? спитав його Юргіс — Я можу заплатити за се.

Але фермер нечемно і грубо відповів йому:

— Ми не годуємо тут волоцюг. Забирай ся собі геть!

Юргіс пішов, не сказавши й слова. Обійшовши кругом ферми він пішов понад городом. Там фермер насадив був край городу молодих щеп, слив та груш. Юргіс поламав йому гілки на щепах, а деякі молодші дерева повирнвав геть коріннєм з землї. Так він ізнищив скілька десятків дерець, Се була його помста фермерови за нечемне його сло-

З тої пори Юргіс постановив бороти ся і мститись усякому, хто зробить йому яку небудь кривду.

За городом і садом почало ся поле, засїяне житом. Перейшовши межою Юргіс вибрав ся на шлях і пройшовши верстов зо три, побачив другу ферму. Вечоріло вже і насовувались чорні хмари; тож треба було просити в людей не тільки хлїба, але й захисту на ніч.

Бачивши Юргіс, що й тут фермер якось неприхильним оком оглядає його, він поспішив сказати:

— Я буду вам дуже вдячний, коли ви дозволите менї переночувати в клунї.

— Не знаю, — мовив фермер вагаючись. Ви курите?

— Курю, але буду виходити курити на двір.

Тодї фермер згодив ся пустити його і дати повечерятп.

— Юргіс спитав його:

— А що-ж ви візьмете з мене? Грошей у мене не густо.

— Я візьму з вас двадцять центів за вечерю. А що переспите в клунї, то за се я нїчого не кладу.

Юргіс увійшов у хату і сїв до столу. Там уже сидїла фермерова жінка і шестеро дїтей. На столї було досить усякої їжи. Юргісови не доводилось анї разу від його весільного бенкету їсти так смачно.

І їв він за трьох. Вся сїмя була дуже голодна після роботи і їли всї мовчки. Аж повечерявши фермер з Юргісом вийшли на двір, посїдали на східцях ґанку, закурили люльки і фермер почав розмову.

— А чому б вам не липитись тут та стати у мене на роботу?

— Я не шукаю тепер роботи, — одмовив Юргіс.

— А я б вам добре платив, — казав далї фермер, поглядаючи на широкі плечі і дужі руки Юргіса. — Доляр у день па моїх харчах. Тепер у нас дуже трудно знайти робітника.

— І зимою так само будете менї платити — спитав Юргіс.

— Ну нї, — озвав ся фермер. Я не можу держати вас у себе після Покрови. Не такі мої достатки.

— Я бачу, — мовив Юргіс, що се якраз те, про що я тепер раз-у-раз думаю. Коли ви заморите на роботї свою худобу і витягнете з неї всю силу, ви стараєтесь її збути або ж вигоните її геть із двору на зиму.

— Та воно нїби то й так, — пристав фермер. Але-ж я думаю, що така дужа і здоровенна людина, як ви, завжде знайде собі роботу в містї й зимою.

— Отак усї думають, — казав Юргіс, — і пруть ся всї робітники до міста, а там зимою голодують і мерзнуть без роботи або мусять красти, щоб не здохнути. І всї рають тим безробітним: "Чому ви не йдете на села? Там дуже шукають робітників.

Фермер подумав трохи, а далї спитав:

— А що ж ви думаєте робити, коли розійдуть ся всї ваші гроші?

— Я почекаю, аж поки вони розійдуть ся, а тодї вже почну думати, що робити.

По тій розмові розійшлись усї спати.

Юргіс довго спав у клунї; потім він добре поснїдав і росплатив ся з хазяїном. Фермер узяв з його за все тільки пятнадцять центів, може тому, що пожалїв його після вчорашньої розмови. Юргіс помандрував далї.

Отак і почав він волочитись та бурлакувати.

Не часто доводилось йому слухати таких розмов, як від того фермера, що закликав його на службу до себе; бо старав ся ві нобминати людей і більше ночував у полї. А коли бував дощ, то примощував ся кудись під копицю, або чекав, поки поснуть люде і потай залазив до кого небудь у клуню. І навчив ся він робити се так зручно, що й собаки навіть дуже рідко його нападали; а як, бувало, й нападуть, то він обганяв ся палицею і йшов далї шукати захисту.

Згодом достигли суниці, ожина та инша дика ягода і Юргіс уже менше витрачав грошей на харчі. А потім достигли яблука у садках, картопля на городах та на полях. Юргіс за-дня виглядав, де можна було безпечнїйше доступити і потім по ночі набирав собі повні кешенї і пазуху. Разів скілька пощастило йому зловити пару курчат; він пік їх у лїсї або над берегом річки і був ситий на цїлий день. А як не ставало зовсїм грошей, він ставав на роботу до якого небудь фермера і за два три днї заробляв стільки, що ставало йому потім досить на скілька тижнїв. Найнявшись — робив він щиро і фермери завжде старались намовити його не покидати роботи у них. Але Юргіс не хотїв довго сидїти на одному місцї і не любив довго робити: він був тепер вільний

чоловік американський "буканир". Йому дуже вподобалось таке бурлацьке життє: без журби, без клопоту, без усяких обовязків, без законів. Хоч і траплялись йому иноді прикрі пригоди, але й вони навіть подобались йому, бо і в них було щось нове, що не встигло ще надокучити. Гірко вже допекли йому довгі роки тяжкої праці, лютої неволі, коли біда прикувала його до одного місця і він не бачив нїчого, крім понурих улиць з убогими хатами робітників та фабричних будинків, коли всї думки і бажання, всї клопоти його йшли на те тільки, щоб заробити на шматок хлїба і завтра не сидїти голодним. Тепер він одразу почув, що він сам собі пан. Помаленьку верталось йому здоровє, верталась молода, витрачена на фабриках сила і він почував себе бадьорим і молодим — чого вже до віку нїколи не сподївав ся.

Аж диво його брало, що він тепер не голодний, може спати, скільки хоче, робить тільки тоді, коли сам захоче, дихає чистим, запашним повітрєм, купаєть ся, переходить з місця на місце, куди душа схоче. Се був найкращий лїк на його горе і здавало ся йому, що він тепер прокинув ся після якогось тяжкого сну, що гнїтив його, як мара.

Правда, иноді пригадував він собі маленького Антона якого він уже нїколи не побачить, голосу його не почує. Се бувало иноді в ночи, коли находило на Юргіса якесь безсоння. Згадував він тоді й свою маленьку Ону і тяжкий смуток обіймав його серце; він плакав тоді, простягав руки до коханих своїх покійників, неначе б вони стояли тут, поблизу. Але вранцї він одганяв геть від себе ті сумні спогади і мандрував далї, розважаючи себе гарною природою, чистим повітрєм та щебетом пташнї.

Нїколи він не цїкавив ся знати, де він опинив ся і куди йде. Однаково, думав він, — куди б не йти, до краю тої чужої сторони не дійти.

Коли вже нудно йому ставало на самотї, він завжде міг знайти собі компанїю таких самих безхатних волоцюг, як і він, їх вештало ся досить скрізь, по всїх усюдах. Вони завжде приймали його щирим серцем у свою компанїю, хоч він нїколи не приставав до їх таємного, непевного ремесла.

Від тих волоцюг він дізнав ся про деякі цікаві речі. Вони розказали йому, які міста і села треба обминати, а в які можна заходити безпечно, навчили його розбирати таємні знаки, що ставили їх товариші на парканах на стінах, де можна пожившитись "на дурничку", де можна вкрасти харчів — і багато розказали йому дечого иншого. Вони щиро реготали і кепкували з Юргіса, коли він розказав, що иноді стає на роботу, щоб підкормитись і заробити трошки грошей, бо вони не звикли ні защо платити ні грішми, ні роботою, а добували собі все, що їм потрібне було, иншими способами.

Иноді він натрапляв у лісї на циганський табір і він ставав на який час до них.

Траплялись иноді серед тих волоцюг і зовсім пропащі люде, запеклі злодії та душогуби, але таких було мало: більшість були такі самі, як Юргіс, нещасні робітники, що витратили свої сили на фабриках, виснажились до краю у тій щоденній боротьбі з нуждою і коли дійшли до одчаю, то покинули ту боротьбу і пішли бурлакувати.

Були ще й инші бурлаки, які, власне, не були волоцюги, а шукали роботи по селах. Їх найбільше назбиралось тоді, як почали ся жнива, косовиця та инші хліборобські роботи. Таких у літку була велика сила, сказав би: ціла армія робоча. Вони починали з південних штатів, з Таксасу, де жнива починались найранійше; коли там робота кінчалась — вони переходили далі на північ і так мандрували все далі і далі, аж доходили до Манітоби. Після сільських робіт вони ідуть у лісн до вуглярів, де иноді знаходять собі роботу на цілу зиму; а коли там не стає роботи для всіх, то частина вертаєть ся назад до міста і там оббивають пороги по фабриках, шукаючи роботи і проїдають те, що зберегли за літо.

Після Петра і Павла Юргіс став на роботу на жнивах у штаті Міссурі; врожай того року був там надзвичайний. Фермери боялись, щоб не обсипав ся хліб, коли не встигнуть у свій час зібрати його і бідкались, що не набереть ся досить робочих рук. Робітників закликали оповістками в ґазетах, розсилали скрізь аґентів, на станціях фермери аж бились за кожного робітника, щоб перетягнути більше до себе; забп-

рали на жнива навіть дітей, що вчились у школах. Платня була дуже добра: два доляри у день на хазяйських харчах; хто робив швидко, той міг заробити пів третя або навіть і три доляри у день.

Настала неначе робоча гарячка: всякий, хто тільки міг, ішов на жнива. Пішов за людьми й Юргіс.

Цілісенький день від ранку аж до смерку робив він, по вісімдесять годин на добу, не покладаючи рук, — і так цілих два тижні. Заробив він стільки грошей, що у давні часи вважав би себе за багатиря. А на що здали ся йому ті гроші тепер?

Правда, можна було їх покласти у банк, але для того треба було їхати до міста і Юргіс не хотів привязувати себе до одного місця; він не знав, що можна було переводити гроші потім і в инші банки, куди хотів би. Він був тепер безпритульний бурлака і мандрував, куди самі ноги несли його і не хотів він покидати того бурлацькгоо життя; носити-ж гроші при собі було небезпечно, бо напевне його обікрали-б ранійше чи пізнійше. То вже краще волів він витратити їх зараз яким небудь способом.

Отже одної суботи у вечорі Юргіс пішов з кількома товаришами у маленьке містечко, що було поблизу. Ішов дощ і вони зайшли сховатись у трактир. Кожний з них вважав за свій обовязок почастувати чим небудь усю компанію. Отже було випито чимало, закусили добре і вся компанія розвеселилась. Збоку коло прилавку сиділа якась молода нешпетна дівчина з підмальованими щоками та бровами і усміхалась, хитро поглядаючи на Юргіса. Серце його застукотіло, кров ударила в голову.... Він підійшов до неї, моргнув і вона сіла коло нього за окремим столиком. Він почастував дівчину вином, а випивши — розбалакав ся з нею зовсім сміливо. Потім вона встала і повела його за собою в окрему кімнатку. У Юргіса прокинулась звіряча натура...

З прикрою нюдьгою у серці і з соромом на лиці він вернув ся через годину до своєї компанії. Випили ще тай ще... Вся ніч пройшла у піяцтві.

За армією робітників завжде мандрувала друга армія

жінок, які не могли собі знайти иншої роботи і мусїли продавати самі́х себе, бо й вони були голодні, бо й їх також змучила недоля і пригнїтила та понївечила важка боротьба за життє. Колись ті жінки були гожі і принадні, могли привернути до себе багатих людей і тоді вони жили у роскошах та достатках. А як минула молодість, злиняло лице і змарнїла краса, то багачі взяли на їх місце молодших і свіжійших, а вони мусїли щукати собі иншіх людей, що не такі вередливі і задовольнялись нижчим сортом живого краму. І мандрували вони хвостом за армією робітників. Одни з них мандрували самі, "на свою руч", а иншіх постачали партіями аґенти; були навіть нарочити контори, що орудували сею справою, так само як були контори і аґенти що постачали робочу силу. Тулились ті жінки здебільшого по трактирах та шинках. За жнив розлазились по селах та фармах, а зимою мостились коло вуглярів у лїсових курінях.

На другий день вранцї у Юргіса не було в кешенї ні одного цента і він знов помандрував великим шляхом світ-заочі. Голова його дуже болїла, в роті було гірко, на серцї прикро, але він перемогав себе і відганяв від себе геть докори сумлїня. Що стало ся, того не вернеш, — розважав він себе і обіцяв сам собі, що в друге вже такого не зробить.

Ішов він довго і від тої ходи та від чистого повітря голова його перестала болїти і на серцї стало легче.

Хоч і обіцяв собі він не піддаватись більше піяцтву та роспустї, але не здержав ся, і такі випадки трапили ся з ним ще разів скілька. І всякий раз після того мучило його сумлїня і дуже важко було на серцї. Не могла заснути його совість, хоч і старав ся він загнати її кудись далеко у-глиб та жити так само безжурно, як жили инші волоцюги; чесна і совістна вдача лишалась завжде при ньому хоча й кепкували з його нові товариші.

Раз якось зняла ся непогода, дощ і холодний вітер, і мусїв Юргіс зайти в якусь убогу хатинку, що стояла край села і попросив ся він там на ніч. Жив там робітник-Білорус, що недавно перебрав ся в Америку.

Він привітав Юргіса рідною мовою і щирим серцем

прийняв його. Юргіс обсушив ся коло печи, а що в хатині було дуже тісно, то прилагодили йому господарі постіль на горищі на соломі. Жінка робітника варила вечерю, діти грали ся собі долі, а Юргіс з земляком сиділи коло столу і балакали про Америку та про робітницьку долю в сій чужій країні. Юргіс багато розсказав їм про все, що довело ся йому самому витерпіти та про те, що сам бачив і від людей чув.

Повечеряли тай знов повели балачку, покурюючи люльки.

В тім Юргіс замовк. Хазяйка внесла почви, налела туди теплої води і почала роздягати свого найменшого хлопчика.

— У малого викинулась якась висипка на тїлї, — розсказав робітник; жінка носила його до лїкаря і він порадив купати його що-дня на ніч. А вона, дурна баба, й повірила, що ті купілї ніби щось поможуть.

Юргіс не слухав, не чув нїчого. Він дивив ся на дитину. Хлопчикови мабуть другий рік їшов. Він був кругленький, опецькуватий, червоненький, ніжки гладенькі, кругленький животик, а карі оченята його світили, як дві жаринки. Висипка, мабуть, не дуже дошкуляла йому і він весело вовтузив ся у почвах, бовтав і телїпав нїжками та руками, раз-у-раз хапаючись або за матїр, або за свої власні пятки. Він починав уже говорити і не змовкав ні на хвилину, дуже смішно і кумедно перекручуючи білоруські слова.

Се дуже нагадало Юргісови його власну дитину, його покійничка — Антона, що був такий самий здоровенький, моторний і балакучий. Кожне слово дитини гострим ножем різало Юргісове серце. Стиснувши руки з того сердешного болю, сидів нещасний нерухомо і дивив ся на ту дитину, а сльози заступали йому очи, серце страшенно колотило ся в грудях, дарма, що він перемогав себе, як міг. Нарештї він не видержав: закривши лице руками він заридав так гірко, що земляк-хазяїн аж кинув ся до нього розважати. Але Юргіс засоромив ся свого плачу так, що схопив ся, мов несамовитий і вибіг з хати, не вважаючи, що ніч була, дощ негода.

І знов він ішов та йшов довго, без думки, аж дійшов до лїсу і, забравшись у гушавину, дав волю сльозам.

Яким одиноким і нещасним почував він себе тепер! Перед ним неначе роскрились могили його коханої жінки і дитини і здавалось йому, що з того глибокого і темного провалля Она і Антон підстягають до нього руки, благаючи визволити їх звідтіля.

Все минуле життє встало йому тепер перед очима і він жахнув ся, як подумав: який він був тоді і який став тепер! І здавалось йому, що він збожеволів з того горя, одчаю, і одиноцтва. І довго в ту ніч ридав він там, у лїсових нетрях, і мучив ся, і стогнав, і корчив ся з того лютого сердешного болю...

XXIII.

Настала осїнь і Юргіс вернув ся у Чікаґо. Не було вже змоги волочитись по полях та лїсах, коли настав холод і не можна було нїяк загрітись, навіть закопавшись у копицю сїна. І потягнулись до міста тисячи таких самих, як і він, бурлак до міста і кожний з тих бідолах сподївав ся, що пощастить йому знайти роботу. Юргіс зберіг собі пятнадцять долярів, заховавши їх у чобіт і старав ся не витрачати їх, щоб не пропасти зимою з голоду і холоду.

Юргіс, так само, як і товариші його, старав ся проїхати по залїзницї "на дурничку" і для того залазив у порожні тягарові ваґони або навіть чепляв ся під ваґони, дарма що міг що хвилини обірватись звідтіля або могли його кондуктори викинути на рельси, не вважаючи на те, що може він покалїчитись або ж і на смерть убитись.

Приїхавши у Чікаґо Юргіс розійшов ся з товаришами: він мав трошки грошей, а у них не було нїчого і він постановив собі тепер дбати тільки за себе і байдуже ставитись до инших; свої гроші він беріг дуже і всякими способами старав ся витрачати їх яко мога менше. У теплу погоду він почував де небудь: у мійських садах та парках, у ваґонах трамваю, під рундуками або ятками на базарах; тільки як було холодно або дощ ішов — він ходив ночувати у ночлїжний дім і платив там три центи за ночліг. Харчував ся він у шинках та харчевнях і витрачав на їжу не більше ня-

ти центів у день. Він вирахував, що таким чином йому стане грошей на місяців два або й більше, а за той час він сподівав ся знайти собі роботу.

В сам перед він пішов на фабрику саможаток і на гамарню, де вже служив він. Але колишні його місця були вже там давно зайняті. До різниць він не наближав ся, бо не хотів зустрічатись з сімєю: він хотів тепер жити сам для себе.

І знов почав він тинятись по фабриках та грузових складах з одного краю міста у другий і нігде нічого не міг знайти: скрізь він заставав десятки або й сотні таких безробітних, як і сам, що стояли й чекали роботи. Почав він також переглядати й ґазетні оповістки, та нічого не знаходив. Облесливих аґентів, що обіцяли дуже добрий заробіток, аби тільки дати їм хоч маленький завдаток — він уже й слухати не хотів, бо знав добре, що вони шахраї і брехуни. Довго прожив він у таких пошуканнях, аж на прикінці місяця йому пощастило знайти собі роботу таки через ґазетну оповістку. Він вичитав, що шукають аж сотню робітників — і подумав спочатку, що се якесь шахрайство. Але, що адреса була дана недалеко від того місця, де він був, то він і пішов туди.

Біля входу він застав уже довгу низку людей, що стояли вже чергою. Юргіс став поблизу входу, але люде накинулись на нього з лайкою і мало не побили; зняв ся такий гармидер, що аж прибіг полїцейський. Все втихомирилось і Юргіса поставили у чергу. Годин зо дві чекав Юргіс, поки дійшло до нього і впустили його до будинку. Там за столом сидів товстий і гладкий Ірляндець.

— Ви робили вже у Чікаґо? — спитав він Юргіса.

Якесь внутрішнє невідоме чуттє неначе шепнуло Юргісови, щоб не признавав ся.

— Ні, пане, — сказав він.

— Звідкіля ви?

— З Канзас-Сіті.

— Маєте рекомендації?

— Не маю, пане. Я простий чорноробочий, але маю дужі руки.

— Нам потрібні люде для дуже трудної роботи, під землею: ми копаємо тунель для телєфону. Може ся робота не про вас?

— Чому ні? Я берусь за всяку роботу. Яка платня?

— Пятнадцять центів за годину.

— Добре, пане, — стану.

— Ну, то йдіть, запишіть ся.

Через пів години він був уже на роботі глибоко під землею, під улицями міста. Той підземний тунель був ступінів вісїм завширшки і стільки ж само заввишки; діл його був дуже рівно убитий. Від того першого ходу йшла безліч галузів у всї сторони і під цїлим містом таким чином, мов павутиння, росходились ті підземні ходи. Юргісови довело ся пройти мало не верству під землею, поки дійшов він до того місця, де мав робити. У тунелї було скрізь електричне світло, а по обох боках його прокладали рельси для підземної залїзницї.

Юргісови байдуже було розпитуватись, чого для телєфону потрібна підземна залїзниця. Тільки через рік він довідав ся про сю справу докладнїйше.

Мийська управа дала дозвіл одній новій компанії прокласти підземний телєфон. Користуючись тим дозволом ся багата компанія відразу почала робити тунель не тільки для телєфону, але й для підземної тягарової залїзницї. У тій компанії брали участь найзначнїйші мийські урядовці і капіталїсти і склали вони капітал у кілька сот мілїонів. Підземну тягарову залїзницю вони проводили для того, щоб побороти робітничі спілки в Чікаґо. Найгірше дошкуляла фабрикантам спілка тягарових візників. Отже, побудувавши таку підземну залїзницю, яка злучила-б усї фабрики з усїма станціями, спілка капіталїстів забрала б у свої руки всїх тягарових візників і могла б робити з ними все, що хотїла-б.

У містї гомонїли люде де що про таку рахубу спілки, де що натякали й ґазети, говорило ся навіть що за такі вчинки

треба назначити судове слідство. Але компанія вмить умі-ла задобрити, кого треба, грошей не жаліла і всї розмови замовкали. Але, як підземна тягарова залізниця була скінчена і почала робити, почало ся загальне ремство, всім стали відомі шахрайства компанії і зняв ся великий скандал. Виявилось, що багато офіціальних актів і умов були фальшиві, виявились нечесні вчинки урядових осіб і де яким з них пророкували навіть тюрму. Але гроші і тепер помогли: компанія вийшла, як то кажуть, суха з води, а мійська управа виправдалась тим, що нічого не знала про злочинки, хоча головний хід у тунель починав ся у власній садибі одного з членів управи.

Юргісови довело ся робити в одній галузї того підземного ходу і роботи там повинно було стати на цілу зиму. Він був такий радий, що аж дозволив собі в той вечір справити бенкет у шинку — добре повечеряв, за ті гроші, що лишились, найняв собі кімнату для ночлїгу: за доляра у тиждень він міг тепер з чотирма товаришами спати на сїннику; за чотири доляри у тиждень він мав добрий гарячий обід у сусїдньому трактирі. За всїма тими видатками йому лишало ся з того заробітку ще чотири доляри у тиждень. Опріч того йому конче треба було справити собі де-що з одежи: — купив він собі чоботи, бо його черевики були вже на-нівець подерлись; купив і теплу вовняну сорочку, бо стара подерлась на лахміття. Цілий тиждень він міркував, чи купувати собі пальто. Траплялось йому не дорого ще добре пальто у хазяйки ночлїжного дому: воно лишилось у неї за довг після одного розношика, що вмер, не заплативши хазяйці грошей. Але Юргіс надумав, що без пальта він може обійти ся, бо в-день воно йому непотрібне при роботї, а в-ночи він спатиме тепер у теплій хатї.

Але се була помилка Юргіса. Робив він під землею від сьомої години вранці до пів-на-шосту з-вечорі. Отже у холодну добу без теплої одежи нїкуди було подітись на цілий вечір, тільки у шинок: там і тепло було, і світло, і компанія завжде була, і музика трала. Тай проводив він кож-

ний вечір у шинку, а там уже, звичайно, не без чарки було. Там таки просиджував він цілий день у неділю, переглядаючи старі ґазети і журнали з малюнками, де були й веселі карикатури, і портрети знаменитих людей або видатних злочинців, і малюнки голих жінок.

Оттаким життєм прожив Юргіс шість тижнів, працюючи під землею для того, щоб помогти компанії капіталістів притиснути і пригнобити спілку тягарових візників.

При тій підземній роботі, так само, як і на всіх фабриках у Чікаґо, не дуже дбало ся про безпечність робітників і що дня там трапляв ся якийсь нещасний випадок з робітником: або привалювала земля, бо підпорки були погані і ставили їх недбало, або паровози і ваґончики підземної залізниці душили і калічили людей. І се була там така звичайна річ, що нїхто на ті випадки не звертав уваги, опріче десятка або двох робітників, при яких нещастє стало ся: — вбитого або покалїченого виносили геть і на другий день усї вже за нього забували.

Так одного вечора і з Юргісом трапилась пригода: коли він вертав ся після роботи, несподївано наскочив на нього з бокової галузї паровоз, збив його, потовк плече і притиснув до стїни так, що Юргіс зомлїв. Опамятав ся він аж у каретї скорої лїкарської запомоги, де він лежав накритий теплим укривалом. У лїкарнї молодий лїкар - хірург направив йому звихнуту руку, його вимили гарненько у купілї і після того поклали у великій кімнатї, де лежало вже чоловік з двадцятеро ранених.

Юргіс пролежав у лїкарнї Різдво і се були для його найкращі Різдвяні свята за весь той час, що він прожив в Америцї. Правда, про ту лїкарню багато де-чого недоброго говорили у місті і писали в ґазетах, особливо про те, що там лїкарі дозволяють собі робити всякі спроби і досліди на хворих людях. Але Юргіс того не знав. Його вражала инша річ: — у лїкарнї годували консервами з Чікаґських різниць — тими консервами, що Юргіс і собаки не годував-би, бо знав, як і з чого вони роблять ся. От тепер він зрозумів,

куди подівається вся та сила консервів: — їх забирали у лїкарнї, у тюрми та у казарми для вiйська.

Через два тижнї Юргіс видужав і мусїв виписати ся з лїкарнї. Він ще не міг орудувати рукою і не здужав-би робити, але в лїкарнї не хотїли його більше держати, бо лїкарської запомоги йому вже не треба було, а на його місце у лїкарнї поклали другого покалїченого, який не міг обійти ся без лїкаря. І нїхто й не подумав про те, що Юргіс не має куди подітись, не має грошей, щоб прожити доти, коли здужає знов робити: нїкому про се й найменшого клопоту не було.

Нещасний випадок з Юргісом став ся у понедїлок. Увесь заробіток, що взяв він за тиждень у суботу, він витратив: заплатив за тиждень у-перед за нічлїг і за обід, а що лишило ся після того — те прогуляв у неділю у трактирі. Мав він у кишени тепер тільки 75 центів, та ще мав одержати заробіток за той один день — понедїлок — півтора доляра. Може, коли-б він почав позивати компанїю до суду за своє калїцтво, то вона заплатила-б йому що-небудь, аби тільки поговору та скандалу не було. Але Юргіс не знав, що можна так зробити, а компанія, певна річ, не нараяла йому того на своє лихо.

Пішов Юргіс, забрав свій заробіток за той день, потім пішов на ту кватиру, де наймав собі ночлїг. Але його місце вже давно зайняв инший і у хазяйки тепер не було нї одного вільного кутка.

Не пощастило йому і в трактирі, де він харчував ся. Хазяйка огледіла його з голови аж до ніг, роспитала про все і одмовила ся годувати його на-борг: вона собі розміркувала, що Юргіс принаймнї зо два місяцї не зможе ще робити і вона бояла ся вірити йому.

Юргіс пішов блукати по вулицях навмання і безнадїйний відчай взяв його. Холод був страшенний і хвисткий вітер різав йому лице, порошив очи снїгом і проймав наскріз через худу одежину. Не маючи нї захисту, нї теплої одежи Юргіс ясно зрозумів, що зо своїм пів-третя долярами він

не довго зможе боротись з таким лихом. Нїякої надії не було на найменший заробіток: — він не міг-би навіть ґазети продавати, бо не здужав-би оборонитись від своїх конкурентів. Не можна словами розсказати про той страх і відчай, що обняв нещасного, коли смерть голодна і холодна зазирнула йому просто в очи. Він почував себе так само, як, тяжко ранений звір у пустинї: дарма, що навкруги жили сотнї тисяч людей, десятки тисяч купались у роскошах та збитках. Він знав добре, що впаде з виснаги на вулиці і задубіє на морозї, а нїкому й думка не прийде подати йому хоч найменшу поміч. Гіркий досвід навчив його, що навіть жебрати не можна аби-як, а треба вміти, — і були справжнї майстрі того дїла, які й тут навіть одбивали йому заробіток.

У перший день він нїчого більше не думав, тільки щоб заховатись від того нестерпимого холоду. Він зайшов у шинок, до якого раннїйше вчащав, випив чарку і, тремтячи всїм тїлом, як у пропасницї, підійшов до грубки погрітись. У шинках був такий звичай, сказати-б звичайне право, що всякий, хто заказав собі порцію, міг грітись коло грубп, поки зїсть те, що купив. А після того треба було йти собі геть, уступивши місце коло вогню иншому, або-ж купити собі другу порцію. Хоч раннїйше він часто бував у тому шинку і не раз, бувало, грів ся коло печи довше, нїж мав на се право, але тепер він не насмілив ся порушати звичайне право, бо вигляд його тепер був такий нужденний, що шинкар не задумав ся-б і на хвилину і вигнав-би його на вулицю. Шинкар мусїв оберегати свої доходи, бо як-би він почав жалїти кожного обірванця, хоч-би й хворого та нещасного, то мусїв-би й сам незабаром закрити свій шинок.

Поплентавшись знов з годину по вулицях, Юргіс так некельно змерз, що не мав уже сили йти і мусїв знов зайти у шинок і знов випити й закусити.

Страх і відчай його брав, що коли так воно й далї буде, то тих грошей йому й на три днї не стане, а потім? — він бояв ся й думати, що буде потім...

А мороз над-вечір ставав ще гірший, Юргіс думав пі-

ти ночувати у поліційний участок. Але туди пускали тільки у дванадцять годин ночи. Тепер була тільки шоста година і треба кудись подітись на той час, щоб не замерзнути на вулиці. Юргіс за день уже шість раз забігав у шинки і шість раз мусів випити й закуспти. щоб мати право погрітись скілька хвилин.

В одному шинку трапив ся знайомий йому служка і дозволив йому трошки довше посидіти, поки хазяїна не було. Юргіс розсказав йому, який страшний день він пережив і як намучив ся. Служка дав йому добру пораду: — тут поблизу, у другому кварталї, мало відбути ся релїґійне зібраннє з проповідями та співами святих пісень; туди пускають усіх, а буде там не тільки тепло, а навіть душно, бо вже віддавна стягаєть ся туди бездомна біднота, така як і Юргіс, щоб дурно погрітись цїлий вечір.

Юргіс у тую-ж мить побіг туди.

На афішці, що була на дверях, він вичитав що зібраннє почнеть ся в пів-на-восьму годину. Отже треба було більш години дожидатись на морозі, поки одчинять.

На вулиці вже зібрала ся велика юрба таких самих злидарів, обдертих і мерзлих, яких лютий холод пригнав на релїґійні проповіді. Юргіс почав бігати підтюнцем по вулиці, щоб хоч трошки загрітись. а як ноги його втомлять ся і дух забивав ся від морозу й вітру. він забігав під ворота і тулив ся у куток до холодної як крига камяної стіни.

Вже не чув він ні рук, ні ніг. так вони задубіли від холоду, а в очах йому ставали жовті круги і здавалось, що скоро вже й мозок у голові замерзне, коли відчинило ся релїґійне зібраннє. Тиск у дверях став ся такий завзятий, що Юргісовн мало не звихнули у-друге хвору руку. Але він якось таки пробив ся у велику залу і примостив ся там коло величезної грубн. В одну мить народу наперло ся стільки, що навіть у сінях нігде було стояти. Проповідники мабуть думали, що се їх проповіді стягнули сюди таку силу народу, такого прихильного до релїґійної наукн.

На підмостках за столом сидїло три стареньких панів

у чорних сурдутах, а з боку коло роялю сидїла молода дївчина.

Спочатку проспівали гимн, потім один з промовців, високий, худий, чисто-виголений, в окулярах, почав проповідь. Юргіс дуже уважно слухав. Він страшенно бояв ся, щоб не заснути, бо мав звичку дуже голосно хропіти і бояв ся, що-б за се його не вигнали з зібрання.

Проповідник говорив про гріх і покуту, про безконечне милосердє боже. Він говорив з великим запалом і здавало ся, що обхопили його найкращі почування.

Юргіса почала брати злість. Шож-бо, справдї, міг тямити у гріхах та стражданні й покутї отой прилизаний панок у білому, як сніг, комірі, в одежі з тонкого здорогого сукна, з ситим черевом, отой пан, що живе у теплї, у добрі і має повні кешенї грошей! І плете він якісь дурницї про гріх та покуту тим людям, що тяжко борють ся з життєм і терплять пекельні муки від голоду та холоду. Юргіс починав ненавидїти того проповідника, бо бачив, що він береть ся навчати людей, а сам не знає їх життя і не тямить їх потреб. Він проповідує правду і справедливість, а сам живе з неправди і кривди, бо-ж як-би була на свїтї правда, то не було-б тих ситих панів-мілїонерів, не було-б і безхатних злидарів і волоцюг. І через те, що він має теплу домівку і добру їжу і гарну одежу — він думає що має право давати науку своїм обдертим і голодним ближнім, а вони повинні уважно слухати його, та ще може й дякувати за науку!

Ті пани піклують ся про душу своїх ближніх: кращеб вони подбали про їх нужденне тїло!

Зібраннє скінчило ся біля одинадцятої години і слухачі мусїли виходити; замість подяки всї вони нишком проклинали тих панів-проповідників за те, що вони так поквапились закрити зібраннє.

Ночлїг при поліції відчиняв ся тільки через годину. Юргісови, виснаженому хоробою, без теплої одежи, ледве сила була бороти ся з холодом, щоб не замерзнути на дворі. Він побіг улицею що-духу, а коли добіг до поліції, то

застав уже там коло дверей цілий натовп народу. Видима річ була, що всї вони нїяк не помістять ся у корідорах та сїнях полїції. Се було у сїчнї року 1904, коли в Америцї був великий промисловий крізіс і мало не що-дня закривала ся одна фабрика за другою і на вулицї опинило ся без роботи і без хлїба півтора мілїона робітників. Всї благодїйні товариства витратили всї свої засоби, а голодного і бездомного народу не меншало, а що-дня прибувало більше. Що вечора перед дверима полїцийних участків вчиняли ся запеклі бійки за право переночувати на голій холоднїй камяній долївцї.

Коли ночлїжка у полїції була повнїсенька, аж повернутись нїкуди було і двері полїції зачинились, на вулицї лишило ся більше половини того народу, що так добивав ся і дожидав захисту на ніч. І між ними на сей раз був і Юргіс, бо хвора рука не дала йому змоги пробитись у полїцію. Не було нїякого иншого способу, як піти ночувати у платну ночлїжну.

Аж серце заболїло Юргіса, довело ся йому о пів-напершу годину в-ночи заплатити десять центів за ночлїг, марно промучившись стільки у той нещасний, проклятий вечір. А вранцї з сїм годин треба вже було забиратись з ночлїжки і нїяким чином не дозволялось сидїти там хоч пів-годинки зайвих.

Лютї морози з вітром держались ще два тижнї, а Юргіс уже на шостий день після виходу з лїкарнї видав свій останнїй цент. Щоб не згинути на вулицї з голоду лишалось тільки одно: взятись до жебрацтва.

І він почав жебрачити з самого ранку.

Вийшовши з шинку він оглядів ся навкрути — чи нема де поблизу полїцийського і почав підходити до всякого перехожого, котрий хоч трошки мав доброго вигляду, розсказував йому про свою сумну долю і випрошував копійчину. А назбиравши пять центів, забігав погріти ся у шинок. Бувало иноді, що той, хто дав милостиню, помічав, що вона пішла у шинок і тоді, мабудь, жалкував, що дав і зарі-

кав ся вже на-завжде давати. Ніхто, одначе, не знав, що бідний змерзлий, безхатній булака не має иншого місця, щоб погрітись.

У де-яких трактирах та шинках давали навіть жебракам на-борг, а були й такі, що держали у себе своїх жебраків, давали їм кватирю і харчі за умовлену частину доходу. Але давали се вони не аби-яким прошакам, а справжним, котрі добре знали своє ремесло.

Здавалось-би, що Юргіс найкраще здав ся на ремесло жебрака: він тільки-що виписав ся з лїкарні, був блїдий і виснажений, рука його була ще підвязана, він був без теплої одежи і тремтїв з голоду.

Але-ж виходило зовсїм не так: він не знав жебрацького ремесла і йому дуже не щастило. Він говорив, що недавно вийшов з лїкарні, — але се-ж стара вигадка, всї її давно чули і нїхто йому не йняв віри; який доказ він має? що рука підвязана? Дурниця! Таку штуку вміє кождий вулишник. І се невелика штука!

Справжні жебраки так зручно підмальовували собі обличчя і так гарно вміли клацати зубами, що могли вдавати змерзлого навіть у Петрівку. Що в його немає теплої одежи? І се дурниця! Справжні жебраки вміли так зручно одягатись, що тїло їх покривало ще гірше дрантя і лахмїття, ніж у Юргіса, а під тим лахмїттєм у них було скілька теплих вовняних сорочок. Були такі зручні "спеціалїсти"-жебраки, що встигли назбирати собі чимало добра, жили у гарних квартирях і мали по скілька тисяч долярів у банку. Инші перестали вже жебрачити самі, а посилали на сю "роботу" хлопят та дївчат, яких брали до себе в науку і за се забирали собі більшу частину їх заробітку, або своїх дїтей. Де-які робили собі штучні калїцтва: ховали руки під одежу, а в порожні рукави привязували лікті нїби від одрізаних рук, або-ж удавали слїпих і наймали собі малих дїтей нїби-то за поводарів, або знов лягали у візки, нїби-то без ніг і їх возили по вулицях; инші знов робили собі штучні звихи та

зломи або розмальовували собі страшенні рани та язви на тїлї.

Але було між ними немало й справних калїк та слабих. Що дня поліція забирала потрошки того брудного шумовиння громадянства, иноді за ті штуки та шахрайства їх садовили у тюрму, але проте завжде було досить на вулицях міста таких, що з жебрацтва зробили собі ремесло і мали з нього добрий заробіток.

XXIV.

І мусїв Юргіс перемогти всї ті перешкоди, бо треба йому було заплатити хоч за найгірший ночлїг, а у день треба було що дві години вишити чарку і закусити, щоб не замерзнути. І так він з дня на день боров ся з найгіршим своїм лихом — з холодом, а душа його знемогла ся і відчай гнїтив його. Тепер тільки він бачив той культурний свїт таким, яким досі нїколи не бачив. Тепер він зрозумів, що скрізь панує тільки сила, а тою силою орудує тільки багатий для того, щоб держати у неволї бідного.

Юргіс був нїби-то вільний, але на що здала ся йому та воля, коли весь свїт був для нього, як тюрма; він мїг кидатись у тій тюрмі на всї сторони, але скрізь, мов той звір у клїтцї він натикав ся на ґрати; він мїг гризти зубами у лютій запеклости ті ґрати, але залїзнї прути були тверді і його нещасні зуби не могли зробити на них навіть маленької щербини. Він почував себе потоптаним і знївеченим у тій боротьбі за-для шматка хлїба і чекав кінця. Куди-б він не кинув ся у тій проклятій клїтцї, він скрізь натикав на залїзнї прути, а там за тими ґратами стояли багаті й ситі люде і згорда дивились на нього.

Багатирі одверталисъ від нього, коли він підходив до них на вулицї, ситі і приплизані поліцейські гнали його геть навіть слуги у трактирях та шинках недобрим оком поглядали на нього і вигоняли на вулицю, як тільки він заплатив за те, що зїв та випив. А коли він, бувало, настирливо чепляв ся до перехожого або хотїв трошки більше погріти ся

у шинку, на нього кричали з презирством, гнівом, навіть з огидою, наче-б він був не людина і не було йому місця серед людей.

І не тільки люде. Те саме говорили йому і грубі мури домів, і міцні замки на дверях, і залізні ґрати у сутеринах, і залізні віконниці та штаби на вікнах і дверях магазинів, повних дорогого краму з цілого світу. Ото-ж у той саме час злиднів і зневіря трапилась з Юргісом незвичайна і дивна пригода в його житті.

Одного вечора, — пізно вже було, але Юргіс ще не встиг зібрати грошей на ночліг, — сніг ішов і зовсім запорошив його, що був тяжко промерз. Він плентав ся коло театрів, уважно оглядаючись, щоб не примітив його поліцейський. Дивно, справді, було чому Юргіс так бояв ся поліцейських: — коли б його забрали у поліцію або навіть посадили у тюрму, то не було-б йому там гірше, як на волі. Але він їх чогось бояв ся і раз у раз оглядав ся, а як було примітить, що за ним назирають, то зараз поспішав сховатись у бокову вуличку. Втім він побачив дуже гарно вбраного пана, що йшов йому на зустріч. Юргіс у мить скулив ся і почав просити: —

— Будьте ласкаві, паночку — добродію, подайте мені що небудь на ночліг. Я зламав собі руку, не можу робити і не маю ні одного цента в кешені... Я чесний робітник, паночку! У перше з роду довелось мені жебрачити, але я в тому не винен...

З дебільшого Юргісови навіть не давали договорити і зараз обривали йому промову. Але сей панок не спинив його, а підійшов до нього зовсім близько. Юргіс помітив, що він непевно стоїть і тропки хитаєть ся.

— Га? Що ти кажеш? — спитав панок.

Юргіс промовив знов те саме, виразно і голоснійше.

Панок спер ся йому рукою на плече.

—Бідний же ти! — пробубонів він. — Погані, значить, твої справи? — він икнув, похитнув ся і обняв Юргіса рукою за шию. — І мої справи дуже погані, — промовив він. Паскудне житє!...

Вони стояли коло лїхтарнї і Юргіс міг добре придивитись до свого несподіваного приятеля.

Се був зовсїм молодий хлопець, лїт вісїмнадцяти, дуже гожий. Він був у цилїндрі ,у дорогій шубі з чорним коміром. Він усміхав ся до Юргіса любенько.

— Еге, еге... паскудне життє! — казав він. Коли б у мене не було жорстоких і лихих родичів, я міг би тобі помогти... А що з тобою стало ся?

— Я тілько що вийшов з лїкарнї, паночку.

— З лїкарнї! — скрикнув паничик, усміхаючись до Юргіса. — Тїтка Полї... — він икнув — еге, тїтка Полї також у лїкарнї... Бідна старушенція... вона породила близнят. А що в тебе було?

— Руку звихнув.

— Овва! Се погано! — скрикнув панич, співчуваючи. Ну, та се ще не така біда! Я б і сам залюбки звихнув собі руку ,аби тількп "вони" краще зо мною поводились. А, матери його лихо! Піддержи мене, голубе! Скажи менї, чим би я міг тобі помогти?

— Я голодний, паночку...

— Голодний? То чому ж ти не повечеряєш?

— Я не маю на се грошей, паночку....

— Нема грошей? Ну, то ми з тобою зовсїм рівні, бо і в мене грошей чорт-ма... Нї одного цента! У кишенях вітер гуляє. Ну, то чому ж не йдеш до дому, як я?

—Бо у мене нема кватирі, паночку.

— Нема кватирі?... Ти, значить, приїзжий? Ось тобі й штука!... А знаєш що? Ходїм до мене. Я тебе нагодую вечерею... Ми... — він знов икнув — поїдем до мене. Осе буде дуже добре. Бо я тепер сам один на цїлий дім... У нас тепер — нїкогісенько... Татусь поїхав у Европу, брат справляє свій медовий місяць, у тїтки Полї родились близнята... Всї порозлазились... З такого одиноцтва — хочеш не хочеш, а занеш!... Лишив ся тількп старий Гам, що прислуговує до столу... Чи можна в тепер одинокому обідати в себе вдома?... Ти скажеш: чому ж я не обідаю в клубі? Та ба! Вони хочуть, щоб я неодмінно ночував дома!... Що ти з ними поробиш? Татко наказав менї: ти повинен у вечорі вертатись до

дому. Ну, а вранці? — спитав я. Ні, голубочку, сказав татко. Коли ти думаєш вертатись до дому вранці, то я тебе зовсім не буду пускати з дому! Оттакий мій татко! Він завжде був такий... такий сердитий. Та ще приставив до мене старого Гама, щоб доглядав за мною! Всякий старий дурень має стежити за мною? Що ти скажеш на се, га? За таким добрим хлопцем... — він икнув — як я!... Невже ж мій татко не міг дати менї повної волї хоч на той час, коли поїхав в Европу?... Чи не сором йому, скажу на милость?... І я повинен що вечора вертатись до дому як раз у той час, коли можна було б де небудь так гарно погуляти!... Оттаке то! От через се я й мусїв... теє... Покинув Кітті... — він икнув,— а вона, бідненька, так плакала!.. Ну, що ти скажеш на се?... Я мушу вертатись до дому, — сказав я їй, — а завтра верну ся знов до тебе моя любко; а тепер мушу, повинен... — він икнув. Прощай, серденько! Прощай, галочко!... Прощай.

Голос панича ослаб і обірвав ся. Він цупко держав ся за Юргісову шию, а Юргіс неспокійно озирав ся навкруги, бо бояв ся, щоб хто небудь не побачив їх у купі. Але на вулиці не було нїкого.

— Вона мене не пускала, — мовив далї панич. Каже: "як же я тут лишу ся у теплї, а ти пійдеш сам один на такий холод. Страшенний холод! Ти змерзнеш, голубчику (вона таки нїженько менї говорила); нехай би хто пішов тебе проводити до дому, або хоч візника покликати. Бо тиж тропки пяний"... Я пяний?... Я такий самий пяний, як і ти, моя миленька Кітті... Так я їй сказав. Я — Фред Джонс і знаю, що роблю! Я сам дам собі раду, а як треба менї буде візника, то сам собі покличу. Еге, так, голубе мій? Що ти скажеш на се? — питав він Юргіса. Ти підеш до мене вечеряти... Еге, підеш? Дуже прошу тебе, серце, не одмовляй ся. Бо як ти не хочеш, то і я не піду до дому. Друг ти менї, чи нї? Та ти не бій ся. Покладай ся на мене. Тепер у себе дома я один господар: що захочу, те й буде. Скажу подати нам вечерю, пляшку старого вина звелю принести з льоху... Випємо собі тропки... Дома мене всї слуги слухають; так їм татко наказав.

Так вони пройшли, взявшись під руки, через усю ву-

лицю. Панич тягнув за собою здивованого Юргіса, а той не знав, що йому робити: він бояв ся, що на таку компанію звернуть увагу і може вийти з того якесь лихо. Досі їх ніхто не бачив тільки тому, що йшов рясний сніг і люде поховались, хто куди міг.

Нарешті Юргіс спинив ся.

— Чи ще далеко? — спитав він.

— Не дуже, — одмовив панич. Та ти, мабуть, втомив ся. Ну, щож — візьмемо візника? Га? Гукни!

І міцно держачись одною рукою за Юргіса він засунув другу руку в кешеню.

— Платити за все, звичайно, буду я, — додав він.

І він добув з кешені товстеньку пачку паперових грошей. Там було стільки грошей, скільки Юргіс не бачив за весь свій вік. І він з якимсь страхом дивив ся на ті гроші.

— Величенька пачка! — мовив панич. А всеж таки се дрібниця. Через тиждень з неї нічого не буде і я лишу ся без грошей. І до другого місяця у мене не буде знов ані цента. — Він пхнув. — Так приказав татко... щоб мені тільки раз у місяць видавали гроші з банку. Га! Що ти скажеш? Сеж нещастє! Сьогодня я послав таткови таку телєґраму: "Я мало не вмираю з голоду. Ради чести нашого роду прошу прислати мені на шматок хліба, а як не пришлете, то мушу поїхати за вами в Европу". Тепер чекаю відповіди. Побачимо, що буде. А як не пришлють грошей, то я перестану ходити у школу і не буду вчитись.

Юргіс слухав сю мову і весь тремтів, бо страшна думка прийшла йому: чи трудно ж було йому вирвати у пяного паничика сю пачку грошей і щезнути з нею у нічній темряві швидче, ніж той встиг би наробити репету?... Чому б не зробити так?

Але Юргіс ніколи зроду не був злочинцем і тепер не міг одважитись на таке діло. Тим часом Фреді виняв один папірець з пачки, а всю пачку сховав у кишеню.

— На тобі, голубе, — сказав він, подаючи папірець Юргісови. Вони саме тоді проходили коло вікна якоїсь кавярні і при світлі Юргіс побачив, що папірець був у сто долярів.

— Бери ж, — повторив панич. Заплатиш візникові, а здачу візьми собі. Я... — він икнув — нїчого не тямлю у грошових справах. Се й татко каже, а він вже знає. Осе вже, либонь, нї в кого нема такого хисту до грошових справ, як у татка. Можеш менї повірити. Я кажу таткови: ти вже старай ся добувати гроші, а я буду їх витрачувати... Він приставив до мене тїтку Полї. Але вона тепер у лїкарнї, бо породила близнят, а я втїк. Гей, гей візнику! А ну, гукни його ти!

Юргіс гукнув візника, що їхав улицею і той спинив ся коло пішеходу. Фреді через силу влїз у карету і Юргіс мусїв підсадити його. А коли Юргіс і сам хотїв сїсти, візник закричав на нього.

— Ну, куди? Ти, голубе, можеш і пішки. З Богом!

Юргіс послухав його і відійшов на бік. Але Фреді закричав на візника:

— Гей ти! Чого ти мішаєш ся не в свою справу? Се не твоє дїло! Сїдай, друже.

Візник замовк і Юргіс усїв ся в карету. Фреді сказав візникови вулицю і номер дому, куди везти і вони поїхали.

Панич розлїг ся на подушках карети, промимрив щось і задрімав. Тремтячи від холоду і нервового настрою Юргіс міркував, чи не можна таки якось витягнути пачку грошей з кешенї панича і дремнути з ними, але не наважив ся: і витягати з чужої кишенї небезпечно, та і візник, напевне, назирає за таким неповинним пасажиром. І він порішив задоволь нитись тою сотнею долярів, що дістав чесним способом.

Їхали вони з пів години і нарешті каретка спинилась. Дім стояв над берегом озера. Від озера віяв холодний аж пекучий вітер.

Приїхали, — сказав візник.

Юргіс розбудив свого панича. Містер Фреді росплющив очі.

— Га- Що таке? де я? — пробубонїв він, дивлячись сонними очима на Юргіса. А ти хто такий? Ага! Лихож його матери!... Зовсїм забув... Так, так, голубе... Осе ми вже вдома? От і чудово! Прошу до господи. Вррр... Ото чортів мороз!... — він икнув.

Карета спинилась коло гарного великого камяного будинку, з баштами по кутах, так ніби у старезному феодальному замкови. Юргіс щиро подумав, чи не помиляв ся Фреді і сказав візникови не той нумер; йому здавало ся неможливим, щоб одна людина могла займати такий величезний будинок, що більший був за мійську ратушу.

Мовчки, взявшись під руки, вони пішли по сходах.

— Тут повинна десь бути голова електричного дзвінка, — промовив Фреді. Піддержи мою руку, я пошукаю. Держи добре... Ось вона! Ну, слава Богу!

Почув ся голосний дзвінок. Через кілька хвилин двері відчинились: на порозі стояв високий, поважний чоловік у синій лїберії. Фреді втягнув за руку свого товариша і двері за ними зачинились. Нещасний Юргіс почував себе дуже ніяково; серце його стукотїло у грудях, бо він опинив ся у такому місці, якого з роду не бачив і навіть у казках не чув. Сїни були роскішні: високу стелю піддержували білі мармурові кольони, такі ж самі білі мармурові сходи, застелені богатим климом, вели на гору; по стїнах були роскішні малюнки з тонкими золотими мережками. Світили скрізь електричні лямпки.

Мовчазний чоловік у лїберії йшов за ними. Містер Фреді кинув йому ідучи свого циліндра, потім, пустивши руку Юргіса, хотїв був скинути шубу, але не міг сам і лакей поміг йому. Зявив ся ще другий лакей, такий самий поважний, як і перший. Він підійшов до Юргіса, який аж здрігнув ся з переляку, і взявши його за руку, ні слова не кажучи, повів до виходу. Але Фреді рішуче і сердито сказав:

— Гамільтоне! Мій друг лишить ся зо мною.

Слуга спинив ся і пустив Юргіса.

— Іди до мене, голубе, — промовив Фреді — і Юргіс підійшов до нього.

— Та що се ви робите, містер Фреді? — скрикнув лакей.

— Іди краще довідай ся, чи не забули ми заплатити візникови, — сказав йому молодий хазяїн, ікнувши.

Юргіс мало не озвав ся. "та сеж менї ви доручили рос-

платити ся!" — але здержав ся. Тоді другий лакей кивнув першому і той вийшов до візника.

Юргіс пішов за молодим хазяїном. Вони пройшли через велику гарну залу, потім повернули на право; далі двері були зачинені.

— Гамільтоне! — крикнув містер Фреді.

— Що прикажете, паничу? — озвав ся той.

— Що се стало ся з дверима в їдальню?

— Нічого, паничу.

— Чого ж вони зачинені?

Лакей відчинив двері. В їдальні було темно.

— Світла! — приказав містер Фреді.

Слуга повернув гачок, що був на стіні і вмить уся їдальня освітилась так ясно, що Юргіс аж зажмурив очи. Лиш згодом він міг роздивитись по тій великій, роскішній кімнаті. Чого там тільки не було! Висока стеля була зводом, як у церкві та химерно розмальована, та й по стінах були гарні малюнки: і ліси, і річечка, і полювання на всяку звірину всякими способами: і верхами, і собаками; була й богиня полювання Діяна зо своїми собаками, були й прегарні німфи та дріади, що купались у річці. Юргісови здало ся, що він опинив ся у якомусь зачарованому місці.

По середині їдальні стояв великий стіл з чорного дерева, цвяхований і мережаний золотом і сріблом, а на столі стояла велика прегарна срібна ваза, повна чудових квіток, яких Юргіс досі й не бачив зроду; між квітками була схована електрична лямпка і здавало ся, що ті квіти самі світили своїм власним, тасмним світлом.

— Се їдальня,— мовив Фреді. Що ти про неї скажеш?

Юргіс, як то кажуть, язика забув. А Фреді підступав до нього, до самого його носа і домагав ся відповіди.

— Га? Що ти кажеш? Подобаєть ся тобі?

— Подобаєть ся, — пробубонів Юргіс.

— Ти кажеш, що тобі подобаєть ся? Ну ні, голубе, ти ні чого не тямиш... Вона занадто велика для одної людини. Хіба ні?

Втім нова думка прийшла йому і, не чекаючи відповіди, він спитав:

— Та ти, може, взагалі нічого такого не бачив зроду? Еге ні? Ти з села?

Юргіс признав ся, що з села.

— Я так і думав. Ви, селяне, нічогісенько не розумієте у таких справах. Татко навмисне приводить сюди таких селян і показує їм усе. — Він икнув. — Вони аж роти роззявляють з дива. А скільки, мабуть, потім росказують про се, вернувшись до дому! Дворець старого Джонса! Джонса, фабриканта консервів! Короля мясного треста! Таж усе чисто що тут є, зроблено зо свинини! Розумієш? Ось з чого зроблено все се добро... Еге, еге. Тут є на що подивитись... — він икнув. — Та невже ж ти ніколи нічого не чув про старого Джонса?

Юргіс мимохіть широко роскрив очі. Панич, хоч пянень кий помітив се і спитав:

— Чого ти так?... Ти його знаєш?

Юргіс промовив тихо:

— Я у нього служив на різниці.

— Ти? Ти служив на різниці? — здивував ся Фреді. От так штука! Дай же мені твою чесну лапу, нехай я стисну її. Яка ж шкода, що нема татка! Ото був би він радий побачити тебе тут! Він так любить своїх робітників! Праця капітал... спільні інтереси... та инше всяке таке... — він икнув. Та-ак! Трапляють ся ж иноді такі чудасії... Гамільтоне! Я мушу тебе познайомити. Се давній приятель мого тата! Друг нашої семї!... Робив на різницях... Він прийшов до мене в гостину, посидіти вечір, Гамільтоне... Гарний, веселий буде вечір. Так осьщ бачиш, осе мій друг, містер... Як же тебе звуть, друже?

— Юргіс Рудкус.

— Осе ж познайом ся, Гамільтоне! Мій найкращий друг, містер Руд... Рудкус... подайте собі руки.

Увічливий слуга мовчки вклонив ся і подав Юргісови руку. Тоді молодий Фреді, тикаючи пальцем у груди Гамільтона, промовив:

— Я тебе бачу наскрізь! У заклад піду на цілого доляра, що я знаю всї твої думки! Ти напевне думаєш, що я пяний. Еге так?

Слуга знов уклонив ся.

— А так панпчу!

Тодї молодий хазяїн, міцно вхопившись за Юргісове плече, несамовито роскричав ся на слугу:

— Ах ти, старий бовдуре! — кричав він на весь дім. Ти смієш говорити менї такі речі!... Геть з очей моїх! Геть із сього дому! Щоб і дух твій не пах тут! Ось я вам покажу, який я пяний! Всїх вас розжену!

Але гнїв панича скоро ущух і прийшли йому инші думки.

— Голубе мій, ти може хочеш усе оглядїти гарненько? — спитав він Юргіса. — Я тут хазяїн і покажу тобі все чисто, і роскажу: Дивись: осе сальони; сей у стилї Людвика XV... сей у стилї Людвика XVI... Осї кресла по три тисячи долярів за кожне. Курильна кімната у стилї Марії Антуанети. Дивись на малюнки: Рюнедаль — пастухи і пастушки, танцюють — двадцять три тисячи долярів... Ось велика саля... балкон гарний, — щоб перевезти його з Европи, треба було будувати нарочитий корабель, — шістьдесять вісїм тисяч долярів. Стеля-пляфон, мальований у Римі — не памятаєш Гамільтоне, хто малював?... Моттарні, Макароні?... забув. А ось тут срібло — робота Бенвенута Челїні... Надзвичайно гарна робота, кажу тобі. Орґан — тридцять тисяч долярів, дядечку мій! Ану, покрути його. Гамільтоне, містер Рудкус послухає... Не хочеш, ну нехай ,не треба. А, бодай же його! Я й зовсїм забув... Гамільтоне, він голодний! Подай нам зараз вечерю. Тільки... — він икнув — тут, у мене... Ми повечеряєм у моїх кімнатах... на моїй половинї... там буде краще... Ось тепер ходїм сюди, — звернув ся він знов до Юргіса, — тільки гляди: не послизнись на паркетї. Гамільтоне! Добру вечерю подай нам, з шампанським. Памятай, кажу тобі: не забудь шампанського... Та ще подай нам тої старої мадери 83 року. Чуєш, друже мій?

— Чую, містер Фредерік, — мовив старий слуга. Але, дозволю собі сказати: ваші татко наказували...

Містер Фредерік гордо випростив ся:

— Друже мій: наказ мого татка... він икнув — се моє дїло, а не твоє!

З тим словом він пішов далі, міцно держачись Юргісової руки. Втім він спинив ся.

—Гамільтоне! Чи не було сьогодня менї телеґрами від татка?

— Нї, паничу.

— Мабуть татко ще у дорозї. А як ся мають близнята, Гамільтоне?

— Дуже добре, паничу.

— Дуже радий, — сказав містер Фреді.

Хитаючись на ногах пішов він по сходах, спершись на Юргіса. Вони пройшли коло дуже гарного малюнка, де була намальована нїмфа над джерелом води, потім пройшли через величезну салю, де стеля була зводом і пройшли далї у кімнати містера Фредї. Лакей, що був у-низу, тепер ішов перед ними, відчиняючи двері і засвічуючи електричне світло.

Кабінет містера Фредї був дуже гарно і химерно вбраний. По середнї стояв великий стіл з книгами, паперами і тютюном; стїни були покриті преріжними причандалами до всяких забав: прапорцї, ракети для ляви-теніса, веслами і т. п. На одній стїнї була прибита голова оленя з величезними гилястими рогами, а навпроти її — голова тура. Дїл був застелений ведмежими та тигровими шкурами; скрізь під стїнами стояли мяхкі, дуже вигідні дивани з подушками, вишитими й мережаними чудовими взорами і такі-ж самі роскішні кресла. Один куток був убраний у перському стілї, гарними килимами і висїла там химерна михтарня, цьвякована дорогоцїнними камінями. За кабінетом була уборна кімнатка з басейном з дорогого мармуру, що коштував більш, як сорок тисяч долярів.

Містер Фреді оглянув ся по кабінетї, неначе шукаючи чогось і через хвилину з сусїдньої кімнати вийшов здоровенний пес-бульдоґ, найогиднїйша тварина, яку тільки бачив Юргіс з-роду. Пес позіхнув, широко розявивши страшні щелепи і, махаючи хвостом, підійшов до свого пана.

— Голя, Дюй! — закричав Фреді. Ти спав дружe мій? Добре, добре... Ну чого ти, чого?

Пес дивив ся скоса на Юргіса і гарчав.

— Цить, Дюй не можна! Се мій друг. Се давнїй друг

мого татка, містер Реднос. Голубе мій, — звернув ся він до Юргіса: дозволь представити тобі адмірала Дюя! Можете подати один-одному лапу... — він икнув. — Се не аби-яка собака: медаль йому дали на виставі в Ню-Йорці.

Отак балакаючи Фреді усів ся на одно з великих кресел, а собака лягла коло нього на килим. Вона вже не гарчала на Юргіса, але не зводила з його очей. Лакей зачинив двері і, стоячи коло стола, також не спускав очей з несподіваного гостя. У сінях тим часом почула ся хода і незабаром увійшов слуга у лівреї і всіє складного стола; за ним увійшло ще двоє слуг з полумисками і підставками. Розставили стола і виклали на нього вечерю. Там були паштети й пиріжки, холодна телятина, шинка, сардини та инша риба, були й солодкі ласощі преріжні, і свіжі морелї, хоч се було зимою, у сїчнї. Було і пляшок шість шампанського та иншого вина.

— Осе добре! — весело скрикнув містер Фреді. Сїдай, друже, ближче... Присовуй ся.

Він сїв до столу. Лакей ляснув затичкою з пляшки, Фреді налив шампанським три шклянки під ряд і випив їх всї одну за другою. Слуга підсунув до столу ще одно кресло; Юргіс не наважив ся сїсти, але Фреді показав йому рукою на кресло і Юргіс несмілливо сїв. Фреді помітив, що при слугах Юргіс почував себе нїяково і сказав їм:

— Ви можете собі йти.

Троє слуг вийшло, але старший, метр-д'отель, лишив ся.

— Ви теж забирайтесь собі, Гамільтоне, — сказав молодий господар.

— Містер Фредерик... почав той.

— Та йдїть до чортового батька! — крикнув грізно Фреді. Чусте?

Слуга вийшов і зачинив за собою двері. Юргіс помітив, що, зачиняючи двері, він вийняв ключа з замка, напевне для того, щоб заглядати через дірку.

Містер Фреді заспокоїв ся.

— Ну тепер починай, — сказав він.

Юргіс несмілово подивив ся на нього.

— Їж! — казав панич. Не сороми ся.

— А ви — що-ж? — спитав Юргіс. Чому самі не їсте?

Я не голодний, — озвав ся той. Я вже вечеряв у Кітті.. Я тільки буду пити. Лупи сам!

Не кажучи більше ні слова, Юргіс взяв ся до їжи.

Він накладав собі повний рот, орудуючи ножем і вилкою, як двома лопатами. Як тільки він почав їсти, прокинув ся в йому страшенний голод, що давно вже і нестерпимо мучив його. Він заспокоїв ся тільки тоді, коли укутав усе чисто що було на полумисках.

Господар дивив ся на свого гостя і дивував ся, бо ніколи з роду не бачив такого апетиту.

— Дивний апетит! — бубонів він, не зводячи очей з Юргіса. Ну, тепер треба все се запити.

Юргіс узяв пляшку і почав пити просто з неї. Чудове вино здавало ся, розливалось по всіх його жилах теплом роскішним. Він поставив пляшку на стіл тільки тоді, як спорожнив її всю.

— Смачне? Га? — з цікавим спочуттєм спитав Фреді. Він одхилив ся у кріслі назад, заклав руки за голову і приглядав ся до Юргіса. Юргіс і собі також почав приглядатись до панича.

Фреді був у чорній вечірній одежі та у білій, як сніг, сорочці; він був дуже гожий, русявий, кучерявий, дуже гарний і лагідний з обличчя. Він любо і привітливо усміхав ся до Юргіса, а потім почав розсказувати йому про всї свої семейні справи.

Його старший брат Чарлї закохав ся у дуже гарну дівчину, що грала в театрі. Чарлї хотів з нею одружити ся, але батько рішуче сказав йому, що позбавить його спадщини, коли він се зробить. Щоб задобрити і заспокоїти дівчину батько послав її таку суму грошей, що вона справдї готова була відрікти ся свого кохання. Тодї Чарлї покинув науку в університеї, одружив ся таки з нею і поїхав з молодою у мандрівку на автомобілї. Батько пересердив ся і простив їх потім. Хотів батько також позбавити спадщини й сестру їх Гвендолїну за те, що без дозволу вийшла заміж за італійського маркіза дуже давнього роду. Вона оселилась зо своїм чоловіком у його прадідівському замку в Італії і жила з ним

доти, доки він не почав кидати їй в голову посудою. Вона дала телеґраму батькові, прохаючи його заступництва і оборони. Отсе-ж тепер старий поїхав туди, щоб якось полагодити ту справу. Через отсї події він, Фредї, лишив ся тепер сам один-однїсенький, маючи у кешенї тільки якихсь нужденних дві тисячі долярів на дрібні видатки. Але він має вдачу рішучу і коли побачить, що грошей не стало, то сповістить татка телеґрамою, що хоче одружитись з Кітті. — А тоді побачимо, що з того вийде, — додав він.

Балакучий панич розсказував оттак, аж поки втомив ся. Потім він любенко усміхнув ся, але зараз загарчав страшний бульдог і переляканий Юргіс прикипів на місці і навіть дух затаїв.

Двері тихенько відчинились і війшов метр-д'отель. Він навшпиньках підійшов до Юргіса, погрожаючи йому кулаком. Юргіс з переляку аж встав з крісла і відступив назад. Коли він, підступаючи, упер ся спиною в стїну, слуга підійшов до нього зовсїм близько і показавши на двері, промовив тихо:

— Геть!

Юргіс вагаючись подивив ся на Фредї, але той мирно хропів собі у кріслї. Слуга помітив той погляд.

— Коли то його розбудиш, волоцюго, — прошипів Гамільтон, то я тобі розтрощу всю морду геть!...

Юргіс стояв, не знаючи, що робити. Тоді на підмогу метр-д'отелеви встав "адмірал Дюй" і загарчав так грізно, що Юргіс мусїв покорити ся і схиливши голову, пішов до дверей.

Коли вони мовчки спустились з високих сходів, пройшли аж до перших сїней і дійшли до дверей, що на двір, слуга коротко приказав:

—Руки в гору!

Юргіс відступив трошки назад і стиснув свій дужий кулак.

— З якої речи? — скрикнув він, поміркувавши, що слуги хочуть потрусити його кешенї. — А-ну, попробуй!

— То ти так? — промовив Гамільтон. Добре; то я покличу полїцію.

— Клич, скільки хочеш, — люто закричав Юргіс, — але чорта зіси, поки до мене доторкнеш ся! Я нічого не вкрав у сьому проклятому домі, бодай він завалив ся враз із тобою, — і труснти мене ти не посміеш!

Слуга, злякавшись, щоб той крик не розбудив молодого хазяїна, швидко і сердито відчинив двері.

— Геть!!!

І в той час, коли Юргіс переступав поріг, він стусонув його в спину, що той шкереберть покотив ся по всіх стушнях довгих камяних сходів і запоров носом просто у сніг.

XXV.

Юргіс підняв ся на ноги і люта злість аж дух йому заперла у грудях. Але двері за ним щільно зачинились і багатий палац стояв перед ним у пітьмі ночи, мов неприступна фортеца. В одну мить пекучий мороз мов залізними кліщами обхопив його тіло і він мусів швидко побігти, щоб загріти ся.

Лише добігши до людних улиць він пішов поволі, щоб не звертати на себе уваги. Хоч уся ся пригода скінчилась для нього не дуже великою честю, але в в душі він почував себе щасливим. Тепер він викрутив ся з біди на довгий час. Раз-у-раз він запускав руку в кешеню і налапував там дорогоцінний папірець.

Одначе й тут виникла йому несподівана труднація, несподівана й предивна. Опріче сього папірця він не мав ні однісенького цента, а треба-ж було де-небудь переночувати, — значить треба було й ті гроші розміняти.

Юргіс роздумував з сього приводу з пів години; у нього не було ні одної душі близької, знайомої, яка помогла-б йому в сій справі, порадила-б його і треба було думати самому. Міняти сотню долярів у ночліжці — се значило йти на певну смерть: його обкрадуть, а потім напевне задушать. Він міг би піти на станцію і попросити там у касі, щоб розміняли йому гроші. Але зараз звернуть увагу, що він, такий обдертий і нужденний, міняє сотню долярів. Його напевне арештують, а хто-ж йому пойме віри, що він таким чудним способом

добув ті гроші? А Фреді прокинувшись в ранці обрахує ться що не стає йому сотні долярів, заявить у поліцію і вона напевне достежить, у кого гроші.

Єдиний спосіб лишав ся — заплатити комусь добре за розмін — тай край.

І він уважно почав розглядати всї трактирі та шинки, вибираючи, куди безпечнїйше було-б зайти.

Нарештї він наважив ся зайти туди, де у той час не було нїкого, опріче хозяїна.

— Чи можете ви розмінняти менї білєта у сто долярів? спитав він, увійшовши в шинок.

Шинкар був здоровенький, як дуб, чоловік, з червоним лицем, неголеним мабудь зо три тижнї. Він здивованими очима глянув на Юргіса.

— Що таке?

— Я питаю: чи можете ви розмінняти менї білєта у сто долярів?

— А де ви його добули? — спитав той, неґевним поглядом оглядаючи Юргіса.

— Се вже не ваше дїло. — одмовив Юргіс. Білєт мій а менї треба дрібних грошей. Я вам добре заплачу за розмін.

Шинкар дуже уважно знов оглядїв Юргіса.

— А покажте менї його, — сказав він.

— Але-ж ви менї розміняйте? — спитав Юргіс, міцно стиснувши гроші рукою у кишенї.

— Так як-же я можу сказати? А може він у нас фальшивий, — скрикнув шинкар. Треба роздивитись попереду.

Юргіс несміливо підійшов до прилавка, добув папірець з кешенї і вагаючись, подав його шинкареви, який стежив за ним недобрими, ворожими очима. Шинкар узяв папірець і почав його розглядати. Він потрїпав його, перевернув, подивив ся против світла. Папірець був зовсїм новенький, непомнятий і наводив на шинкаря сумнїви. Юргіс не спускав з його очей нї на одну хвилинку.

— Гум... — протягнув шинкар, ще раз оглядаючи обірванця з підвязаною рукою, що мав папірець у сто долярів. — Ви може-б чого-небудь випили?

— Добре. Дайте менї шклянку пива.

— Зараз. А тим часом я вам приготую здачу.

Він всунув папірець у кешеню, налив шклянку пива, поставив її перед Юргісом на прилавок, витягнув зо стола шухлядку і, добувши дрібні гроші, виклав перед Юргісом: дві монети по десять центів, одну в двайцять пять центів і одну — пятьдесять центів.

— Ось вам, — сказав він.

— Юргіс чекав, думаючи, що той зараз достане і виложить йому решту грошей. А далі спитав:

— Ну, а ще девятьдесять девять долярів?

— Яких девятдесять девять долярів?

— Та здачи-ж... З сотні долярів...

— Що ви вигадали? Ви, мабуть пяні?...

Юргіс витріщив ся на шинкаря росширеними очима,, в яких малював ся: жах, і здивованє. У першу хвилину він неначе скаменів. Потім опанувала його несамовита лютість. Він заревів, як дикий звір ухопив шклянку і пустив її в голову своєму вороговп. А той вже сподівав ся такого і в туюж мить присів за прилавок тай шклянка не влучила його.

Зараз після того він випростив ся, перегнув ся через прилавок і з розмаху вдарив Юргіса зо страшенною силою в лице своїм здоровенним кулаком. Юргіс повалив ся на землю. Поки нещасний старав ся піднятись, шинкар зняв страшенний крик, кличучи на поміч. Він обійшов кругом, прямуючи до дверей на улицю, але Юргіс встиг ухопити пляшку з пивом і знов пустив її в голову йому; але і на сей раз він не влучив і пляшка, вдарившись об стіну, розбилась у-дрізки. Тоді він, не тямлючи себе з лютости, кинув ся на свого ворога, щоб ухопити його за горло. Але шинкар був до сього готовий: він ухопив з прилавка великий молоток і так зручно вдарив Юргіса межи очи, що той без памяти впав на землю. Через хвилину він знов оговпав ся і хотів устати, але саме в той час двері відчинились і у шинок увійшло двоє людей.

Юргіс, сидячи долі, випростував із завязки слабу руку, щоб лехче було боротись.

— Стережіть ся, — крикнув шинкар тим людям, що війшли. У нього є ніж!

Бачивши, що є підмога, шинкар кинув ся на Юргіса і хотів його повалити. Юргіс не давав ся. Саме у ту хвилину війшов поліцейский. Шинкар і його поспішив попередити:

— Стережіть ся, бо в його є ніж!

Юргіс хотів устати хоч на вколішки, але тепер уже на нього кинув ся поліцейский: вдарив по лици важкою палицею з оловяною головкою. Кров обюшила Юргіса і він, не тямлючи вже нічого, кинув ся бити кулаками всіх направо і наліво. Але поліцейський влучив його своєю палицею ще раз у тімя і Юргіс, мов підкошений повалив ся на землю. Поліцейський нахилив ся над ним, щоб перевіритись, чи не скочить він знову, але Юргіс лежав, мов мертвий.

Тим часом шинкар обланав свою власну голову.

— Ох, Боже мій! — скрикнув він. Я вже думав, що живий не буду. Чи є на мені кров?

— Я не бачу крови, Джек, — сказав поліцейський. Що се у вас тут стало ся?

— Він дуже пяний, та такий завзятий, шельма, що мало мене не задушив. Доведеть ся вам Біллї, викликати тюремну карету і людей, щоб забрати його.

— Ні, одмовив поліцейський. Тепер він уже не буде брикатись. Та й до поліції не далеко йти.

Він ухопив Юргіса за комір.

— Гей, вставай!

Юргіс і не ворохнув ся. Тоді шинкар пішов за прилавок, поклав сто-доляровий папірець у шухляду, взяв кварту води і плеснув Юргісови на голову.

Нещасний застогнав і поворушив ся. Поліцейський помiг йому підвестись на ноги, взяв його під руку і повів у поліцію. Се було справді недалеко і через скілька хвилин Юргіс лежав уже у камері, до якої забирають усіх пяних, щоб протверезились.

Він пролежав там без памяти до половини ночи. Потім він почав стогнати; смага пекла його страшенно, а голова роспалилась, мов в огні. Він кричав, просив води, але ніхто його не чув. Таких нещасних, як він, у камері було з десяток; у всіх їх голови боліли і всї вони хотіли води, та ніхто їх не слухав і не чув. У всіх поліцейских участках таких бідолаш-

них почують сотні, а по всіх великих і малих містах — десятки тисяч. Але ніхто нігде не слухає, як вони стогнуть.

Вранці Юргісови дали кварту води і скибку хліба, а потім посадили у тюремну карету і повезли у суд. Йому довелося знов сісти на лаву підсудних, де вже було скілька десятків людей. І він сидів нерухомий, з затуманеною головою, дожидаючи своєї черги.

Як дійшла черга, суддя викликав шинкара-свідка і той під присягою розсказав, що Юргіс, після пів ночи зайшов у шинок дуже пяний, сказав подати собі шклянку пива і дав одного доляра. Коли шинкар дав йому здачи девятьдесять пять центів, він почав домагати ся ще девятьдесять девяти долярів; ще не встиг нїбито, шинкар опамятатись з того дива, як Юргіс пустив йому шклянкою в голову, а потім ухопив пляшку пива і почав трощити у-дрізки все навкруги.

Суддя викликав Юргіса. Він виступив у перед, а вигляд його був страшенний: обдертий ,роспатланий, з дикими червоними очима: одна рука на брудній підвязці, на чолї і на щоці дві широкі закрівавлені рани, око підбите, з синяком — аж страшно і гидко було дивитись.

— Чим ви можете виправдитись? — спитав суддя.

— Я пане суддя, війшов у шинок і попросив осього чоловіка розміняти менї білєта у сто долярів. Він згодив ся, але сказав, щоб я що-небудь випив. Я йому дав гроші, сто долярів, а він менї здачи не дав.

Суддя дивуючись глянув на підсудного.

— Ви йому дали папірець у сто долярів? — перепитав він.

— Так, пане, суддя, — підтвердив Юргіс.

— Де-ж ви його взяли?

— Панок? Який же? З якої речи?

— Менї дав один панок.

— Якийсь молодий панич. Я його зустрів на улиці. Я попросив у нього на ночлїг.

По судовій камері зняв ся сміх, а поліцейський, що стояв коло Юргіса, аж затулив рота рукою, щоб не реготати. Усміхнув ся й суддя.

— Я кажу правду, пане суддя! — скрикнув Юргіс.

— Ви певне вчора більше випили, ніж назбирали грошей.

Еге так? — спитав суддя.

— Ні, пане суддя, не так, — заперечив Юргіс.

— То ви кажете що нічого не пили?

Ні... Я, таки... шив...

— А що саме?

Я випив цілу пляшку... Чогось... Я не знаю, як те вино зветь ся... Як вогонь по тілі розійшов ся...

У судовій камері знов почув ся сміх. Але тепер суддя насупив брови і спитав підсудного:

— Ви вже судились коли?

Несподіване питанє збентежило бідолаху.

— Я... я... — пробубонів він.

— Тільки правду кажіть, — суворо промовив суддя.

— Судив ся, пане суддя.

— Скільки разів?

— Один раз.

— За що?

— За те, що побив дозорцю, пане суддя... Я робив на різницях... Він мене...

— Досить! — обірвав суддя Юргісову мову. Се вже инша справа, можете не розсказувати. А коли вино вас так дуже опияняє, то краще старайтесь не пити його. Десять день арешту і судові видатки. Далі!

Юргіс хотів закричати з одчаю, але поліцейський вхопив його за ковмір і потягнув з судової камери. Його відвезли у тюрму.

Сівши у камері на лаву, він гірко заплакав. Тяжка кривда стиснула йому серце. За що його покарано? Чому суддя і поліція не вислухала його, не звернули уваги на його слова, а пойняли віри тому шинкареви?

Юргіс не знав, що кожний шинкар платить поліцейському по пять долярів у тиждень, щоб той держав його руку, помогав йому у прикрих пригодах та не чепляв ся, що він у неділю шинкує.

Отак і довело ся Юргісови у другє попасти у Брайд-Уельську тюрму. У тій бійці у шинку йому знову звихнули

руку; тому то його не посилали на роботу бити каміня і тюремний лікар знов управив йому той звих; завязав він йому і око, і рани на чолі та на щоці.

Коли на другий день арештантів випустили на тюремний двір на проходку, Юргіс несподівано зустрів ся там з Джеком Дуаном. Давній знайомий дуже зрадів, побачивши його і мало не кинув ся обіймати його.

— Боже мій! Се-ж "смердючка"! — скрикнув він. Що з тобою стало ся? Чи не попав ти у машину, що січе мясо на ковбаси?

— Ні. Мене поранено було на підземній залізниці.

Круг них зібрав ся гурток арештантів і Юргіс розказав їм усе, що скоїло ся з ним за останній час. Більшість арештантів не поняли йому віри ні на одне слово, але Дуан добре знав, що чесний Литвин не вміє брехати.

— Ну, значить, — утерли тобі маку, — сказав він Юргісови, коли вони лишились у двох; нехай же се тобі буде принаймні наука з сього!

— Досить уже я мав тієї науки з тої пори, як ми з тобою розійшли ся, — понуро промовив Юргіс і розказав Дуанови, як він прожив ціле літо. Потім він спитав його:

— Ну, а ти? Давно вже тут?

—Ні, — відмовив Дуан. Я попав сюди позавчора. Осе вже другий раз я тут, а сам не знаю — за що? Не щастить менї, тай годі. Я не міг їм заплатити стільки, скільки вони хотїли з мене здерти... А чому б нам обом, Юргісе, не покину ти геть те прокляте Чікаґо?

— Я не знаю ,куди менї йти? — сумно промовив Юргіс.

— А я на що? — усміхнув ся Дуан. Не жури ся, дамо собі раду. Поспдьмо тепер трохи, поки що, а там побачимо.

У Брайд-Уельській тюрмі Юргіс зустрів скілька людей, яких бачив тут і ранійше. Опріче того він побачив тут велику силу народу, молодих і старих, зовсім подібних до його старих знайомих. Так само, як хвилї на морі: вода у кожній хвилї инша, але одна хвиля зовсім така, як і друга. Він прохожував ся з ними по тюремному дворі і слухав їх оповідання. Хто зручнійший був — той хвалив ся своїми вчинками, а хто плохійший — той слухав їх і дивував ся.

Коли Юргіс перший раз сидів у тюрмі, він раз-у-раз думав про свою сїмю не вважав на те, що дїялось навкруги. А тепер. А тепер нїщо вже не вадило йому придивлятись і прислухатись до тюремного життя і він ясно розумів тепер, що і сам він є частина то нещасної громади, обєднаної спільним лихом і спільними змаганями. На життє він дивив ся тепер так само, як і всї його тюремні товариші.

Перше дїло, яке мав зробити Юргіс, коли його випущено з тюрми, без копійки грошей, — було розшукати Джека Дуана. Він був дуже вдячний йому і шанував того панича, що не погордував простим робочим, бурлакою і жебраком і поводив ся з ним ,як з людиною. Юргіс і в думку не брав, що він сам може бути дуже користний свойому приятелеви; він досї ще не знав, що дуже рідко трапляють ся люде, які роблять комусь иншому добро, не маючи на метї своєї власної користи.

Адреса, яку дав Юргісови Дуан, була у Ґетто, найбіднїйшій частинї міста, у невеличкій кімнатї на горищі. Там жила молоденька і гожа швачка, француска, коханка Дуана. Вона цїлими днями сидїла за своєю роботою, але не могла заробити стільки, щоб вистачило їй на прожиток і мусїла ще дещо заробляти проституцією. Ся швачка сказала Юргісови, що Дуан ховаєть ся тепер в иншім місцї і сказала йому йти в одну винярню.

Хазяїн винярнї спочатку сказав Юргісови, що Джека Дуана він зовсїм не знає і у-перше чує те імя. Але потім роспитавши Юргіса про всї найменші дрібниці, як і де він з ним познайомив ся, він нарештї повів його по східцях за винярню; там крамниця тандитника, а за нею починав ся корідор, в який виходило скілька дверей від маленьких кімнаток. В одній з них жив Джек Дуан.

Він дуже зрадїв, побачивши Юргіса. Він розказав йому, що сидить тепер зовсїм без грошей і сподіваєть ся, що Юргіс поможе йому здобути їх. Він розказав йому про всякі злодїй ські штуки і про всї таємницї того злодїйського кварталу Чікаґо. Тепер дуже трудна стала їх "робота", бо поліція дуже уважно стежить, а Юргісови особливо трудно буде, бо він ще не звик до такого ремесла, а надто і рука у нього слаба.

Але поки що якось ту зиму можна буде перебідувати. У "батька" Гансона (так вони шанували виняра) жити можна досить безпечно; се своя людина і, поки платити йому як слід гроші, він добре ховає і захищає своїх кватирантів від поліції і завжде у свій час попереджує їх, коли має бути трус. А тандитник купує у них все, що вони йому приносять; він платить тільки третину того, що могла-б коштувати річ, але за те держить умову ховати все у певнім місці і не пускати у продаж ранійше, як через рік.

Звечоріло вже. Джек добув з маленької шафки, що була у стіні, ґасову лямпку-кухню і зварив на ній вечерю. Попоївши вони, в одинайцятій годині, вибрались на вулицю потайними дверцями і подались у багатий квартал. Джек узяв з собою шнурок, на кінці якого була привязана оливяна вага. Вибравши безлюдну вулицю, Джек дуже зручно і проворно виліз на ліхтарню і погасив її а потім вони засіли у темний куток.

Незабаром показав ся перехожий; але се був простий робітник і вони пропустили його. Прошло трохи часу і почула ся важка хода полїцейського. Вони аж дух затаїли, поки він проходив коло них. Потім довело ся чекати довго, з пів-години, і вони мало не замерзли.

Аж нарештї знов здалеку почула ся хода. Дуан нишком штохнув Юргіса і, як тільки перехожий проминув їх почув ся легенький стук і перехожий, застогнавши ,повалив ся, як сніп, на землю: се Дуан зручно влучив його кулькою по голові. Юргіс був тут таки, близенько і зараз кинув ся на перехожого і затулив йому рота рукою ,а Дуан, як було умовлено, вхопив його за руки. Але сього навіть не треба було, бо перехожий лежав без памяти, нерухомий. Юргіс тільки піддержував його і повертав, поки Дуан швидко і проворно обшукав усї його кешенї і перекладав усе, що в них було, в свої власні.

Нарештї він промовив:

— Вже готово!

Вони відволокли ограбованого у темний куток і покинули його там, а самі розійшлись у ріжні сторони і ріжними вулицями пішли "до дому."

Коли Юргіс вернув ся, він уже застав, що Джек розглядає здобич. А була вона ось яка: золотий годинник з грубим золотим ланцюшком, у срібній оправі олівець, срібна ж пачечка для сїрників і трохи дрібних грошей. Потім Дуан роскрив великого шкуряного гамана. Там були листи, чекова книжка, два білєти у театр і, нарешті, в останнїм відділї пачка банкових білєтів: один у двадцять пять долярів, пять папірців по десять долярів, чотири по пяти долярів і три по одному.

Дуан радісно зітхнув.

— Ну, ось ми на деякий час забезпечені! сказав він.

Переглянувши ще раз гамана, вони спалили його, спалили й те, що в нїм було, опріче грошей. Вони знищили також і портрет маленької дївчинки, що був у медальонї при годиннику. Після того Дуан пішов до тандитника, і вернувшись, принїс ще шістьдесять долярів.

— Старий шахрай сказав менї,, що не знає, куди се все подїти. Брехун проклятий! Він добре знає, що менї тепер дуже потрібні гроші.

Вони чесно поділились здобутком і на Юргісів пай прийшло пятьдесять пять долярів та ще дещо дрібних грошей у додаток. Юргіс навіть змагав ся з Дуаном, що се вже за багато на його пай, бо орудував цїлою справою не він; але Дуан хотїв поділитись по товариськи.

— Така щаслива здобич трапляєть ся не часто, — сказав він. — і треба користуватись тим, що є.

На другий день вранцї Джек послав Юргіса купити ґазету. Всїм злочинцям дуже цїкаво знати, що пишуть про їх вчинки у ґазетї.

— У мене був товариш, — розказував Дуан, — який нїколи не забував прочитати ґазету на другий день після "роботи". А покинув він ту звичку після того, як одного разу прочитав у ґазетї, що в його "клїєнта" лишилось не забраних три тисячі долярів у потайній кешенї.

Звістка у ґазетї про їх вчорашню "роботу" була недовга. "Видима річ, — стояло там, — що в тім кварталї орудує велика і добре зорґанїзована шайка грабіжників, бо се

вже третій нічний грабіж на протязі одного тижня і поліція нічого не може з ними зробити.

Вони довідали ся з ґазети, що ограбували якогось страхового аґента, в якого забрали сто десять долярів не його власних грошей. На щастє на сорочці було вишите його призвіско. Голова його дуже розбита і опріче того, лежавши на морозі він так обмерз, що довело ся у лїкарні відрізати йому три пальці на правій руці. Стан здоровля пораненого дуже тяжкий..

Така була перша спроба Юргіса у новім ремеслї і се його дуже засмутило. Але товариші глузували собі з нього. Бо без того ж не можна: де пють, там і розливають; без сього не можна. Вони говорили, що Юргіс скоро звикне до того і не буде вважати на такі дрібниці і жертв своїх буде жалїти не більше, як той товар, що бють на різницях.

— Хапай сам за горло инших, коли не хочеш, щоб тебе вхопили за горло инші, — навчав його Дуан.

— Але ж отой самий страховий аґент не зробив же нам нїякого лиха, — сперечав ся Юргіс.

— Нам не зробив, — казав Дуан. Але чи можесь ти вневняти, що иншим людям він не зробив кривди, скільки міг?

Дуан говорив Юргісови, що при їх ремеслї треба дуже оберегати ся поліції, бо як тільки вона кого примітить, тоді вже трудно від неї захиститись і се коштує дуже дорого: доводить ся більшу частину "заробітку" віддавати поліцейським. Тому то він радив, щоб Юргіс ховав ся і не дуже вчащав на многолюдні місця, а особливо треба було берегти ся, щоб поліція нїколи не бачила їх двох у-купі. Але Юргісови скоро надокучило сидїти в хатї без усякої роботи. Тижнїв через три рука його так добре поправилась, що він міг уже орудувати нею і тоді ще гірша нудота взяла його.

Саме тоді Джен Дуан задумав якусь нову "роботу" і треба було особливо берегти ся. Щоб хоч трошки розважити свого товариша він навіть прислав йому свою коханку, швачку Марі. Але і сеї розваги Юргісови вистачило не на довго і він знов почав нудити світом. Тоді Дуан мусів повести його у ті "домп", де сам бував.

Там Юргіс познайомив ся з найвищою злодійською "аристократією" Чікаґо.

Хоч в Америці державними справами орудує ніби-то сам народ, одначе капіталисти зуміли забрати у свої руки і на виборах повертають усе так, як їм треба. Для сього вони мають великі "виборчі" капітали і держать цілу армію своїх аґентів.

Суть вищі аґенти, які мають діло з самими капіталистами і одержують від них і прикази, і гроші, далі вже ті вищі аґенти мають своїх підручних, а ті знов орудують ще меншими і так аж до найдрібніїших. Багато є такого народу, що тільки й живе з тої виборчої аґітації. Держать ся вони всї одностайно і підномогають один одному. Всї урядові посади, почавши від членів мійської управи і кінчаючи найменшим конторщиком у водопроводній конторі — позаміщали "свої" люде і стоять вони всї цупко один за одним. А надто— в Америці все можна купити за гроші, навіть честь і совість людську. Отже там підкуплені і всї аґенти, і комітети робочих спілок, і судді, і проповідники, і адвокати. Єднають собі прихильників капиталисти й иншими способами. Закон, наприклад не дозволяє торгувати горілкою у неділю і свято. Але "своїм" людям поліція не боронить і "не бачить", як вони шинкують у недозволений час. Не дозваляє закон і проституції. Але навіть у самому осередку міста є багато публічних домів, а власники їх любенько служать собі у мійській управі або на иншіх урядових посадах. Так само істнують собі преріжні пристановища і гнізда, де переховують ся всякі злочинці, а поліція потурає їм, бо й там — "свої" люде, які можуть стати у поміч, коли прийдуть вибори.

І як наставали вибори, то зараз вся та "армія" брала ся до діла; а що все було у них згідно і одностайно, то й могли вони повернути вибори так, як їм треба було. Коли зверху йшов який приказ, то в одну мить знала його вже вся армія і навіть наперед відомо було, скільки голосів має за собою кожна сторона.

Юргіс, що місяць перед тим тиняв ся жебраком обдертим і мало не згинув на вулиці з голоду і холоду, тепер жив у достатках і знайшов собі дуже легкий заробіток. Джен Дуан

познайомив його з одним Ірляндцем, що звав ся Бек Гальоран. Се був один з найвидатнійших "політичних" дїячів і від його Юргіс довідав ся про всї таємницї виборчої справи.

Новий знайомий вподобав собі Юргіса і, побалакавши з ним, сказав йому, що може дати йому добрий і легкий заробіток, тільки щоб він умів добре мовчати. Йому, власне, як раз треба було людини, яка мала-б вигляд чесного робітника. Юргіс саме був такий, а язика вмів держати за зубами. Отже того-ж таки дня — се було в суботу — вони пішли у двох у касу мійської управи, де виплачували гроші за тиждень мійським робітникам.

Робітники по черзї підходили до маленького віконця, за яким сидїв касір; коло каси стояло для порядку двоє полїцейських. Касір видавав кожному робітникови готову пачку з грішми за тиждень.

За порадою Гальорана Юргіс підійшов до каси і назвав себе Майк О'Флягертї. Касір видав йому гроші і він занїс їх Гальоранови, який дожидав його у сусїднїм шинку. Потім Юргіс пішов ще раз і назвав себе Іоган Шмід і знов дістав другу пачку грошей. Нарештї через пів години він пішов у-третє і тепер уже назвав ся Сергій Ременицький—і держав третю пачку грошей. Гальоран мав цїлий список таких імен, на які можна було брати гроші. А Юргісови за таку невелику роботу дістало ся пять долярів і новий прияель сказав йому, що такий заробіток він матиме що суботи, аби тільки вмів добре мовчати. Опріче того Гальоран познайомив Юргіса з де-якими своїми товаришами і сказав їм, що се певна людина, на яку можна покладатись.

Новий приятель став Юргісови у пригодї ще при иншій оказії.

Раз у шинку, підпивши трохи, вчинив він сварку, а потім і бійку і за той бешкет опинив ся у полїції. Він знайшов спосіб сповістити про свій арешт Гальорана і через дві години по телєфону прийшов приказ у поліцію випустити Юргіса.

Тепер він починав розуміти, чому суддя був такий суворий для нього і прихильний до Коннора і до того шинкаря, що загарбав у нього сто долярів: скрізь була своя рука.

Але треба сказати, що тепер, коли у Юргіса були гроші, він пив куди-менше, ніж тоді, як робив на різницях, працював через силу і терпів страшенні злидні без надії на кращу долю. Він і сам пив менше і навіть здержував свого приятеля Джека Дуана, що був дуже ласий до жінок і до чарки.

Вони вже прожили мало не всі гроші, що добули тоді від аґента. Треба було знов шукати "роботи".

Одного разу пізно у-вечорі Юргіс і Дуан сидїли у тім самім шинку, де Юргіс познайомив ся з Гальораном. У шинку не було більше нїкого. Аж входить туди молодий селянський парубок, заможно вбраний трошки вже "під чаркою." Дуан підморгнув Юргісови. Вони почекали, поки парубок випив кухоль пива, росплатив ся і вийшов, — і посунули за ним назирцї. Як стільки він звернув у темну вуличку, де не було зовсїм перехожих, Юргіс у мить підскочив до нього і приставив йому револьвера до самого носа. Дуан тим часом проворно обшукав усї кешенї у парубка. Зробило ся все так швидко, що парубок не встиг опамятатись, як уже коло нього нїкого не було.

Юргіс і Дуан миттю вернулись у той самий шинок, де були; вони дали умовлений знак шинкареви і він зараз відчинив їм двері у льох і там вони щезли. У парубка вони забрали добрий годинник і сто тридцять долярів грошей. Шинкареви довело ся дати двадцять долярів за те, що сховав їх.

З того льоху були потайні двері у сусїдний публїчний дім, а звідтїля можна було або вийти на вулицю, або знов таки перебігти потайними дверима ще аж у три такі самі публїчні доми. Таким чином з тих усїх прегарних домів і шинків можна було дуже зручно сховатись і втекти від поліції, коли яка небудь надзвичайна пригода примушувала її зробити облаву — хоч і робила поліція ті облави не охоче. Таким чином могли власники публїчних домів переховувати і свій живий крам, коли бувало треба. Бо здебільшого чесних дївчат заманювали у ті доми хитрощами та оманою. Наприклад у ґазетах друкували оповістку, що "шукають дївчину за покоївку або за няньку", або ж: "треба робітниць на фабрику". І легковірні дївчата опинялись у публїчнім домі; про се вже вміли подбати проворні аґенти. А щоб удержати їх

там доводилось уживати ріжних способів: иноді досить бувало забрати у такої невольниці всю одежу і лишити її голу — і вона покорялась. А инших ,завзятійших, доводилось держати по скілька тижнів зачинивши на ключ і напувати їх сонним зіллєм та дурманом, аж поки вони скорялись. А тим часом иноді родичі починали шукати дівчину, здіймали репет, кричали, що поліція нічого не хоче робити, а иноді й самі починали шукати. Ось тоді й ставали у пригоді власникам публічних домів ті потайні переходи, коли треба було переховати бранку. А поліція й рада була, коли родичі самі шукали, бо знала напевне, що вони нічого не знайдуть.

По весні почали ся вибори і Юргіс знайшов собі новий заробіток. Правду сказати — йому не до вподоби було ремесло грабіжника та й небезпечне воно було. А до того трапила ся ще прикра пригода з Джеком Дуаном. Нічна сторожа вхопила його саме тоді, коли він виламував дверцята у касі в однім богатім маґазині. Його віддали до рук поліцейському, але се був давній знайомий і навіть приятель Дуана — то й дав він йому змогу втекти. Газети зняли з сього приводу страшенний гармидер і у місті скрізь богато про се говорили, — тож і мусів Дуан на довгий час зовсім вибрати ся з Чікаґо.

Вештавшись Юргіс по всяких шинках, публічних домах та инших нетрях великого міста завів собі багато знайомих; а перед виборами познайомив ся і з аґітаційними аґентами ріжних партій і швидко зрозумів усю предвиборчу махінацію. З тих виборів він і собі надумав взяти чималу користь і через те покинув грабіжництво і взяв ся за політику. А що приятель його Гальоран був "демократ", то й Юргіс пошив ся у демократи. Він не ставив ся вороже до републіканців — крий Боже; між републіканцями були дуже гарні люде, їх партія була дуже багата, на торішних виборах вона навіть перемогла демократів, бо платила за голос по три доляри, а демократи тільки по два; але Юргіс все-ж таки пішов за своїм приятелем Гальораном до демократів.

Аґітаційні аґенти обох партій жили иноді у дуже доброй згоді проміж себе. Одного разу розказував Юргісови Гальоран, як йому було доручено зєднати для демократів пар

тію нових переселенців, робітників з Італії. Було їх тридцять вісїм чоловіка. Коли Гальоран взяв ся до них, то зустрів уже аґента з републїканської партії, який нахиляв сю громадку до себе. Отже, щоб не було сварки і колотнечи, аґенти погодились проміж себе, почастувати всїх робітників пивом двічи, від обох партій і поділились голосами по половинї ,щоб нїякій партії кривди не було.

Юргіс зустрів ще одного чоловіка, якого знав з давна. Звав ся він Гарпер і служив колись за нічного сторожа на фабриці Броуна. Се він намовив колись Юргіса прийняти американське підданьство, ще у першім роцї, як поступив Юргіс на різниці. Гарпер розказав йому, що нїби то посварив ся зі своїм дозорцем і мусїв покинути службу нічного сторожа і стати на роботу у різницях простим робітником. Тільки пізнїйше Юргіс довідав ся, що та сварка була заранї умовлена і Гарпер перейшов у робітники для того, щоб поступити в робітничу спілку. Фабриканти - "консервщики" платили йому двадцять долярів у тиждень за те, що він сповіщав їх про всї таємні постанови робітничої спілки.

— На різницях стало дуже неспокійно, — розказував той надзвичайний "член робітничої спілки". За останнїх часів робітникам стало так тяжко жити, що вже дотерпілись вони до краю і що дня можна сподївати ся страйку.

Розпитавшись у знайомих про Юргіса, Гарпер через скілька день почав з ним розмову про те, що він дасть йому добру роботу на різницях, аби він тільки робив те, що йому скажуть, і мовчав.

Гарпер був права рука славно-звістного мілїонера Майк-Скеллї, голови демократів у тій части Чікаґо, де були різниці і фабрики консервів. Отже перед виборами склала ся така рахуба: Скеллї мав вигодні грошові справи з одним дуже богатим пивоваром Дойлем, у якого був бровар недалеко різниць. Той пивовар був Жид, людина, що вибилась у капіталїсти з маленьких робітників. Йому дуже хотїло ся добитись "благородного" звання і посади ольдермена і на се він не пожалїв би великих коштів. Дойль був людина не погана, але й не великого полїтичного розуму. Майк Скеллї обіцяв йому зробити се дїло.

Проводити його від демократичної партії, в якій сам Скелї був головою — було не зручно. Отже Скелї зробив умову з проводирами републїканської партії, щоб вони виставили Дойля за свого кандидата на виборах, а він сам уже мав подбати, щоб Дойль пройшов на виборах. Перемогла б, значить, републїканська партія, але за се Скелї умовив ся, що на других виборах републїканцї провалять "Жида" і піддержать його, Майка Скелї. Републїканцї пристали на таку рахубу. У тій частинї міста, де були різницї, вони не мали нїякої сили; там завжде перемогли їх демократи, бо там Скелї був — король. — Надто треба було ще перемогти соцїялїстів, — нову партію, яка недавно завела ся на різницях і фабриках консервів.

Юргіс не розумів, що воно значить соцїялїст. Він знав тільки одного такого: се був Тамошіус Кушлейка. Юргіс пямятав, що Кушлейка разів скілька пробував навернути його до соцїялїстів і багато розказував йому про них; але тоді Юргіс нїчого не міг зрозуміти. Инодї Кушлейка збірав скілька товаришів, вилазив на рундук і говорив до них промови.

Гарпер казав, що соцїялїсти — запеклі вороги американського державного ладу, їх нїяк не можна намовити ані підкупити грішми; для Юргіса сього було досить. Він поняв віри Гарнерови і пристав на його умову.

Майк Скелї потім і не рад був, що звязав ся з тим "Жидом", бо давав таким чином ще одного козпря в руки соцїялїстів, яких він ненавидів і вважав за ворогів громадського ладу і спокою: досї републїканцї не виставляли за свого кандидата капіталїста, а тепер ось, його заходами й виступить такий багатир. Соцїялїсти можуть виставити свого власного кандидата, якого небудь бунтаря, паливоду. Ось тут і міг стати у пригоді Юргіс. Він сам — колишнїй робітник на різницях і має там багато знайомих. Знали робітники, що він нїколи не втручав ся у полїтику, то й не трудно було йому тепер пошитись хоч у републїканцї, хоч у соцїялїсти і піддержувати такого кандидата, якого звелять. А на сю "роботу" партія грошей не жалїє, можна і пива пити за кошт "Жида" скільки душа забажає, а надто Юргіс придбає собі прихиль-

ність всевладного Майка Скелї, який ніколи не забуває "своїх" людей.

Так намовляв Юргіса Гарпер і Юргіс пристав.

Що саме треба було робити він не знав, але Гарпер зараз розказав йому.

В сам-перед треба було стати за простого робітника на різниці. Правда, се трошки непріємно, але за се йому будуть добре платити. А далї він має нахиляти товаришів-робітників, щоб подавали голоси за Дойля, республіканського кандидата. Коли треба буде — Скелї найме салю для предвиборчого зібраня, там будуть говорити промовці, будуть феєрверки, будуть частувати всїх пивом з бровару "Жида". Юргіс повинен затягнути туди яко - мога більше людей. Йому поможуть другорядні аґенти і таким чином більшість голосів від різниць буде запевнена.

— Та як-же я можу стати на роботу в різницях, — скрикнув Юргіс, — коли мене там записано у "чорну книгу?"

Гарпер на се тільки усміхнув ся.

— Про се вже не клопочіть ся, — сказав він.

—Як так, — то й так, — згодив ся Юргіс.

Гарпер повів його до Майка Скелї, могутнього короля демократів і орударя мійськими справами. Йому належали і цегельні, і глинища, що були кругом різниць, і ті смітники, де бідні дїти шукали собі поживи, і та велика калюжа за різницями, з якої зімою рубали кригу. Але Юргіс нїчого того не знав.

Не знав він, що Майк Скелї був винен, що на вулицях стояли калюжи, а по боках вулиць глибокі канави, повні води — ті канави, в яких знайшов собі смерть його син Антон; Скелї підсадив на посаду того суддю, що безневинно засудив Юргіса у тюрму. Скелї-ж був головний найщик тої компанії, що будує нїкчемні домики і продає їх бідноті на виплат, а потім вигонить людей звідтїля, а знав тільки, що Скелї має скрізь велику силу і може зробити все, що схоче.

Скелї був маленький, худий, сухорлявий Ірляндець. Він любенько балакав з кожною людиною, але пронизував її наскрізь своїми маленькими очима. Він побалакав з Юргісом, роспитав його про давнїйше його житє, а потім дав йому

записку до містера Гармона, старшого директора Дургемовської фабрики консервів. А в записці стояло:

"Юргіс Рудкус, що доручить вам сього листа, відома менї людина. Прошу вас дати йому добре місце; на се я маю дуже поважні причини і буду вам вдячний, коли вчините те, що прошу. Колись він зробив на різницях маленьку необережність, але я маю надію, що ви тепер не будете того згадувати."

Юргіс пішов з листом до містера Гармона. Той, прочитавши, здивованим поглядом подивив ся на Юргіса.

— Про яку се "необережність" вашу пише тут містер Скелї? — спитав він.

— Мене записано у "чорну книгу", — сказав Юргіс.

Той похмурив ся.

— У "чорну книгу"? За що?

Юргіс збентежив ся.

— Я... мене... У мене тут вийшла... сварка...

— Яка?

— Я посварив ся з дозорцею... Не зо своїм, нї... І... я його побив....

— Ага! — протягнув той, задумав ся, а далї спитав:

— А якої роботи ви бажаєте собі?

— Я взяв би всяку, пане; тільки недавно я був собі звихнув руку, то мушу де-який час берегти її.

— Може станете за нічного сторожа?

— Нї, се менї не годить ся, бо я мушу завжде бути вкупі з робітниками.

— Ага! — промовив директор. То може будете дерти щетину зо свиней?

Добре, пане, — згодив ся Юргіс.

Директор покликав служку і сказав йому:

— Поведіть сього чоловіка до Пата Мурфі і скажіть, щоб він йому зараз дав роботу.

Юргіс пішов за служкою на різниці. Скільки часу він тут вистоював дурнїсенько коло воріт, дожидаючись роботи! А тепер він ішов сміливо, минаючи натовп безробітних бідолах.

Дозорця Мурфі насупив ся, коли почув, що се новий робітник, а Юргіс тільки усміхнув ся.

— Приказано неодмінно прийняти його на роботу, — сказав служка.

— Добре, — озвав ся дозорця, хоч у його відділі робітників було досить.

І Юргіс знов став робітником на різниці.

Того-ж таки дня він одшукав своїх давних знайомих і записав ся знов у робітничу спілку.

Він почав нахиляти робітників до Дойля. Дойль, казав він, колись поміг йому у біді; він дуже добра людина, сам був робітником, то-ж добре знає робітницьку біду і добре буде обороняти потреби робітників. З якої речі, питав він, піддержувати демократів і їх кандидата, багатиря Майка Скелї?

А через Скелї Юргіс познайомив ся з иншими аґентами республїканської партії і орудував враз із ними.

Найняли вони велику салю, знов таки коштом того самого Жида-пивовара і що-вечора Юргіс приводив туди з десяток нових членів "Дойлївського республїканського товариства". Зібрання відбувались там дуже бучно. На вулиці перед будинком зібрали ся маніфестації, стріляли, палили феєрверки, петарди та бенгальські вогні, грали музики. Народу зібрала ся сила, аж не поміщали ся у будинку, і зібрало ся завжде ще одно або й два зібрання поблизу в иншим будинках. Кандидат Дойль мусїв говорити по дві — три промови у вечір, а були ті промови всї однакові, бо завчив він їх на память з того взірця, що написав йому секретар Майка Скелї. А найбільше подобались народови промови сенатора Спарешенкса, що приїздив на власнім автомобілї. Він був кандидат на президента міста Чікаґо і дуже красно говорив про всї великі права американського громадянина і про великі блага, які дають людям республїканські закони. Його промова була цїлком надрукована в поранній ґазетї. Там натякало ся також, що надзвичайна популярність республїканського кандидата Дойля наробила клоноту голові демократичної партії Майкови Скелї.

А виборці робили факельцуґи і сенаторови і Дойлеви:

скрізь до-сходу кожний пив пиво і всї похваляли, що такого доброго пива ще зроду не коштували.

Багато роботи і клопоту зазнав Юргіс з тими виборами. Правда, промов він не говорив: для промов були адвокати й инші спеціялїсти. Він роздавав скрізь відозви, розліплював по стїнах афіши, збірав робітників на мітинґи, частував їх пивом. Через його руки проходило багато грошей, що видавала республїканська партія на аґітацію і він ті гроші чесно і совісно роздавав робітникам. "Товариші"-аґенти лаяли його за таку чесність, бо через те вони самі опинялись у дуже незручнім становищу — бо сами крали більшу частину грошей, що їм видавали. Тодї мусїв Юргіс зглянутись на тих товаришів і, щоб не шкодити їм почав з кожної сотнї долярів, що видавала йому партія, класти у свою кешеню двадцять пять.

Майк Скелї дуже вподобав собі Юргіса.

У самий день виборів Юргіс з четвертої години ранку бігав уже збірати голоси. У пароконнім екіпажі він їздив з дому до дому, збіраючи своїх прихильників і відвозячи їх до виборчих урн. Сам він шість разів подавав свій голос і стільки-ж разів голосували його найближчі приятелї. Він цїлими валками приводив на вибори нових переселенців. Литвинів, Поляків, Словаків та Чехів. Після того, як вони подали свої голоси, він здавав їх другому аґентови і той вів їх до другої урни і так далї. Вранці Юргісови було дано сто долярів на аґітацію, але довело ся йому ще тричи брати по стільки-ж і що-разу він лишав собі двадцять пять ,а решту роздавав на голоси.

Таким чином на виборах у районї різниць республїканський кандидат Дойль пройшов більшістю тисячи голосів.

За те після виборів він з компанїєю инших аґентів задав бенкет на всю ніч і випили вони так добре, як ще нїколи не пили. Увесь Пакінґтоун — так звав ся район різниць і консервних фабрик — також був пяний, святкуючи таку велику перемогу "пролєтаріяту над каптіталом"...

XXVI.

Після виборів Юргіс лишив ся у Пакінґтоунї на різницях і не покидав своєї роботи. Газети дуже кричали про крадіжки і розбої, і полїція мусїла взятись до злочинцїв — то-ж не годилось тепер Юргісови вертатись до своїх колишнїх знайомих, до тієї злодїйської компанії Краще було посидїти який час тихо. Він мав тепер у банку триста долярів і міг не журитись. А роботи на різницях він не покидав, бо втягнув ся вже, та й не важка вона була і оплачувалась добре: він заробляв одинадцять долярів у тиждень.

А надто Майк Скелї, до якого він звертав ся за порадою, вдержав його на місцї сказавши, що незабаром "де-що має стати ся."

Юргіс найняв собі кімнатку з меблями у своїх знайомих. Він ходив також до Анелї і довідав ся, що Елїзбета з дїтьми перебралась жити у нижнє місто.

На тім він і заспокоїв ся, бо не мав охоти шукати їх. Він хотїв тепер жити тільки для себе, не відмовляючи собі нї в чім. Одягати ся чепурнїйше він почав ще з тої пори, як почав "роботу" з Джеком Дуаном. Зо свого заробітку він витрачав на прожиток тільки 3—4 доляри у тиждень, а все що лишало ся, видавав на гулянку: грав у карти, на білярдї, ходив у театр та на вечоринки. Трапляло ся й випивати.

Незабаром Юргіс зрозумів, що воно значили слова Майка Скелї "дещо має стати ся."

Між фабрикантами консервів і робітничою спілкою була умова що до заробітної платнї. Ся умова кінчала ся у травнї місяцї і треба було її поновити.

По старій умові робітникам на консервних фабриках платили по 18½ центів на годину. Робітнича спілка домагала ся, щоб така сама платня була й на-далї, а "консервщики" хотїли її зменшити. Скрізь ходила вже чутка про загальний страйк робітників.

Делєґати робітників доводили, що цїна на мясо за останнїх пять лїт побільшала мало не у-двоє, а цїна на живий товар у-двоє зменшилась. Отже ясно було, що консервщикам зовсїм не трудно було вволити на домагання робітників. Тим

часом фабриканти, як минув рік умовлений, зменшили платню до 16½ центів, та ще говорили, що старий Джонс хоче збити їх аж до 15 центів.

Фабриканти ставили ся до робітників так прикро через те, що у державі було півтора міліона безробітних, а в однім тільки Чікаґо їх було до ста тисяч. Отже консервщики були певні, що робітники ніяк не зможуть примусити їх побільшити платню. А для них тих 2 центи на годинї робили скіль ка тисяч у день.

Стало ся се у початку червня. Робітнича спілка зробила референдум, і одностайними голосами робітники ухвалили страйк на всіх різницях і консервних фабриках. І в один день цїле місто опинило ся без мяса.

І мійський уряд, і ґазети умовляли фабрикантів завдовольнити робітників, але фабриканти завзялись і ніяк не хотїли піти на угоду. Робітники також завзялись і в одну ніч головна рада робітничих спілок по телеґрафу сповістила різницькі робітничі спілки по всїх найбільших містах Америки: Сен-Поль, Південна Омага, Сіу-Сіті, Сен-Жозеф, Канзас-Сіті, Сен-Люї, Ню-Йорк. І на другий день скрізь різники, у числї більш за шістьдесят тисяч, покинули роботу і почав ся великий різницький страйк по всїй Північній Америцї.

Юргіс пообідавши пішов до Майка Скелї, який жив у багатім пишнім домі на широкій вулицї, що була вибрукована і освітлена електричним світлом виключно для нього.

Скелї сидїв дома, нїчого не робив і був чогось сердитий і заклопотаний.

—Чого вам треба? — спитав він Юргіса.

— Я прийшов спитати вас, чи не дали-б ви менї якої роботи на той час, поки страйк.

Скелї нахмурив брови і уважно подивив ся на його.

У поранній ґазеті Юргіс прочитав палкий допис самого Скелї, в якім він дуже ганьбив консервщиків і говорив, що коли вони самі не схочуть подбати про потреби своїх робітників, то повинен їх примусити до того мійський уряд і зробити тим край тому страйку.

Можна ж собі уявити здивованнє Юргіса, коли він почув від Скелї таке питаннє:

— Слухайте Рудкус: чому ви не робите далі на фабриці?

— Як зрадник?

— А чому ж ні? Що вам з того?

— Але ж... одначе... — пробубонів збентежений Юргіс, який доси був певний, що треба робити одностайно з робітничою спілкою.

— Фабрикантам дуже потрібні тепер добрі робітники,— мовив далі Скелі. Вони вміють віддячити тому, хто служить їм щиро. Чому ж би вам не скористуватись з такої нагоди і не запевнити собі добре місце?

— Та як же я зможу в такім разі... бути вам корисним... на нових виборах? — спитав Юргіс.

— Ви вже мені зовсім не можете бути корисні.

— Чому?

— А бодай вас! — скрикнув Скелі. Таж ви — республіканець? Невже-ж ви думаєте, що я маю охоту що року проводити на виборах республіканців? Мій пивовар зрозумів, здасть ся, як ми його обкрутили, і мені ще з ним буде клопіт.

Юргіс стояв здивований. Така рахуба йому і в думку не приходила.

— То я можу зробитись демократом, — сказав він.

— Ну, се не вийде діло, — сказав Скелі. Не можна-ж міняти партію що дня. Я вам кажу: ви мені вже більше не потрібні і для вас у мене тепер нема нічого. Коли ще там будуть ті другі вибори! А щож ви тепер думаєте робити?

— Я мав надію на вас... — промовив Юргіс.

—Та-ак!... — протягнув Скелі. Правда, я ніколи не покидаю у бідї своїх прихильників. Але ж ви тепер самі покинули ту роботу, що я знайшов для вас, і знов приходите до мене. Та знаєте ви, що до мене тепер сотнями ідуть ось такі люде, як ви. Що ж я можу зробити? За останній тиждень я знайшов роботу для сімнадцяти людей на мійській залізниці. Не можу ж я, одначе, і далі так робити. Я не сказав би сього нікому иншому, а вам кажу, бо ви знаєте наші справи і маєте розум, щоб розміркувати: що і як? Чого-ж ви думаєте добитись страйком?

— Я про се не думав, — сказав Юргіс.

— Ото-ж то й ба! — скрикнув Скелї. А треба було-б про се подумати. Послухайте мене: страйк через днів скілька скінчить ся, і консервщики напевно переможуть робітників. А все, що ви до тої пори встигнете вхопити для себе з тої колотнечі — буде ваше. Розумієте?

Юргіс зрозумів. Він вернув ся на різниці і пішов на фабрику.

Страйкарі покинули там цілу низку туш у ріжних стадіях роботи і тепер дозорці з кількома сторожами, писарями та стенографами старали ся скінчити ту роботу, щоб перетягнути туші у холодильню. Юргіс підійшов до дозорця.

— Я хочу стати на роботу, Містер Мурфі, — сказав він.

Обличчє дозорці просяяло.

— От і добре, — зрадів він. Ставай сюди!

— Почекайте, — сказав Юргіс. Я думаю, що за сегодилось би де-що накинути менї?

— А вже-ж! — згодив ся той. Скільки?

Юргіс всю дорогу обдумував се питанє, але тепер, у рішучу хвилину, сміливість покинула його. Але він наважив ся і сказав:

— Не менш, як три доляри у день!

— Добре, — згодив ся дозорця.

Того-ж таки дня Юргіс довідав ся, що писарям, стенографам і сторожам платили за сю роботу по пять долярів, і був дуже лихий на себе, що сам собі зменшив платню.

Таким чином Юргіс зробив ся зрадником, "штрайкбрехером". І жило ся йому з тим добре: він добре одягав ся, добре їв тричи на день, жив у чистій і вигідній кватирі і особу його обороняли поліцейські. А оборона ся конче була потрібна, бо иноді робітники-страйкарі могли побити зрадника. Правда, робітнича спілка дуже дбала за те, щоб скрізь був порядок і щоб страйк був мирний, без насильства. Але здержати спокійно масу народу безробітного скілька десятків тисяч, була річ трудна. І траплялись иноді поодинокі насильства над зрадниками, а ґазети ловили такі звістки, побільшували їх, додавали богато від себе

і ширили у суспільности всякі страховища і неймовірні новини.

У перший таки день страйку стала ся з Юргісом така пригода: скінчивши роботу, він над-вечір намовив трьох товаришів, таких самих зрадників, як він, піти у ближній шинок на Гольстед-Стрітї випити пива. Вони вийшли з тих воріт, що ведуть на Гольстед-Стріт; поблизу стояла сторожа з кількох полїцейських, а недалеко від них скілька чоловіка з робітничої спілки, яких поставлено сюди того, щоб вони записували всїх робітників, що входять на різниці і виходять з них.

Зараз до Юргіса і його товаришів підійшло чоловіка з шестеро робітників і почали робити їм вимову за те, що вони не покинули роботу, як усї. Розмова помаленьку перейшла у сварку, лайку і погрози. Один з робітників-страйкарів не здержав ся і зірвав з одного з Юргісової компанії шапку і кинув її далеко геть; той побіг підіймати шапку, але тим часом почув ся крик: "Зрадники!" — і з сусїдних шинків вискочило ще скілька робітників. Бачивши Юргіс з компанїсю, що не їх сила, повернути назад до різниць, а той, що побіг за шапкою, не встиг підняти її, а дістав скілька стусанів та кулаків. Полїція підняла трівогу і викликала ще сусїдних полїцейських на підмогу, але вже всї тоді були розійшлись.

На різницях у мить круг них зібрала ся юрба цїкавих, і той, що втратив шапку, почав розказувати, як їх чотирьох напала велика сила робітників і вони тільки що живі вихопились від них і втекли. Юргіс хотїв навіть крикнути, що нїчого такого страшного не було, але хтось йому перешкодив. А в юрбі цїкавих було скілька молодих панчиків, які проворно щось записували у своїх книжочках.

А через дві години по вулицях бігали ґазетні розносники і продавали вечірні ґазети, в яких буйним друком стояло: "Страшенний напад страйкарів на мирних робітників"!. "Нечуване насильство над свободою працї!"

Коли-б Юргіс міг на другий день закупити всї ґазети, що виходять у штатах північної Америки, він здивував ся-б

непомалу, вичитавши, що його проходка за ворота різниць перетворилась у велику подію, про яку писали ся великі передовиці і уважно читало їх сорок міліонів людности американської.

Багато таких самих страшних звісток читав потім Юргіс у ґазетах, але думав, що все те — правда.

А тим часом мусїв він сидїти на різницях або нишком викрадати ся з них у ваґонї трамваю. Адмінїстрація різниць мусїла зробити у себе ночлїг для таких, як Юргіс, і вскількох великих кімнатах поставити їм ліжка і соломяники. Але спати там було дуже погано, бо цїлїсеньку ніч там товклась юрба всяких босяків, гультяїв та иншого непевного народу, що мусїла адмінїстрація набрати замість робітників; були там всякі злочинцї, пяницї і пройдисвіти всякого народу: Негри, Греки, Румуни, Італїйцї, Словаки та инші. Не так їх скортів добрий заробок, як охота до всякого заколоту, шарварку і безладдя. Вони цїлїсеньку ніч галасували, співали, пили, сварилиєь і бились, а спати лягали тодї, коли пора вже була вставати на роботу.

На другий день вранцї, як ще Юргіс не встиг поснїдати, дозорця Мурфі прислав йому сказати, щоб він пішов до адмінїстратора різниць.

Коли Юргіс прийшов туди, його почали роспитувати про порядок роботи на різницях та инший фабричний лад. Серце радісно здрігнуло ся йому, бо він зрозумів, що його давня мрія має здїйснитись: його думають поставити за дозорцю.

Справдї, багато дозорцїв були членами робітничої спілки і більше половини з них покинули роботу, як почав ся страйк. На різнях покинуло роботу більше людей, як на консервних фабриках, а се було дуже невигідно для адмінїстрації; бо коптити, солити і пакувати у бляшанки — се була робота не така негайна, як постачати свіже мясо, бо потреба на свіже мясо була куди більша. Отже і дбала адмінїстрація найбільше про те, щоб яко-мога швидче полагодити роботу на різницях.

Юргіс радісно вхопив ся за таку добру нагоду, щоб за-

певнити собі посаду дозорці. Він добре знав своє діло і міг дуже справно орудувати за дозорцю над иншими; тільки бояв ся він, чи зможе довго вдержатись на такій посаді.

Адміністратор фабрики Дургема сказав йому, що він може бути певний. Тепер йому будуть платити по пять долярів у день, а як скінчить ся страйк, то по двадцять пять долярів у тиждень.

Тим часом йому дали нові добрі чоботи на грубих підошвах, тікові штани і він пішов на роботу. Різниці тепер мали зовсім инший вигляд. Товкла ся там юрба Негрів та всякого чужоземного гольтіпацтва, яке ні одного слова не розуміло, коли до нього говорили; були там і канцелярісти та писарчуки з контори різниць, яких приставлено тим часом сюди до роботи; бліді, худі й слабосильні — вони над усю силу робили, задихуючись від духоти та смороду. І при таких робітниках на превелику силу можна було упорати скілька десятків туш, тим часом, як два дні перед тим тут кипіла робота, як у котлі і порало ся до чотирьох-сот штук товару що-дня.

Сих нових робітників не можна було й думати "підганяти": мало не що-пять хвилин вони кидали роботу, щоб віддихати. Через два дні Дургем і компанія мусіли поробити скрізь електричні вентілятори, щоб не було такої задухи і поставити по-під стінами лавочки для спочинку робітників. Опріче того дозволяло ся разів скілька на день робити перерву в роботі, виходити на двір на свіже повітре і навіть поспати. А що робітники тоді розлазились у ріжні сторони і не було їм зміни, то після такої перерви дозорці мусіли бігати і скликати робітників і багато клопоту було, поки робота знов починалась, як слід. Тільки конторщики і писарі робили щиро і над-силу, бо боялись втратити свою службу: у перший день страйку адміністрація без жалю вигнала зо служби душ із тридцять конторщиків і ще більше жінок з консервної фабрики за те, що вони відмовились іти на не — свою роботу у різницю.

Ось над такими робітниками поставлено Юргіса за дозорцю. І він старав ся, як міг, кидав ся на всі сторони, щоб

наладити роботу як слід і показати кожному, що і як він повинен робити. За ввесь свій вік він звик тільки слухати чужого приказу, а тепер довело ся самому наказувати иншим. І він скоро звик до того так добре, що навіть гримав і лаяв, як справжній старий дозорця. Але народ тепер був на різницях такий, що не дуже-то й на лайку вважав.

— Гей, дядьку! — сказав йому одного разу здоровенний Негр: — коли тобі не до вподоби моя робота, то шукай собі иншого на моє місце.

І коло них зараз зібралась купка Негрів та почала ремствувати і бубонїти. А треба сказати, що у перший таки день тої роботи попропадали різницькі ножі і тепер у кожного Негра у халяві був добрий гострий ніж.

І трудно було з таким народом вдержати хоч сякий-такий лад. Юргіс се зрозумів і мусїв покоритись, щоб не вийшло ще гірше: Хоч надсядь ся, хоч на-двоє перерви ся — однаково нїчого з того не вийде. Попсують тушу, вкрадуть що-небудь — даремна річ шукати й дізнаватись, бо хоч-би й дізнав ся, то все одно нїчого не доправиш ся і не вдїєш. Як котрий покине його, бо поки його знайдеш, то тим часом втече десятеро.

Так повело ся, бо був час страйку. А фабриканти мусїли мовчки терпіти все і платити добре.

Юргіс скоро помітив одну штуку: користуючись з дозволу спочивати під-час роботи, де-які ставали на службу відразу у двох фабриках; таким чином заробляли у-день двічи по пять долярів.

Коли Юргіс зловив одного на такій штуцї і хотїв вигнати його з роботи, — а стало ся те в окремім місцї, без свідків, — той підморгнув Юргісови і показав йому десяти-доляровий папірець. Юргіс, подумавши, взяв гроші і скоро таку штуку почало практикувати багацько робітників, а для Юргіса почали ся жнпва.

Фабриканти все терпіли і раді були, що мали хоч якунебудь змогу бити принаймні хворий і покалїчений товар, щоб не пропадав для них марно. Спека тоді була страшенна, і свині, промучившись по два-три днї у ваґонах без во-

ди, слабували на холеру. Бувало, що й здихала де-котра і инші свині поїдали падло і самі заражались; треба було поспішати дорізувати їх. Так само слабував і рогатий товар; багато його привозили покаліченого рогами, потолоченого — і його також треба було швидче дорізувати. Дужчий і здоровійший товар до якого часу лишали живим. Для такої негайної роботи фабриканти вживали всіх засобів, щоб навербувати собі робітників.

Вони поспилали аґентів у південні штати набірати Негрів, обіцяючи їм по пять долярів у день і харчі, але не кажучи нічого, що їх беруть тільки на час страйку. Негрів везли цілими поїздами, а залізнича адміністрація за добру плату задержувала за для них инші поїзди.

Де-які американські міста користувались з такої нагоди, щоб збути ся всяких волоцюг і спорожнити свої тюрми. У Детруа судді виправдовували всіх підсудних, коли вони давали підписку вибрати ся з міста у 24 години. А тут таки у судових камерах аґенти з Пакінґтуна у тую-ж мить забірали їх з собою та ще частували горілкою й пивом. У Цінцінаті навербували тридцять дівчат ніби то для накування овочів, а як привезли їх на місце, то засадили їх накувати солонину і набивати ковбаси, а кімнату для ночліґа дали їм таку, що через неї мусїли проходити чоловіки-робітники. Негрів, що їх цілими поїздами привозили щодня, розміщали на ніч скрізь, де був вільний куток: і у порожніх майстеріях, і у пакгаузах, і у коморах та клунях.

А все-ж таки фабриканти не були певні, що переможуть страйк: бо девятьдесять від сотні робітників покинули їх і ніяк не можна було замістити їх усіх Неграми та иншими босяками. А ціна на мясо піднялась на сорок відсотків і публіка ремствувала, домагаючись, щоб тому страйку був уже край.

Фабриканти згоджувались на третейський суд. Десять день уже тягнув ся той страйк і наренті робітникі спілки пішли на згоду і страйк скінчив ся. Було умовлено, що всіх робітників приймуть назад на службу і не будуть робити між ними ніякої ріжниці.

Юргіс дуже злякав ся: бо коли всіх приймуть назад, то він, значить утратить свою посаду дозорці.

Він пішов до адмінїстрації різниць. Там його заспокоїли: фірма Дургема нїколи не скривдить того, хто їй щиро служить.

Не можна сказати напевно, чи був той третейський суд справжнїй, чи була тільки одна комедія, щоб обдурити робітників і зламати їх одностайність. Бо того-ж таки вечора фірма Дургема розіслала по всіх значнїйших осередках мясної торговлї телєґраму: — "не приймати на службу верховодів робітничих різницьких спілок".

На другий день вранці коло воріт різниць зібрало ся вже тисяч із двадцять робітників; кожний держав у руці клуночок з обідом та з робочою одежою. Юргіс стояв за воротьми і через щілину дивив ся на той натовп. Сорок поліцейських гляділи порядку, а один з адмінїстраторів різниць, який знав мало не всіх робітників, вибірав з юрби тих, хто йому подобав ся.

Вибраних робітників поліцейські пропускали у двір.

Юргіс помітив, що нїкого з відомих орударів, радників та промовців робітничих спілок не вибрано.

У натовпі робітників почало ся ремство, нарїканнє, а далї зняв ся крик і лайка. Гладкий і здоровенний різник, голова спілки різників, пять разів підходив до адмінїстратора, а той все-ж таки його не вибрав.

Робітники заворушились. Вони вибрали з поміж себе депутацію з тьох чоловіка і послали їх у контору, але поліцейські не пустили депутатів і прогнали їх палицями.

Зняв ся такий крик і гамір, що мусїв вийти до юрби один зо старших адмінїстраторів різниць.

Сотнї голосів закричали йому:

— Ми або всї підемо на роботу, або не піде нїхто!

Він злїсно посварив ся на них кулаком.

— Ви пішли чередою, як скотина, і хочете вертатись, як скотина!

Тоді товстий голова спілки різників вилїз на кучу каміння і закричав:

— Що-ж робити, товариші? Ходім звідсїля!

І знов почав ся новий страйк різників. Вони метнулись здіймати робітників по тих фабриках, де стали ся такі самі події, потім зібрали ся на вулиці і зараз коло них збігла ся велика юрба, що вітала їх криками співчуття. Де-які різники вже почали були роботу на різницях, а тепер знов покидали її і виходили на вулицю, а через пів-години по цїлому Пакінґтоуні знов почав ся загальний страйк.

Що дня бували бійки між страйкарями та зрадникамиштрайкбрехерами. А ґазети розносили ті звістки, прибільшуючи події і додаючи від себе, і в тій колотнечі обвинувачували робітничі спілки. Забули, мабуть, ті ґазетярі, що десять лїт перед тим був також великий страйк у Пакінґтоуні, але тоді ще не було нїяких робітничих спілок; і безладдя та насильства тоді було куди більше: бували справжні баталії страйкарів-робітників з військом, у ночи палали пакінґгавзи і грюзові ваґони і багато вбитого і покалїченого народу було тоді.

Робітничі спілки піддержували лад і згоду між страйкарями і дуже дбали, щоб не було злочинств.

У районї різниць і консервних фабрик й без усякого страйку бувають що-денні бійки, особливо у тім передмістї, що зветь ся "Горільчанний Майдан": там мало не сотня шинків і трактирів і іде повсякчасна гулянка і піяцтво. Коли-б хто хотїв переглянути записи товариств "скорої лїкарської запомоги", то побачив-би, що сього лїта куди-менше калїцтва, ран і убивств, хоча страйкувало дводцять тисяч робітників. Трудно собі уявити, скільки праці та клопоту взяли на себе проводирі робітничих спілок, щоб удержати лад і спокій у стотисячній масї народу, що складала ся з дванадцяти ріжних націй, особливо що тих людей безробіттє і злиднї довели до одчаю.

Тим часом власники різниць і консервних фабрик помаленьку наладили у себе сяк-так роботу: що-дня верталось до них біля тисячі давнїх робітників - штрайкбрехерів, яких голод примусив зрадити товаришів; опріче того приїздили робітники - різники з других міст: у себе вони

не наважувались стати на роботу, а переїздили у чуже місто, де їх не знали страйкарі.

Але більшість робітників були Негри, яких аґенти навербували у південних штатах на бавовняних плантаціях; вони нічогісенько не тямили у різницькій роботі. З Неграми адміністрація різниць поводилась, як з робочою худобою, а вони все терпіли.

Є закон, що не дозволяє пускати під кошари для робітників помешкання без огляду санітарної комісії, і у таких будинках повинно бути досить вікон, широкі залізні або кам'яні сходи і досить дверей для виходу на випадок пожару. А проте адміністрація різниць нехтувала той закон: у малярну майстерню, де були тільки одні двері і ні одного вікна, напхано було більше сотні робітників, що спали долі, на соломяниках. Усі горища тако-ж пустили під кошари для Негрів; а як нарешті не стало й того, то очищали для них хліви, що для свиней: на ніч їх трошки замітали, стелили соломи і ночувало там сімсот Негрів, а на день се "помешканнє" знов повертали у кучу для свиний.

Коли на се звернули увагу ґазети, і мійська управа мусїла нагадати фабрикантам про той закон, то фабриканти вжили своїх заходів і добились таки, що суд дозволив їм підчас страйку не додержувати санітарних законів.

Що-вечора, що ночи на "Горільчанім Майдані" бували сварки, і бійки між Неграми, які пропивали і програвали у рулетку свої гроші. Там таки товкло ся завжди двіри тисячи пропащих публічних жінок останнього сорту: їх уже повигоняли з публічних домів, бо стали вони хворі, старі та "негодящі" і тепер вони чеплялись на шию пяним Неграм, що ходили з ножами у халявах. Роспуста завелась нечувана.

Ті Негри, що спокон - віку були у неволї, що колись їх продавали, як худобу, тепер почували себе зовсїм вільними, мали добрий заробіток — принаймні до якого часу, доки не скінчить ся страйк. Вони тямили добре, що незабаром їх викинуть геть і вони знов повернуть ся на робочу скотину, то й хотїли тепер, поки воля, погуляти і зав-

довольнити свої звірячі потреби й бажання. А адмінїстрація різниць постачала цїлими поїздами горілку і жінок і продавала їх.

От-же по ночах в околицях різниць творились нечувані орґії та бакханалії, які часто кінчали ся бійками і убивствами. А щоб ґазети не дуже звертали на се увагу, адмінїстрація різниць заранї добувала собі від полїції чисті бланки з дозволом ховати вбитих — і ховала їх, не турбуючи нїкого.

А на різницях у тих помешканнях, що дала адмінїстрація під Негрів, чоловіки й жінки спали покотом, перемішувались проміж себе і дїялись там такі події, яких ізроду ще не знавала Америка. Не диво, що незабаром серед робітників пішла страшна пошесть сіфілїсу. І той заражений народ виробляв своїми руками мясні консерви, які потім йшли у продаж на весь світ божий.

Спека була нестерпима; десятки тисяч товару товкло ся у тїсних загонах та хлївах і ревло на всї голоси; кров текла річками, сотнї тисяч пудів мяса — свїжого і тухлого, дужого і слабого ширили прикрий кровяний дух; з фосфатних відділів та фабрик карюку сморід іпов нестерпимий, з фабричних комінів садив дим, і чад, і сажа, хмари мух застеляли все навкруги — не треба було шукати пекла, бо тут воно було. І в тім пеклї двадцять тисяч людей з нелюдськими обличчями реготали, співали, лаялись і бились і віддавались страшенній не-людській роспусті...

Такі були різниці завжди, а ще гірші стали вони за часи страйку.

Робітничі спілки не піддавались, хоча вже почав ся між робітниками голод, і де-які з них, з одчаю, покидали товаришів і верталисъ на роботу: а фабриканти держались цупко й завзято, і чим-раз ставало їм легче боротись з робітниками: що-дня прибував народ з рїжних сусїдних штатів і що-дня верталисъ все більше старі робтники.

Тепер уже фабрикантам не було такої скрути і вони могли инакше поводитись з робітниками: вигонили недотепних і ледачих, зменшали заробіток, перемінивши по-

денну платню на по-штучну і знов почали, старим звичаєм, "підганяти" роботу. Різницька величезна машина, хоча ще подекуди скрипіла і терла, але починала вже йти старою колією.

Юргіс тепер був за механіка в сій машині і щиро служив фабрикантам. Робітників він почав ненавидіти, але у глибині души своєї сам себе не поважав за свою зраду і почав дуже пити, щоб горілкою залити докори сумління. Він став дуже лютий і до робітників не мав ані крішечки милосердя: він лаяв їх, кривдив при обрахунках, а роботу "підганяв" так, що люде аж з ніг валились від утоми та виснаги.

Одного разу над вечір, у кінці серпня, у віддїл Юргіса прибіг писарчук з контори і сказав, щоб він, покинувши роботу, забрав свою партію робітників і поспішив з ними до контори. Прибігши туди Юргіс побачив у дворі три тюремні фургони, повні поліцейських і скілька великих возів, на які садовились різники - робітники. Юргісови сказали сїдати з його робітниками на один віз. Погонич крикнув на юрбу цікавих, щоб розступились і погнав коней у-чвал за тюремними фургонами. Від візника Юргіс довідав ся, що з загонів утекло скілька штук товару, страйкарі зайняли їх і відігнали і тепер треба було відбити у них той товар.

Вони вїхали на Ашлендську вулицю і погнали у сторону смітників. Побачивши їх робітникі - страйкарі почали свистїти, гукати і цькувати їх. З усїх домів і шинків вибігали чоловіки й жінки, але, побачивши скілька десятків поліцейських, не займали нїкого. Підводи з робітниками гнали далї, аж забились у таку тїсноту народу, що вже далї нїяк їхати не можна було. Юрба трошки розступилась і покинула серед улицї зарізаного вола. Упорали його справні і звичні різники, які вміють розібрати цїлу тушу у три минути; а серед страйкарів почала ся нужда і у багатьох сидїли дома голодні дїти, — то-ж того вола мало не цїлого розхапали в одну мить.

Щоб покарати за такий злочин, поліція кинулась бити на-право й на лїво. кого попало. Зняв ся крик, стогін, пе-

релякані люде розбігались і ховались, хто куди встиг: у доми, у шинки, у крамниці.

Юргіс і його робітники помагали поліції: кождий з них намітив собі якусь жертву і старав ся загнати її у тісний куток. Коли нещасний ховав ся у який дім, вони вибивали двері, ганялись за ним по сходах, по кімнатах, аж поки він не падав без памяти або не ховав ся кудись так, що й добути його не можна було ніяким способом.

Юргіс і двоє поліцменів загнали таким чином скілька чоловіка у шинок. Один з них, втікаючи, сховав ся за прилавок; але поліцейський знайшов його і бив важкою палицею своєю по спині й по голові доти, доки той не впав нерухомий. Инші втікачі напали другого поліцейського, що був дуже товстий і не міг повернутись у тісних сінях, тяжко побили його і самі втекли.

Товста Полька-шинкарка почала була кричати на гвалт. Юргіс ударив її ногою в живіт і вона аж зомліла; Юргіс, не гаючи часу, проковтнув пів-кварти горівки. Перший поліцейський, скінчивши свою росправу з робітником, що сховав ся під прилавок, за прикладом Юргіса випив і собі добру порцію та ще сховав дві фляшки у кешені; скілька фляшок упало з полиці і розбилось. Полька-шинкарка, почувши брязкіт посуди, опамяталась і знов почала кричати. Тоді поліцейський звалив її на землю ниць і притиснув колїном у спину; потім увійшов другий поліцейський, придержав шинкарку; у трьох з Юргісом вони розламали касу, пересипали з неї гроші у свої кешені і пішли собі, покинувши шинкарку долї.

Тим часом робітники, що лишились на возах, забрали остатки волової туші на віз, всї вони посїдали і повернули назад у різниці. У-слїд їм зняв ся знов гомін і свист і невидимі руки засипали їх здалеку камінням і шматками цегли.

Того-ж вечора у ґазетах було сповіщено про страшний напад страйкарів на робітників з різниць і поліцію, про цїле побойовище з камінням; але про ограбовану касу у шинку звістки не було.

Вернулась компанія на різниці вже пізно і робити багато вже не довело ся.

Юргіс пішов вечеряти з трьома товаришами у трактир. Там вони грали у рулетку. На сей раз Юргісови не щастило і він програв пятнадцять долярів.

Щоб розважити себе він випив більш, ніж звичайно і вернув ся на різниці дуже пізно, по пів-ночи.

Коли він проходив по-ночи через спальню робітників, його налапала руками якась розпатлана і розтріпана жінка, також пяна і обхопила його за шию, щоб устояти на ногах. Він вернув ся з нею назад у темню майстерню, але не встигли вони пройти скілька ступінів, як відчинились двері і війшов туди якийсь чоловік з лихтарнею.

— Хто там? — закричав він сердитим голосом.

Юргіс ще не зібрав ся на відповідь, як той чоловік підніс у-гору лихтарню, щоб краще освітити, і Юргіс пізнав його. Аж серце йому здрігнулось у грудях: се був Коннор.

Юргіс часто думав про нього, як поступив знов на різниці, але думав, як про щось минуле, далеке, що втратило для нього вже свою вагу. Але тепер, коли перед його очима станув дійсний Коннор, з Юргісом стало ся знов те саме, що і в ту нещасну хвилину, коли несамовитий гнів затуманив йому розум. І тепер він знов кинув ся на свого ворога, з страшенною силою вдарив його кулаком межи-очі і коли той упав, він вхопив його рукою за горло і почав товкти його головою об поміст. Жінка зняла несамовитий ревет, збігли ся люде, лихтарня перекинулась і погасла, темно стало, як у печері, і чутно було тільки, як важко сопів Юргіс і товклась Коннорова голова о дошки. Тільки на ті незвичайні згуки люде напомацки добрались до них і вхопили Юргіса. Як і в перший раз його відтягнули від ворога тільки з шматком його мяса в зубах; як і в перший раз Юргіс не давав ся і боронив ся доти, доки поліцейський не оглушив його залізною палицею по голові.

Юргіс опамятав ся аж у поліцейській камері, де його зачинили. Але на сей раз він мав гроші, міг послати по пиво і міг передати записочку до Гарпера.

Але Гарпер прийшов тільки через день, після того вже, як Юргіса водили в суд і суддя відклав справу до тої пори, поки видужає поранений ворог, а Юргісови сказав, що може на той час випустити його під застав у пятьсот долярів.

Юргіс був дуже лихий, що Гарпер так опізнив ся, бо суддя був новий і не знав його; можна було заздалегідь упевнити того суддю, що Юргіс ніколи ще не судив ся, що він не напав людину, а сам обороняв ся і суддя напевне справдив би його.

Гарпер казав, що цілий той день він не був дома і записку Юргісову одержав дуже пізно.

— А що-ж стало ся — спитав він.

— Я трошки побив одного приятеля і ось тепер доскочив до пяти сот долярів заставу.

— Сю справу я можу вам полагодити, — сказав Гарпер; — але, звичайно, се буде коштувати скілька долярів... Кого ви там, одначе, побили?

— Сей чоловік зробив менї колись тяжку кривду, — сказав Юргіс.

— Хто-ж се саме?

— Один з дозорців у Броуна... Принаймні тоді він там служив... Він зветь ся Коннор.

— Коннор?.. Філь Коннор?.. — скрикнув Гарпер. Не може бути!?...

— Він таки, він. А хіба що?

— Оввa! Погана-ж тоді ваша справа!.. Я не зможу вам помогти...

— Не зможете? Чому так?

— А так! Він великий приятель Майка Скелї... важний член демократичної партії... Його навіть думали вибрати у депутати... Філь Коннор!.. Боже мій!..

Юргіс був дуже здивований.

— Так, так... — мовив Гарпер. За нього ви можете і у каторгу попасти.. Кепська справа!...

— Але-ж хіба не можна так зробити, щоб мене визво-

лили ранійше, ніж Скелї довідаєть ся, кого я побив? — спитав Юргіс.

— Се міг би зробити тільки сам Скелї. Але його тепер нема у Чікаґо і я навіть не знаю, де він. Він виїхав, щоб не вплутатись у той страйк.

Справа стояла погано. Юргіс вже й не знав, що робити: ворог його мав велику силу.

— Що-ж менї робити тепер? — скрикнув він з одчаєм.

— А що-ж я вам можу сказати? — озвав ся Гарпер, здвигнувши плечима. Я навіть не можу заставити за вас грошей, бо тільки собі тим нашкодив би.

Настала довга і прикра мовчанка.

— А ви самі не могли-б за мене застушитись? — попросив Юргіс. Ви могли-б сказати, що не знаєте, кого я побив...

— А що-ж воно вам поможе, коли однаково доведеть ся ще вам судитись, — сказав Гарпер.

Потім, помовчавши трохи, він додав:

— Я не знаю: може менї ще вдасть ся постаратись, щоб суддя зменшив вам застав... Тодї ви могли-б заставити гроші і... втекти.

— А скільки-ж се буде? — спитав Юргіс.

— Не знаю... А у вас скільки є?

— Біля трьох-сот долярів.

— Добре. Я попробую, хоч і не знаю напевне, чи що з того вийде. Попробую. Для вас се зроблю, хоч можу сам вклепатись у прикру рахубу. Але менї жаль вас, коли подумаю, що вас можуть засудити на скілька лїт у тюрму.

Юргіс добув свою чекову книжку, що була у нього запшта в одежі і написав ордер на імя Гарпера, щоб видали йому триста долярів.

Взявши Гарпер гроші з банку пішов до суддї і сказав йому, що Юргіс — приятель Майка Скелї і вчинив бійку, обороняючись від страйкарів. Суддя згодив ся випустити Юргіса на волю без заставу. Гарпер поклав собі триста долярів у кишеню, а Юргісови занїс радісну вістку що він до суду вільний і пораяв йому яко мога швидче вибірати ся з Чікаґо.

Юргіс був дуже радий і щиро дякував йому. Чесний Гарнер віддав йому один доляр і чотирнадцять центів, що лишило ся у банку поверх трьох сот долярів; до того у Юргіса лишило ся ще два доляри з чвертю, яких він ще не пропив минулої ночи. З таким капіталом Юргіс вийшов з вязниці, сїв у перший ваґон трамваю і подав ся у протилежний край міста.

XXVII.

Бідний Юргіс знов опинив ся без притулку і знов почав бурлакувати, плентаючись без роботи і без грошей по вулицях великого міста. Але тепер він не мав уже тої сили і того завзяття, як давнїйше.

Віру в людей він утратив давно, а тепер ще до того втратив віру в себе: він сам себе не поважав, а людей мусїв тепер бояти ся: бо в тій многотисячній юрбі безробітних, що заповняла собою тепер всї вулицї Чікаґо, він міг раз-у-раз зустріти кого-небудь, хто знав його. Старі товариші відвернулись від його з призирством за його зраду і ненавиділи його за те, що він, доскочивши влади над робітниками, гнобив і кривдив їх без совісти, без жалю.

Тяжко йому стало. За останнїх часів він звик був до де-яких вигод і тепер йому трудно було зрікти ся тих звичок. Давнїйше, як він також бурлакував, він міг любісенько ночувати десь під сходами або під ваґоном трамваю, ховаючись від дощу; він бував щасливий, коли добував пятнадцять центів у день на харчі; а тепер він уже не міг так легко вернутись до бурлацьких звичок. Він звик уже пити горілку що-дня і нїяк не міг тепер покинути її: він волїв сидїти цїлий день голодний, аби випити.

Гроші, які мав, він витратив хутко і почав знов вистоювати коло фабричних воріт, сподіваючись роботи. Дуже трудно бувало й давнїйше дочекатись роботи, а тепер се стало майже неможливо: у Чікаґо тепер було більше двадцяти тисяч безробітних через той страйк; та як і скінчив ся він, то безробітних не стало менше, бо з фабрик почали виганяти дочасних робітників та де-яких зрадників-страйк-

брехерів. Одних Негрів тепер блукало без роботи до десяти тисяч. Скрізь Юргіс натрапляв на безробітних і повсяк-час брав його страх, що пізнають його, зрадника і недавнього гнобителя. Він рад-би й покинути Чікаґо, та не мав грошей на дорогу; і здавалось йому, що мабуть краще було-б тепер попасти у тюрму, ніж блукати без надії по вулицях, або мати тільки одну надію: замерзнути зимою або здохнути з голоду.

Днів через десять після того випадку з Коннором Юргіс вже не мав ні шага у кешені і не знайшов ніякої роботи, навіть дочасної, хоч на один день. І коли він пригадував собі всі пекельні муки, які витерпів він минулої зими з голоду та холоду, то брав його такий страх, такий невимовний жах, що аж розум йому туманив ся в голові. Иноді в-ночи він аж прокидав ся і несамовито кричав з того жаху.

З нужди, голоду і того страху він так охляв, що ледве волочив ноги і, мов мара якась, обдертий, роспатланий, здикпм, божевільним виглядом очей, блукав по вулицях, шукаючи хоч якої-небудь роботи, прохаючи хоч одного цента на хліб, але не було нігде ні роботи, ні жертви.

Юргіс довідав ся від одного жебрака, що булочні й пекарні о-півночи розпродають той хліб, що лишив ся не проданий, за пів-ціни. Поки в його було ще скілька центів — він ходив туди і купував собі скибку черствого хліба; але настав уже і такий час, що й того не було за-що купувати. І тиняв ся він по смітниках та канавах, вишукуючи собі хоч недогризених качанів яблук та груш на поживу, хоч лушпиння кавунового.

Минуло скілька день такої муки, а лиха доля ще раз гірко насміялась нам ним. Одного дня він проходив коло грузових складів і один з дозорців гукнув його, щоб помогти вантажити грузи з плятформ на вози. Юргіс зрадів і метнув ся до роботи, але... він так охляв з голоду, що не здужав робити на-рівні з иншими, і дозорця прогнав його. І кривда, і жаль, і одчай стиснули його серце і він на-силу переміг ся, щоб не заплакати, як дитина.

Тепер він пропав! Пропав без найменшої надії... Те-

пер йому лишалось тільки одно: лягти під тином і помирати з голоду.

Він відійшов від грузового складу і бачив, як другий, дужчий станув на його місце і взяв ся до роботи. Юргіса взяла така злість, що прокляв їх усіх і обіцяв собі, що прийде в ночи і підпалить той склад.

Проходячи вулицею він побачив перекупку, що позвозила візочком капусту. Вибравши хвилину, коли баба загавилась, він ухопив одну головку і метнув ся за ріг у бокову вуличку. Зняв ся крик, ревет і скілька людей — чоловік і жінок — погналось за ним. Він завернув у другу вулічку, у-третю, щоб збити їх зо слїду, потім забіг у якийсь двір, притаїв ся за стїною і сховав головку капусти під свою куртку. Нїхто його не дігнав і через який час він вийшов з того кутка, замішав ся в юрбу і відійшов геть далеко, за скілька кварталів. Присївши потім під якусь стїну, він почав їсти ту капусту, сирову, як і була; зїв половину головки, а другу половину сховав у кешеню.

На другий день Юргіс прочув, що редакція одної ґазети дармо дає безробітним обіди. Люде кепкували, що вона робить се для того, що боїть ся, щоб не вимерли її читачі з голоду. Юргіс побіг туди і обіцяв собі, що принаймні зо шість раз заверне у чергу і насїть ся, поки не лусне.

Справді у редакції роздавали голодним якусь юшку, але черга була така довга, що Юргіс мусїв вистояти скілька годин, поки достунив до тої юшки і зїв одну порцію; але дочекатись другої — не було нїякої надії, бо навіть по одній не вистарчило для всїх і багато голодних лишило ся не ївши.

Юргіс скілька день ходив туди і мав сяку-таку поживу, хоч і небезпечно було йому там, бо се було недалеко від різниць і могли його пізнати: товариші робітники могли його тяжко побити, а поліцейські могли забрати у тюрму за те, що втїк від суду. Але тепер тюрми вже не бояв ся Юргіс, бо там йому було-б легче жити: були-б харчі і ночлїг. А тепер уже наближалась осїнь, ночи бували дуже холодні і часто дощі йшли.

Поки ще було хоч трошки грошей, Юргіс ходив ночувати в одну пивну, найбруднійшу у найбіднійшій частині міста. Ту пивну держав Негр і дуже дешево продавав там пиво: по два центи за кухоль, та ще дозволяв ночувати у пивній, долі, на брудній, мокрій і запльованій землі. Той Негр ходив по инших пивних і трактирах і забирав там зливки, які збірались в окреме відро з недопитих шклянок та фляшок. Ті зливки він якось підправляв, щоб "пиво" знов пінилось, і продавав по два центи кухоль. А у пивній ночувала сама остання босячня — чоловіки й жінки, безхатні волоцюги.

Гірко було Юргісови, коли він згадував, у яких достатках жив він недавно. Ще гірше стало йому, як згадав він, що через скілька тижнів знов почнуть ся вибори у раду-штатів. Він пригадував собі той час, як він орудував на виборах у мійську раду, бувши прихильником Майка Скелї. Але тепер виборча аґітація йшла дуже мляво і ґазети звертали увагу на те, що на виборчих зібраннях буває дуже мало народу: промовців слухали тільки самі кандідати у виборці, а сторонньої публїки не бувало зовсїм. Ґазети силкувались знайти причину такої байдужости, але нїчого не могли придумати. Але, як почав ся холод і дощі — зібрання у-мить стали многолюдні: безхатнїй народ шукав сухого і теплого притулку хоч на скілька годин. І ґазети сповістили, що нарештї й робочий люд зацїкавив ся питаннями про нові таріфи і почав уважно прислухатись до промов партійних ораторів; річ видима, додавали ґазети, що нові таріфи — дуже важна і пекуча справа у життю громадянства.

Одного разу Юргіс цїлий день жебрав на вулицях, але не випросив нїчого. Він змок наскрізь, змерз аж посинів, а охляв з голоду так, що ледве на ногах держав ся. Втім він помітив, що якась старенька панї, виходячи з ваґону трамваю, згубила свою парасольку і сачок. Він підбіг і подав їй ті речи, а потім почав розсказувати їй про свої злиднї і голод. Вона розпитала його, чи не пє він, чи не втратив роботу через піяцтво, а потім, мабуть не ймучи йому віри, по-

вела його у ближній трактир, сказала дати йому добрий обід, але без горілки і заплатила за все.

Юргіс їв горячий борщ з хлібом, варене мясо, картоплю; боби, пиріг, потім випив кави і став такий ситий, що аж важко йому було дихати. Він посидів у трактирі і погрів ся, доки можна було, але нарешті мусів таки вийти знов на дощ і холод.

Шукаючи якогось захисту, він побачив, що люде йдуть у якийсь будинок, де над дверима світилась червона лихтарня. Юргіс відразу впізнав, що там має бути передвиборче зібраннє, і побіг туди.

Він увійшов у велику залю, гарно вбрану ріжно-барвними прапорцями. Народу набилось туда сила. Після короткої промови голови зібрання, виступив промовець, і Юргіс зараз упізнав його: се був славно-звістний красномовець, сенатор Спарешенкс, той самий, що виступав з промовами у районї різниць на попереднїх виборах від Дойлївської республїканської партії і помогав Майкови Скелї провести Дойля у члени мійської ради Чікаґо.

Аж сльози виступили Юргісови на очах, коли він знов пригадав собі недавнї щасливі часи, як він приймав дїяльну участь у виборах. А тепер він мусить тинятись голодний, без притулку — і все через той нещасний випадок, що поставив йому поперек дороги ненависного ворога Коннора.

Красномовний сенатор говорив про високі таріфи і протекціонний лад. Він доводив слухачам, що тільки через той лад Америка може піднятись по-над иншими державами і збільшити свої багацтва на щастє і добротут всього Американського народу. Він ставив за приклад Колумбію, яка через той протекційний лад зробилась перлиною океану.

Багато і красно говорив сенатор Спарешенкс; не сказав він тільки того, що на протекційних таріфах виграють тільки фабриканти і капіталїсти, а робочий народ тільки буде дорожче платити за все, що вживає на свою потребу.

Юргіс над усю силу старав ся уважно слухати промову, бо дуже бояв ся заснути, памятаючи свою погану звичку го-

лосно хропіти. Він так сито наївся, у залї було так тепло, а сидїти у кутку було так вигідно, що надзвичайно трудно було перемогти сон.

Юргіс витріщав очи, ловив кожне слово, але раз-у-раз той сенатор пропадав йому з-перед очей, а слова промови зливались у якийсь мішаний гомін.

Один раз сусїда штовхнув Юргіса ліктем під бік. Він здрігнув ся, роздер очі і тодї тільки помітив, що добре був задрімав. Але не довго знов він мав силу перемогти сон. Всї, що сидїли навкруги, почули голосний храп; один слухач кивнув на поліцейського. Той підійшов, ухопив Юргіса за комір, струснув його добре і поставив на рівні ноги. Зняв ся маленький шарварок, люде щось заговорили і навіть промовець мусїв припинити свою мову на хвилинку.

Бідного Юргіса вивели з залї і викинули на вулицю, під холодний дощ; поліцейський так штовхнув його зо східців, що він аж упав.

Юргіс дуже збив собі колїно і на превелику силу підвів ся. Але холод і дощ проймав його прикро і треба було подумати про якийсь притулок на ніч.

Юргіс не мав грошей і мусїв станути й жебрати на вулиці. Він скулив ся і згорбив ся під стовпом лихтарнї.

Вулицею проходила якась пані, гарно вбрана, закрившись від дощу парасолькою.

Він пішов по-ряд з нею і почав просити:

— Будьте милосердні, дайте менї на ночлїг... Я бідний безробітний, я...

Втім він замовк. При світлї вулишної лихтарнї він побачив обличчє тої пані і пізнав її. Се була Олена Юзайтіс. Вона була королевою на його весїллї! Олена Юзайтіс! Вона була така гарна, вродлива, коли танцювала зо своїм нареченим Юзефом! Після свого весїлля Юргіс бачив її один або два рази; потім він чув, що Юзеф покинув її і зійшов ся з якоюсь другою дївчиною, а Олена пішла собі з Паквінґтоуну, а куди саме — ніхто не знав. І ось тепер він зустрів її тут, на вулиці.

Впізнавши Юргіса і вона здивувалась напомалу.

— Юргіс Рудкус! — скрикнула вона. Чп се-ж ви?! Що з вами стало ся?

— Я... я дуже нещасний, — промовив він. Я не маю роботи, не маю захисту... грошей нема... А ви, Олено, — ви вийшли заміж?

— Ні, — відповіла вона, — я не вийшла заміж, але живу собі добре, я маю добре місце.

Вони стояли і скілька хвилин мовчки дивились одно на одного. Нарешті Олена сказала:

— Юргіс, я помогла-б вам, упевняю вас, але на жаль я вийшла з дому без грошей і не маю при собі ні одного цента. А все-ж таки я можу де-що зробити для вас: я скажу вам, хто вам поможе. Я скажу вам, де живе Марія.

Юргіс здрігнув ся.

— Марія! — скрикнув він.

— Еге, — сказала Олена. Марія поможе вам; у неї тепер добре місце, вона живе добре і буде рада, як побачить вас.

Минуло більше року з тої пори, як Юргіс покинув Пакінґтоун, вирвавшись з його, немов з тюрми.

Він тоді втік від Марії та Елізбети. А тепер, згадавши їх, зрадів дуже. Він дуже хотів-би побачити їх, побути знов "дома". Може тепер вони знов приймуть його, пригріють. Правда, він їх покинув у біді, втік від них, але він міг виправдитись своїм тяжким горем, страшною смертю сина... Він не вернув ся до них, не згадав за них, — але-ж він не знав, де вони поділи ся, бо вони самі покинули Пакінґтоун.

— Добре, — сказав він Олені. Я піду до Марії.

Олена дала йому адресу Марії і додала:

— Я не кажу вам, де сама живу, бо Марія се добре знає.

Юргіс пішов по тій адресі. Він незабаром дійшов до гарного велико-панського дому і подзвонив.

Молоденька дівчинка відчинила трошки двері і здивованим поглядом оглянула його.

— Чого вам треба? — спитала вона.

— Чи тут живе Марія Берчинська?

— Не знаю. А на що вона вам?

— Я хочу її побачити. Вона моя родичка.

Де-кілька хвилин дівча стояло вагаючись: чи відчиняти, чи ні. Нарешті вона відчинила двері і сказала:

— Зайдіть.

Юргіс зайшов і станув у сінях, а дівчина сказала:

— Я піду спитаю. Як вас звуть?

— Скажіть їй, що прийшов Юргіс.

Дівчина побігла по сходах на гору, а через скілька хвилин вернулась і сказала:

— Тут нема такої, як ви кажете.

Душа Юргіса захолонула.

— Але-ж менї сказали, що вона тут живе! — скрикнув він.

А дівчина похитала відмовно головою.

— Панї кажуть, що тут нема такої.

Хвилин скілька Юргіс стояв збентежений, приголомшений, безпомічно оглядаючись навкруги. Потім він зітхнув важко і повернув ся до дверей. Але у той саме час почув ся сильний стук у двері і дівчина побігла відчиняти. Почула ся хода скількох людей і в тую-ж мить дівчина несамовито закричала і перелякана побігла повз Юргіса на гору. Біжучи по сходах вона репетувала:

— Поліція! Поліція!

Один момент Юргіс стояв нерухомий з того дива; але, побачивши у дверях сині мундури, побіг і сам на гору за дівчиною. Вскочивши у велику залю, він побачив там багато народу, чоловіків і жінок; і всї вони, страшенно перелякані, метушились, кричали, лаялись. Шарварок і гармидер був надзвичайний.

Жінки здебільшого були у капотах, дуже яскравих барв, а чоловіки були на-пів одягнені, без сурдутів, а декотрі навіть без жилетів, розхрістані. По один бік залї Юргіс побачив стільці та мягкі креселка і столи, на яких було багато фляшок, шклянок і чарок; були розкидані й карти; один стіл хтось перекинув, посуда розсипалась, побилась і з фляшок потекло вино і пиво на килим. Якась

молода дівчина зомліла і двоє чоловіків піддержували її під руки; коло дверей натовпило ся чоловіка з двадцятеро.

Двері у залю хтось зачинів був на ключ. Втім із сіней загрюкало у двері і всї відскочили від них. Другими дверима у залу вбігла дебела товста жінка середнього віку, чепурно вбрана, з розмальованими щоками і бровами, у брилянтових сережках. Задихавшись, вона ледве могла кричати:

— Сюди, за мною! Швидче! — і побігла по сходах на вищий поверх.

Всї побігли за нею, а за всїма й Юргіс. Вони прибігли у кухню; дебела жінка притиснула якийсь ґудзик на стїнї і втім велика шафа з посудою сама собою повернулась і за нею у стїнї відкрив ся вузькій темний люк.

— Швидче лїзьте всї туди! — крикнула жінка.

І поперли ся люде в той люк, а зібрало ся їх всїх душ із тридцятеро, чоловіків та жінок. Вони поспішали, штовхали ся; але не встиг ще останнїй влїзти у люк, як передній закричав з темного проходу:

— Поліція вже тут! Нас заскочили звідусїль!

І знов усї втїкачі повилазили з люку і зтовпили ся в кухнї.

— Тїкайте на гору, на горище! — крикнула жінка, відчиняючи дверцята з кухнї на горище.

І всї, перелякані, почали тиснутись на ті вузенькі східцї, штовхаючись і лаючись. Коли нарештї, всї вибрались на горище, один з них спитав:

— А чи всї вже тут?

На східцях почув ся голос:

— Не турбуйтесь, панове! Ще ми йдемо.

І на горище один за другим вилазили поліцейські.

Всї відразу замовкли. Найбільше були перелякані чоловіки; де-котрі з них навіть поблїдли. Жінки зовсїм не злякались; збліднути вони не могли, бо всї були дуже розмальовані; де-які з них весело пересміювались, кепкували. Одна дівчина якось видерлась на бантину і сїла там; вона хитала ногою, обутою в білий патиночок і старалась збити

поліцейському картуза з голови. Поліцейський вхопив її за ногу і стягнув з бантини. Другі дівчата зареготали і почали ся веселі жарти. Видимо було, що вони трохи п'яні були.

Найголоснійше кричала і реготала висока, здорова дівчина у яскраво-червонім капоті: голос її покривав усї инші голоси. Сей голос видав ся Юргісови немов-би знайомий. Він подивив ся на дівчину раз, у-друге і скрикнув здивований: —

— Марія!

Вона підбігла до нього, вхопила за руку і скілька хвилин стояли так, мовчки дивились одно на одного.

— Як ти сюди попав? — спитала нарешті Марія.

— Я прийшов побачитись з тобою. — відповів Юргіс.

— Коли?

— Отсе тільки-що.

— А як-же ти довідав ся.. хто тобі сказав, що я тут?

— Олена Юзайтіс сказала. Я зустрів її на вулиці.

І знов вони мовчки дивились одно на одного. Де-хто з людей почали уважно дивитись на них і Марія зовсім близько притулилась до Юргіса.

— А ти... ти тут живеш? — спитав Юргіс.

— Еге... я тут... живу, — сказала вона.

Втім почув ся голос ізнизу.

— Спускайтесь сюди, дівчата, і одягайтесь. Та одягайтесь тепло, бо будете каятись: на дворі холодно і дощ іде.

Дівчата спустились з горища і розійшлись у ріжні двері, що вели у їх кімнати.

— Ходім, — сказала Марія, взявши Юргіса за руку, і повела його у свою кімнату. Се була малесенька світличка, вісім ступінів завдовжки та шість завширшки; стояло там ліжко, одно кресельце і шафа для одежи і через те кімнатка здавала ся ще менша. За дверима на цвяшках також висїла одежа, одежа-ж була розкидана й скрізь по кімнатї, навіть на долівцї у страшнім безладдї: долї лежали порожні вляшки, шатабатурки від пудри, коробки від канелюхів; на

креселку лежала пара патинків і порожня фляшка від пива.

На Марії був легенький капот. Вона скинула його почала шнуруватись у корсет, не вважаючи ані трошечки, що тут стояв Юргіс, і навіть не причинила дверей за собою. Юргіса се дуже збентежило. Він бував, як то кажуть, у всяких бувальцях і, з тої пори, як покинув свою сїмю, надивився на такі дива, що не всякому воно трапить ся на віку. Одначе така безсоромність Марії дуже його збентежила і навіть мучила його. Сїмя їх була хоч і проста, та дуже порядна і звичайна і всї держали себе дуже чемно. І здавало ся Юргісови, що Марія, хоч-би з огляду на колишнї людські звичаї, повинна була держати себе чемнїйше. Але, згадавши собі, який він сам тепер став, він аж засміяв ся у душі сам із себе. Чи мав він право вимогати від людей чемности?!

— Давно ти живеш тут? — спитав він Марію.

— Скоро вже рік, — відповіла вона.

— А як ти сюди попала?

— Я не могла инакше. Не могла я дивитись, як дїти з голоду помірають.

Довгу хвилину він дивив ся на неї з жалем.

— Ти не могла знайти роботи! — сказав він, зітхнувши.

— Я занедужала, — сказала Марія; грошей у нас не було зовсїм. А як умер Станислав...

— Станислав умер? — скрикнув Юргіс.

— Умер, — сказала Марія. Я й забула, що ти не знаєш.

— З чого-ж він умер?

— Його зїли пацюки, — сказала Марія.

Юргіс аж здрігнув ся і мимохіть повторив сї страшні слова: "його зїли пацюки!"

— А так, — мовила Марія. Вона зігнулась і почала шнурувати свої черевики і розказувала далї про сю страшну подію. — Він робив, як і ранійше, на фабриці, де топили смалець. Він був такий маленький і плохенький. Старші робітники часто посилали його по пиво і він носив їм пиво

кухлями, та з кожного кухля трошки надпивав. Але у той нещасний день він випив за-багато і опянів тай ліг собі спати у кутку. Робітники пішли і не примітили його, тай там він і лишив ся на ніч. А коли вранці прийшли робітники, то знайшли його вже мертвого і пацюки мало не цілком зїли його.

Юргіс аж тремтів від жаху. Марія шнурувала свої черевики. Обоє мовчали. Ту довгу мовчанку перервав полїцейський, що підійшов до дверей.

— А чи довго там буде того? Швидче-бо! — гукнув він.

— Зараз, зараз! — озвала ся Марія і почала дуже спішно одягатись.

— Ну, а всї-ж инші наші... живі? — спитав Юргіс.

— Живі.

— Де-ж вони?

— Ось тут недалечко живуть. Вони всї здорові.

— Чи є у них робота?

— Тільки у Елїзбети, коли здужає робити. Я їм помагаю весь той час і вони мають усе, що треба; я тепер маю досить грошей.

Юргіс помовчав трошки, а потім спитав:

— А знають-же вони, що ти тут, і як живеш?

— Елїзбета знає, — сказала Марія. Я не могла-б її дурити. Може й дїти починають догадуватись.

— А Тамошіус? — питав Юргіс. Він... він знає.

Марія здвигнула плечима.

— Хіба я знаю? Я його не бачила вже більше, як рік. Він був занедужав, йому відрізали палець на руцї і вже не міг він грати на скрипку, а потім щез кудись.

Марія стояла перед верцадлом і поправляла сукню; Юргіс уважно дивив ся на неї. Він на силу йняв віри, що перед ним та сама жінка, яку він знав давнїйше. Вона була така холодна, така байдужа, що він навіть починав бояти ся її. А вона несподївано повернулась і подивилась на нього.

— А по тобі знати, що тобі не солодко жило ся, — сказала вона.

— А так! — сказав Юргіс. Я не маю в кешені ні одного цента і нема ніякої роботи.

— Де-ж ти був увесь той час?

— Скрізь. Я скрізь тиняв ся. Потім я вернув ся на різниці, недовго перед страйком, — і він помовчав трошки, а потім додав: я розшитував за вас, та мені сказали, що ви кудись виїхали, куди саме — ніхто не знав. Мабуть ви думаєте, що я вчинив дуже погано, що покинув вас. Ето — так, Маріє?

— Ну, — сказала Марія. Я тебе не винуватила. Ми тебе не згадували лихим словом... Ти робив усе, що треба було, щоб нам краще жило ся, та нічого з того не вийшло.

Вона помовчала трошки, а потім казала далі:

— Ми були такі несвідомі, недотепні, ми нічого не знали і через те сипали ся на наші голови всі лиха. Ой, коли-б я тоді знала все те, що знаю тепер, то ми добились-би таки своєї мети.

— Ти пішла-б відразу сюди? спитав Юргіс.

— Може, — відповіла Марія, — але я не те хотіла сказати. Я думала про тебе, і про Ону, і про те, що все могло инакше скласти ся.

Юргіс мовчав. Він ніколи не міркував про своє нещастє з такого погляду.

— Коли люде помирають з голоду, — казала далі Марія, — і мають що-небудь на продаж, то вони повинні продавати се, я думаю. Я догадуюсь, Юргіс, що ти зрозумів се дуже пізно. Маленька Она дбала за нас усіх з самого початку.

Марія казала се зовсім спокійно і байдуже, так, неначе говорила про самі звичайні речі.

— Так, так, — казав Юргіс, але якось не певно. Він не признав ся Марії, що заплатив триста долярів і втратив посаду дозорці за те, що не поділяв такої думки і розправив ся другий раз з Філєм Коннором.

Поліцейський знов показав ся у дверях, як і вперше.

— Виходьте-ж уже нарешті, гей — сказав він. Та швидче!

— Ідемо вже, — сказала Марія, накладаючи на голову величезний капелюх, заквітчаний струсїм пером. Вона вийшла у залю. Юргіс за нею, а поліцейський заглядав у її кімнатці під ліжко, у шафу, за двері.

— Що се стало ся тут? — спитав Юргіс Марію. коли вони спускали ся по сходах.

— Трус, розумієш? Се звичайна річ у нас і трапляєть ся часто, як тільки хазяйка не поладить з поліцією. Я не знаю, через що саме сьогодня найшла поліція, але думаю, що до ранку хазяйка з ними якось умовить ся. Ти не бій ся, вони нїчого тобі не зроблять. Вони чоловіків не займають.

— Може й так, мовив Юргіс, — але мене поліція коли впізнає, то вже не випустить.

— Чого так?

— Бо мене поліція шукає, — казав він тихо. хоч розмова їх вела ся литовською мовою і нїхто їх не зрозумів-би. — Я бою ся, що мене засадять на рік або й два.

— Овва! Се погане дїло, — сказала Марія. Ось я попробую, чи не можна як-небудь викрутити тебе.

Вони вийшли на вулицю, де зібрали ся вже всї поліцейські. Марія підійшла до товстої жінки у брилянтових сережках і щось пошептала їй на вухо. Товста жінка потім підійшла до старшого над поліцейськими, що розпоряжав ся трусом.

— Біллї, — сказала вона, показуючи на Юргіса. — Сей чоловік прийшов відвідати свою сестру. Він увійшов до нас за хвилинку перед вами. Вп-ж не заберете його?

Старший усміхнув ся, подивив ся на Юргіса і сказав:

— На жаль — закон для всїх один, а я — слуга закона і мушу його виконати.

Юргіса не пустили і він лишив ся з иншими арештованими чоловіками, які дуже звомпили і віддались одчаю. Тут були й старі і молоді, і хлопці - школярі, і такі поважні люде, що могли бути їх батьками. Де-котрі з них були

у легких одежах і тепер дуже мерзли, але ні в одного не було такої бідної і подертої одежи, як у Юргіса.

Коли всі зібрали ся вже коло дверей, поліцейські обступили своїх бранців і вивели їх усіх на вулицю, а там уже дожидали їх три тюремні карети. Всі сусіди збіглись на таке цікаве видовиско. Арештовані жінки дивились нахабно на публику, сміялись їй в очи і кепкували. Чоловіки поспускали голови і низько на очи понасовали брилі. Всі розмістились у тюремних каретах і поїхали, а по-за ними лунав регіт і свист.

У поліції Юргіс назвав себе якимсь вигаданим польським призвиском і його посадили у камеру вкупі з пятьма иншими арештованими. Всі ті арештанти збились у купу і пошепки розмовляли, а Юргіс ліг у кутку і думав свої невеселі думи.

Весь останній час Юргіс жив серед роспусти, гріха і злочинства і привик уже байдужим оком дивитись на все і не здрігав ся навіть, коли й сам пускав ся на саме дно брудного, грішного й паскудного життя. Але в його думках сімя його, яку він любив і поважав, завжде була чиста і чесна. І страшно, і невимовно гірко стало йому, коли він так несподівано довідав ся, що Марія пішла у проститутки, а Елізбета і дїти живуть її нещасним, ганебним заробітком.

Сам себе він давно вже перестав поважати, але єдине чисте і чесне, що лишилось йому досі на світі — була його сімя. І тепер та ганьба сімї пригнобила його так, що він аж згінув ся і голову похилив. І знов воскресло в його думках колишнє житє, колишні надії й сподівання, і мрії про щастє й незалежність...

Заплющивши очи він бачив Ону, чув її ніжний, лагідний голос, бачив і маленького Антона, на якого він покладав такі щасливі надії, що доведе його до розуму і будуть з його люде... Він бачив і старого, труженого батька, який так любив їх і всіх грів своєю любовію.. І знов пережив тяжку, пекельну муку, ту саму, що терпів він, коли довідав ся про нещасну ганьбу Они... Він стискав руками свою голову і дивував ся, як він тоді не збожеволів! А тепер, сьо-

годня він нїби байдуже слухав Марію і нїби приставав на її думки. Марія казала, що він дурень був, що з самого початку не торгував честю своєї жінки! Марія казала... та сама Марія, чесна, добра, трудяща, що так щиро кохала ся зо своїм нареченим Тамошїусом!... І згадав він собі нещасного маленького Станислава, про страшенну смерть якого так спокійно розказувала Марія... Бідна маленька людина, з відмороженими пальцями! Як він бояв ся холоду і снїгу, як жалісно плакав, коли доводилось зимою йти на роботу! Юргіс неначе чув тепер той жалібний голос... І тепер він знов аж здрігнув ся з жаху, коли уявив собі, як маленький Станислав у-ночи, покинутий у величезнім фабричнім будинку, обороняв ся з одчаєм від пацюків, кричав, кликав на поміч, але нїхто його не чув і він згинув такою лютою, нечуваною смертию!

За останнїй рік душа Юргісова немов-би заснула, задубіла і він байдужим оком дивив ся на людські страждання; він сам старав ся вирвати зо свого серця, викорінити всї ті спогади про минуле життє. А тепер вони всї впринули з тогозабуття і обхопили його душу і даремне він старав ся відігнати їх геть: прокинулись давні, забуті голоси, перед очима ставали тїни дорогих покійників і простягали до нього свої руки... Досї вони були десь далеко-далеко, віддїляло його від них якесь глибоке темне провалле, а тепер вони воскресли: він бачив їх, чув їх голоси...

XXVIII.

Після снїданку Юргіса повели в суд. Заля суда була повна арештованих і тих цїкавих людей, які посходились сюди, щоб пізнати де-кого з арештованих, почути про них щонебудь цїкаве і добути собі матеріялу для переказів та пльоток. Всїх арештованих учора чоловіків підвели до судді, допитали і потім пустили на волю. Тільки Юргіса, на великий страх його, лишили окремо, бо він здавав ся якийсь непевний.

Се була та сама судова кімната, де він уже судив ся,

був той самий суддя, той самий писар. Писар дуже уважно придивляв ся до Юргіса, неначе пізнавав його; а суддя був дуже зайнятий розмовою по телєфонї з окружним начальником поліції про те, як судити Полї Сімпсон, хазяйку публичного дому, де були арештовані чоловіки й дівчата. Розмовляючи по телєфонї, суддя у той саме час питав Юргіса і неуважно слухав його оповідання про те, як він прийшов провідати свою сестру. Суддя байдужим тоном дав Юргісови пораду забрати сестру з такого дому і помістити її у друге місце, а потім пустив його; дівчат присуджено до штрафу по пять долярів. Хазяйка Полї зараз заплатила той штраф за всїх.

Юргіс вийшов на вулицю і дожидав там Марію; потім вони пійшли у-купі до дому. Поліцейська сторожа зараз вибралась звідтіля і у-вечорі того-ж дня там знов було повно "гостей", так неначе-б там нїчого й не стало ся.

Марія повела Юргіса на гору у свою кімнату; там вони посїдали і знов почали розмову. Приглядаючись до Марії при світлї дня, Юргіс побачив, що вид її зовсїм не був такий рожевий, як у вечорі: обличчє її вилиняло, пожовкло, а під очима були темні смуги.

— Ти недужа? — спитав він.

— Недужа? — здивувалась вона і додала таку лайку, якої вживають тільки пяні босяки. — Як-же я можу бути здорова при такім життї?

На хвилинку вона замовкла, неначе пригадуючи собі все своє сумне життє тут.

— Се від морфію, — сказала вона нарештї. Менї доводить ся заживати його що-дня все більше й більше.

— На що? — спитав він.

— Се мене заспокоює. Я не знаю, чому. Але як-бп я не заживала морфію, то мусїла-б пити горівку. Як-би дівчата тут не пили, вони не могли-б видержати такого життя. Хазяйка завжди дає морфій дівчатам, коли вони приходять сюди у-перше; вони звикають до нього і потім заживають раз-у-раз. Так і я вже звикла. Я пробувала покинути, та нїяк не можна, і не зможу покинути, поки живу тут.

— А довго-ж ти думаєш тут жити? — спитав він.

— Не знаю, — мовила Марія. Я думаю, що лишусь тут по-вік. Нї до чого иншого я вже не здатна.

— А хіба-ж ти не можеш зібрати грошей?

— Зібрати грошей? Боже мій! Як-же я їх зберу? Правда, я заробляю багато, але-ж усї мої гроші розходять ся. На мою користь іде пів-третя доляра з кожного "гостя", якого я приймаю і иноді за ніч я заробляю по двадцять долярів. Але не думай, що в мене лишаєть ся що-небудь з тих грошей. За сю кімнатку і за харчі я мушу платити стільки, що ти й уявити собі не можеш. І за все мушу платити страшенно дорого. Подумай тільки: за пранне білизни я плачу коло двацяти долярів у тиждень. І нїчого не вдїєш! І навіть на превелику силу я можу зібрати тих пятнадцять долярів що тижня для Елїзбети, щоб дїти могли ходити у школу.

Марія замовкла і задумалась. Потім, бачивши, що Юргіс цїкаво слухає її оповідання, вона казала далї: —

— Вони самі старають ся загнати нас у неоплатні довги і так обплутують нас, що ми не можемо вже нїяк покинути їх. Приїде сюди яка-небудь молоденька дївчина з заграници, не знає нї слова по анґлїйськи і попаде у такий дім, як отсей. Колп-б вона схотїла покинути, "мадам" показує їй рахунок, по якому вона винна їй скілько сот долярів, забірає у неї всю її одежу, все білє та ще нахваляєть ся посадити її у тюрму за довг. І мусить дївчина лишитись у неї і що-більше вона тут живе, то більше її довг виростає.

Иноді несвідомі дївчата й не знають, у який дім вони попали: думають, що їх наймають для якої хатньої роботи... Бачив ти тут молоденьку Французську, русявеньку, що стояла коло мене в суді?

— Бачив, — сказав Юргіс.

— Ото-ж вона прийхала в Америку вже рік тому буде. Вона десь служила за конторщицю і заманув її сюди аґент, написавши з нею умову, що вона, як прийде сюди, буде служити на фабриці. Такнх, як вона, набрав аґент аж шість і всїх продав у публичний дім, що недалеко від нас, на сїй

самій вулиці. Сю дівчину зачинили в окрему кімнату, напоїли якимись спеціями, що вона зовсім одуріла. а як вернулась вона до памяти, то вже була зганьблена. Вона гричала, плакала, рвала на собі волоссє, але нїхто того не чув, нїхто не поміг і нїяк не могла вона вирватись звідтіля, бо її раз-у-раз напували тим дурманом, труїли її, аж поки вона покорилась. Девять місяців не виходила вона з того дому, а потім її вигнали на вулицю, бо вона стала для них негодяща. Та і звідсіля її мабуть хутко виженуть, бо на неї часто находить божевілле: вона за-багато пє горілку. Тільки одна з тих шістьох дівчат, що приїхали сюди з нею, втекла — та й то тільки через те, що вискочила у-ночи вікном з другого поверху.

Тоді було багато розмов і гармидеру з приводу тої події. Ти може чув про се?

— Чув, — сказав Юргіс.

Се стало ся як раз у тім домі, де він з Дуаном сховав ся після того, як ограбували необережного селянського парубка. Та дівчина потім збожеволіла і поліція помістила її у лїкарню для божевільних.

— Багато грошей іде на аґентів, — мовила Марія. Їм платять по сорок долярів за кожду дівчину, — і везуть тих дівчат звідусїль. У сім домі нас сїмнадцятеро — з девяти ріжних країн. У других домах можеш знайти ще більше того. Тут аж шість Французанок, — я так думаю, що вони Французанки, бо мадам говорить з ними по французськи. Французанки дуже прикрий народ; нема, либонь, гірших за них, за винятком хіба Японок. У сусїднім домі повно Японок і я не хотїла-б там бути; навіть з одною Японкою я не хотїла-б жити в однім домі.

Трохи помовчавши Марія казала далї:

— Більшість жінок, що тут живуть, дуже соромливі. Не дивуй ся. Раиїйше і я думала, що вони пішли на таке ремесло, бо воно їм подобаєть ся. Але ти тільки уяви собі: яка жінка за-любки віддавалась-би раз-у-раз всякому чоловікови, який прийде: старому чи молодому, чорному чи білому? Невже-ж се може їй завжди подобатись?

— Знаю, — сказала Марія. Треба-ж хоч чим-небудь виправдити себе. Вони залізли у багно і знають, що вже ніколи не виберуть ся з його. А залізли вони не тому, що їм таке життє до вподоби, а здебільшого нужда загнала. Тут у нас є молоденька Жидівочка; вона попереду служила за конторщицю в одного мілїонера; занедужала і втратила свою посаду. Чотири днї вона тинялась по вулицях, чотири днї вона й крішечки хлїба не мала в ротї. Вона зайшла в один публичний дім, ось тут недалечко і сама предложила їм себе. Але перше, ніж дали їй що-небудь попоїсти, з неї зняли всю її одежу.

Скілька хвилин Марія сидїла мовчки, сумна, у глибокій задумі.

— Розкажи менї за себе, Юргіс, — промовила вона, немов прокинувшись від тої задуми. Де ти був, що робив?

І Юргіс почав розказувати їй довгу повість про всї свої пригоди з тої пори, як він утїк з дому, про те, як він бурлакував і волочив ся, про роботу в тунелї, про нещасний випадок з тою звихнутою рукою; розказував і про Джека Дуана, і про свою полїтичну дїяльність на різницях, про свій моральний упадок і зраду товаришам і про все, що після того стало ся — все чисто і щиро розказав він.

Марія слухала уважно і співчуваючи ту повість про всї страждання Юргісови. А про його голодуваннє за останнї днї красномовно говорило його нужденне і змарнїле обличче.

— Саме у добрий час ти знайшов мене, — сказала вона, — я поможу тобі, поки зможеш знайти яку-небудь роботу.

— Я не хотїв би брати в тебе грошї, — сказав він.

— Чому? Тому, що я тут?

— Нї, — сказав Юргіс, — зовсїм не тому. Я-ж утїк від вас і покинув вас у бідї.

— Се нїчого, — сказала Марія. Не думай про се. Я тобі за се не докоряю. — Ти, мабуть, дуже голодний, —

сказала вона через хвилину. Посидь тут, ми поснїдаєм. Сюди нам принесуть чого-небудь попоїсти.

Вона притиснула ґудзик електричного дзвінка. Ввійшла молоденька дівчинка-Мурінка. Марія сказала їй подати снїданок. Через скілька хвилин вона внесла снїданок і промовила, усміхнувши ся до Марії:

— Вас хтось уже дожидає.

Снїданок у поліції не дуже був роскішний, а Юргіс був голодний, як вовк, і вони взяли ся зараз до їжи. Снїдаючи, вони розмовляли про Елїзбету, про дітей, про давні часи. Як поснїдали вони, прийшла друга Мурінка і сказала, що "мадам" хоче бачити Марію, "Литвинку Марію", як звали її тут.

— Се значить, що тобі пора вже йти, — сказала Марія Юргісови.

Юргіс устав. Марія дала йому адресу сїмї, що жила у кварталї Ґетто.

— Іди до них, — сказала вона. Вони раді будуть побачити тебе.

Але Юргіс вагав ся неневний.

— Я... я не хотїв-би так їти до них, — сказав він. — Чи не могла-б ти, Маріє, дати менї трошки грошей, щоб я міг попереду знайти собі роботу?

— На що тобі здали ся гроші? — спитала вона. Тобі треба тільки їсти і мати ночлїг і се ти будеш мати у них. Еге-ж так?

— Так-то воно так... Але-ж я покинув їх у бідї на волю божу і не хотїв-би тепер іти туди, не маючи нїчого. Коли-б ти...

— Іди, іди, — мовила Марія, жартобливо вишпговхуючи його. Дурницю плетеш. Грошей я тобі не дам, — казала вона, проводячи його до дверей, — бо ти їх однаково пропеш, а се тобі вадить. Ось тобі тільки чверть доляра. Ти іди до них; вони всї раді будуть, що ти вернув ся і не докорятимуть тобі. Ну, бувай здоров!

Юргіс вийшов з публичного дому і йшов помалу вулицею, важко задумавшись. Він поклав собі попереду пошу-

кати якої-небудь роботи і для того весь той день до вечора ходив по фабриках та складах, але нїде йому не пощастило. Коли вже зовсїм стемнїло, він повернув "до-дому", але, проходячи коло якогось трактиру, завернув туди і витратив свої чверть доляра на обід.

Впйшовши з трактиру, він перемінив свій замір: — ніч була тепла і можна було переспати десь на вулиці, а з самого ранку знов почати шукати роботу, бо в-ранцї все-ж таки легче її знайти.

Роздумуючи так, він ішов собі помаленьку вулицею, коли враз побачив перед собою ясне світло. Він озирнув ся навкруги і помітив, що стоїть на тій самій вулиці і перед тою самою залею, де вчора у-вечорі слухав полїтичну промову. Але червоних лихтарень і прапорцїв тепер уже не було, одначе знати було, що тут зібрав ся мітинґ, і багато народу товкло ся коло дверей. Юргіс надумав зайти туди, усїстись де-небудь у кутку, спочити і обдумати гарненько, що робити далї. Білєтів нїхто не питав і входити було вільно всїм.

Юргіс зайшов. Заля тепер не була нїчим вбрана не причепурена, але народу було багато і сливе всї місця були вже зайняті. Юргіс якось захопив собі одно з останнїх місць у кінцї залї, по-під самою стїною. Він сїв і забув про все, що було круг його, поринувши у свої думи. Як його зустріне Елїзбета? Чи не подумає вона, що він хоче сїсти їй на шию, чи може вона зрозуміє, що він хоче знайти роботу і помогати їй? От, коли-б пощастило знайти роботу! Коли-б той дозорця, що прогнав його, недавно згодив ся найняти його!...

Несподївано увагу Юргіса звернув гомін голосів многолюдної публики, що наповнила всю залю геть до самих дверей. Чоловіки й жінки — всї встали, махали хусточками і вітали когось дуже щиро й радо.

Мабуть прийшов промовець, подумав собі Юргіс Якіж вони всї дурні! Чого вони сподівають ся від промовця? Що він їм може дати? Що їм дасть і той, кого вони

виберуть, і той, хто буде правувати цілою країною? Юргіс знав добре всї тасмні сторони полїтики.

І він знов почав думати, що йому робити. У залї повнїсенько народу і ледве чи зможе він хутко звідсїля вибратись, а після мітінґу вже буде за-пізно йти до-дому. Йому доведеть ся переночувати десь на вулиці. Так таки буде краще, бо вранці, як дїти підуть у школу, йому зручнїйше буде порозуміти ся з Елїзбетою. Вона жінка розумна, а він справдї таки хоче покинути босяцьке житте і взятись до роботи. Він її вмовить, а Марія ще поможе, замовить за його словечко. А коли Елїзбета буде завзята, то він їй добре наговорить!...

Так думав Юргіс, аж поки не помітив, що з ним може стати ся така сама пригода, як і вчора. Промовець говорив увесь той час; иноді його мову перебивали оплески і прихильні крики слухачів.

Помалу-малу Юргіс переставав чути голос промовця, губив свої власні думки, очі його сплющувались і голова хилилась на бік. Разів скільки він ще помічав се перемогав ся щоб не заснути, але даремно.

У залї було тепло, а того дня він так багато ходив і добре пообідав, а у кутку під стїною було так зручно сидїти — і він заснув ізнову.

Втім хтось легенько штовхнув його. Він прокинув ся, витріщив перелякані очі і думав, що його зараз почнуть лаяти. Він затопив очі в промовця, так ніби його дуже цїкавила промова, і бояв ся оглянутись круг себе, щоб не бачити ворожих поглядів сусїд, і бояв ся, що ось-ось ухопить його за комір важка рука полїцейського і зараз викинуть його на вулицю, як і вчора.

Але нїчого не стало ся. Він почув коло себе жіночий голос, лагідний, приязний.

— Ви попробували-б послухати, товаришу, промовця; може вам буде цїкаво.

Юргіс не счув ся з дива: ті лагідні слова вразили його більше, ніж учорашня лайка полїцейського. Він все-ж та-

ки дивив ся ще перед себе, бо не смів оглянути ся на свою сусїдку. А серце якось радісно колотилось.

"Товаришу"! Хто-б міг назвати його так?

Він чекав довго, довго. Нарештї, коли він був певний, що на нього вже не дивлять ся, він крадькома кинув оком на жінку, що сидїла коло нього — і здивував ся не помалу: вона була у дорогій гарній сукнї — справжня панї.

І вона назвала його "товаришем"!

Він трошки повернув ся боком, щоб краще розглядїти її, а потім, дивуючись, почав стежити за нею очима.

Вона, мабуть, зовсїм забула за нього і дивилась вперед, на промовця. Юргіс неясно чув голос промовця, бо всю свою увагу звернув на сусїдку і навіть якась непевна трівога обняла його. Що з нею дїєть ся? Що притягнуло так її увагу? Вона сидїла, мов скаменїла, а руки її стискали складки її сукнї так міцно, що Юргіс бачив на них напружені жилки. А обличче її раз-у-раз мінялось: то палахтїло, мов огнем займалось, то блїдло, а очі освітили, як жаринки.

Що се з нею дїєть ся? — думав Юргіс. Невже-ж се слова промовця так її хвилюють?

Юргіс подивив ся на промовця і якесь дивне, невідоме почуттє обхопило його душу. Промовець був молодий, високий і дуже худий, з довгими кістлявими руками. Чорні кучері, чорна борідка, блїде і худе обличче, а карі очі якось особливим світлом світили і, здавалось, наскрізь пронизували слухачів.

Він говорив голосно, швидко, з запалом і поводив своїми довгими руками в одну і в другу сторону, немов би хотїв ухопити кожного слухача, притягнути до себе і примусити слухати.

Де-кілька хвилин Юргіс придивляв ся до промовця, поки почав розуміти його мову. І здало ся йому, що той промовець звертаєть ся виключно до нього, говорить навмисне для нього. Аж затремтїв Юргіс і комашня побігла йому по шкурі.

— Ви вислухаєте се, казав промовець, — і скажете:

"так, се правда, але не завжди так буває", або скажете: "може воно й буде так, але тоді, коли мене вже не буде на світі і від того менї не буде легче". І ви будете далі тягнути своє що-денне ярмо і будете далі робити на користь всесвітної сили капіталу. Ви будете робити на користь і роскоші инших, а сами будете гнити у брудних, мокрих і темних сутеренах, працювати у шкодливих і небезпечних предприємствах. І раз-у-раз буде вас гнітити мара злиднів і голоду, хороб і наглої смерти.

Що-день боротьба стає завзятійша, а робота трудніїша і тисне вас залізна рука недолі. Минають місяці, минають літа і ви знову приходите сюди і знову я стаю тут і промовляю до вас, і довідуюсь від вас, що з вами зробила нужда і горе, чи не відкрила очей ваших кривда й насильство! Я буду чекати далі, бо нічого иншого зробити не можу. Нема такої пустині, куди-б я міг утекти, і блакітний небозвід не закриє мене, хоч-би я пройшов з одного краю землі на другий: скрізь я знайду ту саму кривду і визиск капіталу над працею. Я бачу, що всї найкращі й найчеснійші заміри людей, всї мрії поетів і страждання мучеників — усе потолочено ногами і повернуто на службу і вжиток ненажерливих обєднаних драпіжників... Тому-то я не можу заспокоїтись і не можу мовчати, тому-то я зрікаю ся власного щастя і вигод життя, не жалію здоровля і йду у світ, щоб кричати про все що, мучить мою душу!

Бідність і хороби не примусять мене мовчати, погрози й насмішки не спинять мене, не спинить мене й тюрма!... Ніщо не примусить мене покинути мою проповідь, ніяка сила ні тут на землі, ні там — на небі, ні яка сила, ніяка влада: ні та, що була, ні тая, що є тепер, ні тая, що має бути! І коли не пощастить менї нині, я почну завтра; бо знаю, що я служу праці і коли всї тую правду зрозуміють і по ній чинитимуть, то впаде неправда і кривда! Все найтруднійше вже зроблено: вже насильники і грабіжники тремтять від страху, вже похвалки замовкли, вже облуду і шахрайство розкрито — ще тільки треба зрозуміти правду. Я сміливо

так кажу, бо мій голос — є голос мілїонів людей, які терплять усякі утиски і позбавлені всяких вигод життя. Я подаю голос за тих кого життє покривдило, хто не має спочинку, хто не має надії визволитись з віковічного ярма, для кого світ божий — тюрма, могила! Мій голос — є голос дитини, яка змалечку надриває ся у непосильній роботї на фабриці, падає від утоми і страждання і не має перед собою нїякого просвітку, окрім могили! Мій голос — є голос нещасної матері, яка тепер десь у вохких сутеренах або на холоднім горищі стогне й ридає знеможна важкою роботою, щоб здобути своїм дїтям шматок черствого хлїба і не дати їм померти з голоду! Мій голос — за того злидаря безробітного, який у сю хвилину, обдертий і нужденний помірає з голоду, покидаючи дїтей своїх на голодну смерть! Мій голос — за ту молоденьку дївчину, яка в отсю хвилину тиняєть ся по вулицях сього страшного міста знеможена і знесилена голодом і мусить вибирати одно з двох: або публичний дім, або дно озера!

Я подаю голос за всїх тих, що скрізь стогнуть у ярмі тяжко працюючи і віддаючи своє життє на користь ненаситних мілїонерів, за всїх, що гинуть у кайданах у темноті і прагнуть волї та світла!

Промовець на хвилину замовк. У залї було так тихо, як у могилї і кожний чув свій власний віддих. Потім усї враз загомонїли, вписловлюючи своє співчуттє. Юргіс сидїв нерухомий, затопивши очі у промовця, а тїло його мимохіть тремтїло.

Втім промовець підняв руку і знову стало тихо.

Він казав далї: —

— Я звертаюсь до вас, робітників бо ви несете на собі всю вагу того лиха, про яке я казав, бо вас найбільше гнобить життє. Ви, тружені, пораєте сю землю і не маєте на неї нїякого права; ви сїєте, а инші люде жнуть вашу працю; ви робите, як робоча худоба, а дають вам за те тільки нужденний харч, як худобі. До вас я прийшов проповідувати про волю, бо знаю добре, чого вам треба: бо сам я був та-

кий робітник, як і ви, і жив таким життєм, як ви. І ніхто краще за мене не знає вашого життя і ваших потреб. Я тинявся по вулицях, у лахмітті, у дірявих чоботях, я жив недогризками хліба, що збірав на смітниках, я ночував під ворітьми, у льохах, під вагонами, я клацав зубами з холоду і жив надіями на заробіток і на кращу долю і що-дня втрачав ті надії. Я знаю, як тяжко робочій людині здобути собі науку і знання, бо сам здобував їх дорогою ціною: недоїдав, недосипав, платив за науку здоровєм своїм... Я прийшов до вас подати вам надію на волю, бо я певний у вас, бо знаю, яка сила у вас таїть ся.

Ми збудуємо нове царство: царство правди і праці.

Прийміть моє слово щирим серцем і нехай воно світить вам ясною зіркою у темряві, нехай показує шлях до щастя і кращої долі!

Робітники, товариші! Нехай полуда спаде з очей ваших, а кайдани з рук і ніг! Огляньте ся кругом себе: ви так довго жили у неволі, у невпинній тяжкій праці, що почуття ваші притупились і розум затуманив ся. Огляньте ся на той світ, де ви живете, і подивіть ся що там робить ся? Ви знаєте, що у той самий час, як ми тут сидимо, на безмежних ланах Манжурії стоять дві ворожі армії одна проти одної і міліони людських істот, що не знають одна одної, готові кинутись і мордуватись, вбивати, роздирати, як хижі звірі. І се діється ся у двадцятім столітті! Девятнадцять віків минуло вже з тої пори, як народив ся той, хто заповідав, щоб люде любились, як брати... Девятнадцять віків у церквах проповідували любов і згоду, поети співали про се, мудрі люде писали книжки, наука стежила за всім, що діється ся на землі і на небі, а любови і мира на світі нема. І всі сили людського розуму напружують ся на те, щоб винукати ще кращих способів для душогубства, для того щоб живі людські істоти перетворить у шматки окривавленого мяса. І все се робить ся для зиску, на користь ненаситних капіталістів!

А хіба у нас, у великім місті Чікаго, не те саме робить ся що дня, що й у далекій Манжурії, тільки в иншій формі?

Десятки тисяч жінок і дівчат повинні йти у брудні нетри публичних домів і продавати своє тїло, щоб не вмерти з голоду. А ті людські нещасні істоти — се-ж наші жінки, наші сестри, дочки, — всї вони вийшли не з капіталїстів, а з-посеред робочого люду! А десятки тисяч чоловіків, що були чесними робітниками, в отсю ніч тиняють ся по вулицях голодні, без притулку, жебручи на шматок хлїба та на ночлїг і здрігають ся від страху, що наближають ся холоди, і вони замерзнуть без захисту, серед вулиці. Тут сотні тисяч матерів надривають останні сили над роботою, щоб нагодувати своїх дїтей; тут безлїч старих, немічних робітників благають у Бога смерти, щоб настав уже край їх злиднам і мукам. І всї ті мілїони людей, мов у тяжкій неволї, працюють тяжко ввесь вік з дня на день, або прагнуть тої тяжкої роботи, щоб здобути той нужденний шматок хлїба і не загинути з голоду.

А подивіть ся на другий бік. Тисячи, а може й десятки тисяч людей живуть з тої праці і нужди, а самі нїчого не роблять, тільки приказують і орудують мілїонами тих невольників. Вони живуть у палацах, купають ся у роскошах, догожають усїм своїм примхам, які тільки можна собі уявити. Мілїони долярів витрачують вони на свої роскішні палаци, на автомобілї, яхти, на всї свої забавки й цяцьки, на ті дорогоцїнні камінцї, якими вони прикрашають своє тїло. Вони витрачають мілїони на свої роскоші і не дбають про те, що се надмірна праця, сльози і крівавий піт мілїонів їх братів, тільки бідних і зневолених. Золото тече до них, як вода у море, річками, струмочками й кринічками. Фармер-хлїборob копає землю, шахтар риєть ся під землею, робітники на преріжних фабриках роблять кожний своє дїло, вчені люде працюють над наукою — а наслїдки роботи їх усїх збирають капіталїсти на свою потребу і вжиток і все держать у своїх руках, до своїх послуг. Вони купили і власть урядову і вона їх обороняє збройною силою, забезпечує їх панованнє!

Невже-ж серед вас, робочі люде, знайдеть ся хоч один, хто повірив-би, що такий лад повинен стояти до віку і до-

віку сотні мілїонів робочого люду повинні тяжко працювати у ярмі, у нужді, на користь скількох тисяч дармоїдів-неробів? А коли такий неправий лад не може стояти до-віку, то яка-ж сила може його перемінити? Може ви думаєте, що ваші пани доброю волею зрічуть ся свого добра і вигод і залюбки дадуть вам волю? Може ви думаєте, що вони будуть обороняти ваші домагання і піддержувати вас у боротьбі за кращу долю? Позаводять для робочого люду школи вищі й нижчі, щоб просвітити їх світлом науки? Нї, товариші! Ви самі повинні вибороти собі право на людське й людяне житє, самі повинні боротись за волю, а всї багачі і ті, що власть держать, будуть чинити вам всї можливі перешкоди і проти вас виставлять тюрми, наґайки і кулї. Проти вас гнобителї ваші виставлять навіть і слово боже, яким будуть орудувати на їх користь слїпі або підкуплені проповідники його.

А що-ж ви, робітники, можете поставити проти їх сили? Ви можете зібрати гроші, урвавши їх від голодного шлунку, можете здобувати собі науку і освіту, уриваючи хвилинки від сну і спочинку і могутню надію, яка не вмерла у темних підвалах. А в сам перед — поставте єднанє всього робочого люду. В єднаню ваша сила, велика сила, якої нїщо не може зламати. Ся сила вже прокидаєть ся, підіймаєть ся, росковує пута й кайдани і гучний голос обєднаного робочого люду вже починає лунати по цїлому світї

Голос промовця затремтїв і замовк. Він блїдий і схвильований, витягнувши руки вперед, стояв на підмостках, а слухачам здавалось, що він підняв ся по-над землю. Слухачі також повставали всї, витаючи його голосними криками співчуття, стискали один одному руки, сміялись і радїли. Настрій усїх був дуже високо піднятий.

І Юргіс з иншими кричав, що-сили було, кричав, бо инакше не вмів виявити того почуття, що обхопило його і здержати себе не міг. Слова промовця розбудили його душу, розбудили якусь незвичайну силу, яка там таїлась, спала. Після всїх страшенних мук, які він досї витерпів, лишилась з ним одна найгірша мука: він утратив усяку надію

і одчай пригнітив його душу, так пригнітив, що Юргіс перестав бути людиною і перестав сам себе поважати. А тепер він знову почув себе людиною, здатною на добрі вчинки, почув у собі надзвичайну силу і знову воскресла в йому надія. Він сам неначе воскрес, неначе знову на світ народив ся. Пророк питав: "Хто убивець: чи той, хто вбиває тіло, чи той хто вбиває душу?" Ото-ж Юргіса було вбито, він був мертвий, бо душа його була вмерла. А тепер він воскрес. Йому здало ся, що чорні хмари розвіялись і над ним знову засяяло ясне блакітне небо. І підняв він до того ясного неба свої руки зо стиснутими кулаками, очі його блищали, кров швидче побігла по жилах, обличче його почервоніло і він кричав, кричав, як божевільний, як реве дикий звір, що вирвав ся з клітки і почув волю. І кричав він доти, аж охрип; тоді він тільки шепотів, дивлячись у-гору: "Боже! Боже! Боже!"

XXIX.

Промовець зійшов з підмосток. Юргіс зрозумів, що промова його вже скінчилась. Слухачі гучними оплесками дякували за промову.

Втім почув ся спів і всі слухачі підхопили його й заспівали. Спів якийсь дивний; Юргіс його досі ніколи не чув і слів не міг розібрати. Се була робітнича марсельєза. І та пісня захоплювала душу. Юргіс тремтів увесь, сидів, мов зачарований і в душі його творилось якесь невідоме чудо. Він був щасливий, він розумів, що тепер він уже не раб, а вільна людина. І весь світ здавав ся йому тепер инший. Він зрозумів тепер, що не дурно він стільки лиха натерпів ся: се дало йому тепер нову силу до боротьби. І, ставши тепер новою людиною, знайшовши знов мету для життя, він бажав собі роботи, нової роботи, для якої він залюбки віддав-би всі свої сили, навіть своє житє. Тепер він знайшов людей, які подадуть йому руку; з ними він піде добувати для робітничого люду правди і волі.

Слухачі помаленьку заспокоїлись. На підмостки виступив голова мітінга і тоненьким неясним голосом сказав,

скільки коштувало уряджене того зібраня; мають збірати у слухачів гроші, що з них лишить ся, те піде у касу на страйки.

Юргіс не мав ні одного цента і се питане було йому, значить, байдуже. Він дивив ся на промовця, який сидів тепер збоку, підпершн голову рукою; на обличчі його видно було страшенну втому. Згодом він встав і знову вийшов на підмостки, а голова мітінга оповістив, що він буде відповідати на питанє, які може схочуть задати йому слухачі. Одна жінка встала і спитала його щось про Толстого. Ніколи зроду не чув Юргіс за Толстого і се його зовсім не цікавило. Хіба тепер можна вважати на такі дрібниці? думав він. Тепер треба діло робити, а не гаяти час на пусті розмови. Треба инших людей знайомити з новими думками, треба ширити ті думки і лагодити ся, єднати сили до боротьби.

Юргіс такий був радий і щасливий, що хотів ухопити руку своєї сусїдки і поцїлувати її, хотів обняти свого сусїду, що сидів праворуч, але згадав собі, що він такий брудний, обдертий... Він пригадав собі, що доведеть ся йому ночувати на вулиці.

Зібранє вже починало росходитись і Юргіс не знав, куди йому подітись. Він був зовсім забув, що доведеть ся йти звідсїля: йому здавалось, що всї тут його брати і друзї. А тепер треба йти і все, що чув і бачив — щезне на-віки.

Так сумуючи він сидів на стільці, а народ виходив і виходив. Нарештї мусїв і він встати тай іти. Він приглядав ся до людей, думаючи побачити хоч одно знайоме обличчє, але такого не було.

Вже підїйшов він до дверей, вже потягнуло на нього холодом з улицї. І знов одчай з новою силою обняв його душу.

Коли-б він міг хоч довідатись, як зветь ся той промовець, де він жеве, — він пішов-би до нього просити поради, підмоги; така людина напевне не відверне ся від його, бо сама витерпіла всї лиха і злидні босяцького життя.

Юргіс повернув назад, пройшов проміж рядків порож-

них стільців і дійшов до підмостків. Промовця вже там не було; але збоку були видчинені двері, якими входили і виходили люде, а сторожі ніякої не було. Юргіс наважив ся і пішов туди. За дверима була кімната, а в ній повно людей. Ніхто не звернув уваги на Юргіса і в одному кутку він побачив того, кого шукав. Промовець, блідий і виснажений, сидів на креселку, згорнувши свої худі і бліді руки похиливши голову і закривши очі. Якийсь високій чоловік у брилї стояв коло нього, здержуючи людей, що тиснулись сюди.

— Відступіть ся трошки, — просив він. Хіба ви не бачите, як виснажив ся і змучив ся наш друг?

Юргіс постояв трошки, вагаючись. Промовець підвів голову, подивив ся на Юргіса і тихо сказав щось одному з людей, що стояли коло нього. Очима він, здавалось, питав Юргіса, чого йому треба?

Юргіс підступив ближче.

— Я хотів вам подякувати, добродію, — почав він несмілливо і ледве вимовляючи слова. Я не міг вийти, не сказавши вам, який я щасливий, що слухав вас. Я... я нічого досі не знав про се...

Високий чоловік у брилї, що був відійшов на хвилину, вернув ся.

— Наш друг дуже втомлений, — сказав він Юргісови; він не може тепер говорити з кожним.

— Почекай, — сказав промовець, зробивши знак, рукою. Він щось хоче сказати менї. — І повернувшись до Юргіса, він подивив ся йому в очі.

— Ви хочете ближче познакомитись з соціялїзмом? — спитав він.

— Я... я... забубонів Юргіс. Хиба-ж се соціялїзм? А я того не знав. Ой, як жаль, що я не міг познайомитись з вами ранійше! Я міг-би вам помогти. Я так багато лиха витерпів!...

— Де ви живете? — спитав той.

— Я не маю кватирі — сказав Юргіс. Я безробітний.

— Ви чужинець тут, еге?

— Еге: я з Литви, добродію.

Промовець задумав ся на хвилинку, а потім, звернувшись до свого друга, сказав: —

— Вальтер, хто там з наших лишив ся? Чи Острінський тут? Та він Поляк...

— Острінський знає литовську мову, — озвав ся той.

— Ото й добре! Підіть, будь ласка, подивіть ся, чи тут Острінський? Чи не пішов уже?

Високий чоловік вийшов, а промовець знову подивив ся на Юргіса.

Чорні очі його глибоко позападали; на обличчі видко було добрість і розум.

— Ви менї вибачте, товаришу: я дуже втомив ся. Цїлий місяць менї доводить ся говорити що-вечора. Але я вас познайомлю з товаришем, який вам поможе так само, як і я.

Високий чоловік незабаром вернув ся і привів з собою якогось чоловіка, якого він назвав Юргісови: "товариш" Острінський. Він був невеличкий на зріст, ледве по плече Юргісови, сухий і штикульгав на одну ногу. Він був у чорному старому сурдутї, що вже добре витер ся і вилиняв на швах; мабуть його болїли очі, бо він був у зеленкавих окулярах і дуже кумедний мав вигляд у них. Він щиро стиснув Юргісови руку і промовив до нього литовською мовою і Юргіс одразу почував до нього велику прихильність.

— Ви хочете ближче познайомити ся з соціялїзмом? — сказав він. Добре, ходїм зо мною, та дорогою побалакаєм.

Юргіс простив ся з промовцем і вони пішли. Острінський спитав Юргіса, де він живе, бо думав піти з ним дорогою до його дому. Юргіс мусїв коротко розсказати йому про своє сумне життє в Америцї, про те, що стало ся з ним на різницях, про нещасну долю сїмї і про те, як він став золоцюгою.

Вислухавши Юргіса, Острінський знов стиснув йому прязно руку і сказав: —

— Добру школу життя мали ви, товаришу! Ми зробимо з вас борця!

Потім Острінський розсказав Юргісови про своє вла-

сне житє. Він сказав, що запросив-би Юргіса до себе ночувати, але у нього тільки дві кімнатки і кухня і нема лишньої постелї; він охоче віддав-би йому свою власну постїль, але тепер у нього слаба жінка. Але потім, довідавшись, що Юргісови доведеть ся спати десь на вулиці, він предложив йому переночувати в кухні, на землї. На се Юргіс з великою радістю пристав.

— А завтра ми може знайдемо що-небудь краще. — додав Остриньский. Ми не попустимо, щоб товариш пропадав з голоду та холоду.

Кватиря Остринського була у кварталї Гетто. Коли вони війшли — кричала мала дитина і Остринський поспішив зачинити двері, що вели у спальню. Він розсказав, що у нього троє дїтей, найменше недавно народилось. Він винїс два стільцї і перепросив Юргіса, що приймає його в кухні, але пора вже була пізна і сїмя вже спала.

Половину кухні займив великий стіл, на якому було наложено багато одежи. Остринський розсказав гостеви, що він кравець і спеціяльно шиє штани. Він приносить роботу до дому і працює з жінкою. Тим тільки вони й живуть і чимраз їм стає труднїйше, бо болять його очі, де-далї-то гірше. Що з ними буде, як він далї зовсїм не зможе шити — він боїть ся й думати. Грошей вони не зберегли собі нїяких, бо того заробітку ледве стає їм на прожиток, хоч і працює він від дванадцяти до чотирнадцяти годин у день. Для такої кравецької роботи не треба багато хисту: кожний може швидко навчитись і через те заробіток стає чим-раз менший і менший і платня падає через ту конкуренцію між робітниками.

А що Юргіс хоче знати, що таке соціялїзм, то найкраще почати розмову з сього прикладу.

Робітники цїлком залежать від роботи, яка дає їм змогу жити з дня на день. Сеї роботи вони шукають, видирають її один в одного; щоб добути роботу, кожний муспть брати за неї дешевше і збиває цїну иншим. Се називаєть ся конкуренція і, значить, через тую конкуренцію всї робіт-

ники мусять брати таку платню, яку бере найдешевший з них.

Таким чином робітники борють ся з біднїстію та голодом і самі з собою. Конкуренція є скрізь, при всякій роботї на ремеслї, де люди продають свою працю. З конкуренції робітників користують ся ті люде, що дають роботу, — експлуататори, — бо що дешевша буде платня за роботу, то більший їм буде зиск. Отже роботодавці дуже радїють, коли між робітниками починаєть ся конкуренція і всякими способами піддержують її. Ввесь рід людський дїлить ся на дві частини і між ними лежить велике провалле: капіталїсти, що живуть щасливо і роскішно — і пролетарії, які живуть у злиднях і ковані невидимими кайданами. Капіталїстів небагато, а пролетаріїв — сотнї мілїонів. Пролетарії робітники несвідомі, темні і безпомочні і залежать від ласки експлуататорів, доки не з'орґанїзують ся, себ-то не обєднають ся у спілки і не зрозуміють своїх спільних, "клясових" потреб. Сей рух іде помалу, з болем, але невпинно, як та крига снїгова, що з гори суне ся і нїколи не спинить ся й назад не піде. Кожний соціялїст має свій най участи в тому рухови, кожний соціялїст живе у тій надії, що настане щасливий час, коли робочі люде підуть на вибори, заберуть державну владу в свої руки і настане тоді край приватній властности на справу робітничу. Хоч-би яка була бідна робоча людина, хочби як важко їй жило ся, але нїколи вона не буде почувати себе нещасною, коли має надію на ту кращу будущину; навіть коли робітник сам не доживе до тих щасливих днїв, то має він надію, що доживуть його дїти. І та майбутня, сподївана перемога соціялїзму дода́є йому сили у боротьбі.

Тут, наприклад, у Чікаґо робітницький рух хутко посуваєть ся вперед. Чікаґо є осередок промислу і нїде робітничі спілки не мають такої сили, як тут; одначе ті робітничі спілки й орґанїзації дають ще мало користи робітникам, бо фабриканти також обєднилисьь у спілки проти робітників і опріче того багато шкодять робітникам ті робітники, які ще не пристали до соціялїзму.

Остринський росказав Юргісови про орґанїзацію соціялїстичної партії і яким способом вона обєднує пролєтаріят. У кожнім великім містї є віддїли партії. Ті віддїли дуже швидко заводять ся і розростають ся і орґанїзують ся у робочі спілки навіть по маленьких містечках. Віддїли бувають ріжні: є що по шість робітників, є й по тисячі і тепер усїх віддїлів є півтори тисячі. У всїх тих віддїлах обєднано до двадцяти пяти тисяч робітників і всї вони платять внески у центральну касу робочих спілок "Local-Cook Country", яка поміщаєть ся у Чікаґо. Ся центральна орґанїзація має вісїм віддїлів і заправляє вборчою компанїєю, на яку витрачає скілька тисяч долярів. Вона-ж видає тижневу ґазету анґлїйською, чешською та нїмецькою мовою; опріче того у Чікаґо видаєть ся що-місячний журнал і що-року з півтора мілїони книжок та відозв. Сей рух робітничий так хутко поширив ся тільки за останнїх скілька лїт. Коли Остринський у-перше приїхав у Чікаґо, тут не було ще нїчогісенько.

Остринський — Поляк; йому вже під пятдесять лїт. Він родом з польского Шлезка, де нїмецький уряд дуже гнобить і кривдить Поляків. Остринський пристав до робітничого руху соціялїстичного ще у початку семидесятих років, коли Бісмарк, завоювавши Францію, повернув усю свою страшну полїтику "крови й залїза" на "інтернаціональний" робочий рух. Остринський двічі сидїв у тюрмі; але тоді він був ще молодий і тюрма його зовсїм не страхала, а ще більше завзяття додавала до боротьби.

Коли соціялїзм забрав уже велику сплу у Нїмеччинї, Остринський переїхав в Америку — і почав тут свою полїтичну роботу. В Америцї у першу пору кепкували з його соціялїзму, бо-ж в Америцї всї люде вільні, — говорили йому.

— А хіба полїтична воля хоч трошечки полехчує економічну неволю? — питав Остринський.

Маленький кравець сидїв трошки згорбившись на стільцї, заклавши ногу на ногу і говорив пошепки, щоб не розбудити жінку і дїтей, які спали у сусїдній кімнатї. Сей ма-

ленький чоловік здивував Юргіса не меньше, як промовець на зібранню. Остринський був бідний, тільки-тільки що голоду не терпів і здавало ся, що він дуже нещасний; а проте — як багато він знав, які гарні були його мрії, як він багато працював для партії, для загального добра робітників! І таких, як він — тисячі, і всі вони робітники! І весь той дивний механізм робочого поступу збудував ся такими "товаришами-робітниками", як Остринський та промовець на зібраню, для щастя і добра самих таки робітників. Юргісови аж не вірилось якось, що все се можливе і колись здійснить ся, — таке воно було чудово гарне!

— Так завжди буває, мовив Остринський. Коли хто у-перше познайомить ся з соціялїзмом, то йому неначе всі думки перевертають ся в голові і він ніяк не може зрозуміти, чому всі люде не думають так само і здаєть ся йому, що він в один тиждень поверне всіх людей на соціялїзм. Тільки через де-який час він охолоне і починає розуміти, що се дуже трудна річ і тоді він дуже радіє, коли знайде собі хоч скількох товаришів на підмогу.

Тепер на Юргіса саме находить той запал до ширеня соціялїстичних думок і він може дуже добре використати свою охоту, бо як-раз настає час виборів президента і всі люде цікавлять ся політикою. Слухачів у Юргіса буде досить.

Остринський обіцяв взяти його на найближче зібранє членів свого відділу, познайомити його з товаришами і тоді Юргіс зможе вступити у партію. Членська вкладка дуже маленька: пять центів у тиждень; але хто не має роботи і не може платити навіть такої вкладки, той не платить нічого. Соціялїстична партія цілком демократична: нема в ній ніяких начальників і всі члени рівноправні. Кожний соціялїст голосує за всякий закон, який буде на користь робітникам, яка-б партія не подала той закон, але ніколи не забуває, що всі сі полехкости робочому рухови, які-б вони не були великі, нічого не значить, рівняючи їх з високою метою — орґанізації робочого люду для революції.

Що до соціялістів в Америці, то число прихильників

соціялїстичної партії що два роки подвоюєть ся і коли справа буде йти так само й далї, то у р. 1912 вони вже матимуть рішучу перевагу на виборах, — хоча, звичайно, не все так дїєть ся, як думаєть ся.

Соціялїстичні орґанїзації суть у всїх цивілїзованих країнах; се — міжнародна партія, найчисленнїйша за всї инші партії на світї. До неї належить на цїлому світї тридцять мілїонів людей і вони мають вісїм мілїонів виборців. Недавно в Японії почала виходить перша соціялїстична ґазета, недавно в Арґентинському парляментї зявились перші депутати-соціялїсти. У Франції, Італії та Австрії соціялїсти настановляють вже мінїстрів з своєї партії; у Нїмеччинї, де соціялїстична партія має більше третини виборів, всї инші партії і державний уряд обєднались, щоб перемогти їх. Але се їм не поможе і соціялїзмови не пошкодить, — додав Остринський. Соціялїстичний рух є рух всесвітний, се є спілка всього трудящого люду для боротьби за волю і братерство. Соціялїзм є нова віра, або-ж краще сказати: здїйсненє старої віри, бо соціялїсти хочуть провести у житє ту науку, яку дав Христос.

До пізньої пори, геть за північ. Юргіс слухав свого нового знайомого; все, що він йому говорив, було таке дивне, таке надзвичайне! Чотири довгі роки Юргіс блукав мов у дицких темних нетрях і ось тепер якась невидима рука взяла його і вивела на високу гору і він далеко й широко оглянув увесь світ. З тої гори він неначе побачив ті стежки, якими блудив, ті трясовини, в яких був загруз, ті барлоги хижих звірів, з яких вони його нападали.

Ось, наприклад, його житє на різницях. Остринський вияснив йому все чисто: фабриканти консервів, капіталїсти, обєднались у велику спілку, "мясний трест" і таким чином стиснули у жменї всїх своїх робітників; і уряд державний тягнув за ними, і закони для них переминялись і їм було віддано на поталу ввесь народ. Юргіс пригадав собі тепер, як він у-перше, з Шедвілою, прийшов на різниці, як він стояв і дивив ся на тих свиней, що їх чепляють до колеса і колять одну за одною; йому тодї се видало ся таке дике й

жорстоке і він так радів, вертаючись з різниць, що він не свиня і що не чекає його така сама доля. А тепер він зрозумів, що його доля не краща за долю свині, бо свиню вбивають відразу, а робітників — помаленьку, цілими роками і для фабрикантів що людина, що свиня — все одно; вони хочуть витягнути зо свині ввесь зиск, який тільки можна і так само вони поводять ся і з робітниками, і з публикою; їм байдуже, що собі думає свиня під тими лютими муками і перед смертю, що їй завдають і так само байдуже їм до того, що собі думають робітники і покупці мяса та консервів. На всіх їх фабриканти дивлять ся тільки, як на джерело доходів. Всі фабриканти такі самі, але найгірші все-ж таки фабриканти консервів, бо їх діло найбільше жорстоке: для зиску вони вбивають товар, і для зиску нехтують здоровям, а може й житем мілїонів людей.

Остриньский сказав, що коли Юргіс перечитає соціялїстичну літературу, то він ще яснійше зрозуміє, яку велику силу і вагу має той "мясний трест"; він зрозуміє тоді що се є страховище, яке без жалю все пожирає тисячами ротів, се є страховище, яке все толочить тисячами копитів; у "мясному тресті" каналїзм втілив ся мясом і кровю худоби й людей.

І по житейському морю каналїзм пливе, як той розбійницький корабель з чорним прапором і обявляє війну поступови і просвіті. Підкупність та роспуста — його зброя. У Чікаґо, наприклад, мійська самоуправа є не що инше, як одна з контор каналїстів. Вони отверто і прилюдно крадуть тисячі мілїонів відер води з мійських водопроводів, вони примушують суддів карати страйкарів, — вони забороняють мійському голові проводити закони, які їм не любі або не користні. Вони мають силу і в столиці держави і можуть гальмувати санітарний догляд за різницями та консервними фабриками і фальшують та підробляють державні справоздання, вони раз-у-раз міняють закони так, як їм вигідно, а коли в ґазетах або в книжках роскривали і виносили на світ їх шахрайства, вони скуповували ті видання, палили їх; коли хто з чиновників не слу-

хав їх, його зараз переводили в инше місце. "Мясний трест" руйнує і нищить усї предприємства, які стоять йому на перешкоді; він підриває скотарство, бо назначає такі малі ціни за худобу, що фармерам і селянам нема нїякої вигоди розводити худобу; і навіть де-які штати, що жили сливе одним скотарством, мусїли покинути се діло.

Маленьким різникам або консервщикам вони нїяк не дають істнувати. Вони поділили всю країну на округи і настановляють там ціни на мясо, які хочуть; їм належать усї ваґони-холодильники на залїзницях і вони деруть страшенні ціни за перевозку инших харчовних товарів: птиці, яєць, овочів, фруктів. Їх великі, мілїонні прибутки дали їм змогу забрати силу над рїжними иншими предприємствами: залїзниці і пароплави, ґазове та елєктричне світло, гарбарні, торгівля зерном — все в їх руках. Багато иншпх предприємств, злякавшись такої сили, пробували рїжними способами перемогти її, але нїчого не могли вдіяти. Один тільки соціялїзм, коли просвітить народ, обєднає його, коли робочі люде заберуть у свої руки всї знарядля промислу, — зможе перемогти ті сїлки каніталїстів, той "мясний трест", і тоді увесь промисл піде на користь і добро всього народу, а не в руки купки обєднаних грабіжників.

Було вже дуже пізно, коли Юргіс уклав ся спати на долївці в кухні Острінського. Але ще з годину не міг він заснути, бо снували йому в голові радісні думки і мрії про той щасливий час, коли робітники обєднають ся і заберуть у свої руки і різниці, і консервні фабрики...

XXX.

Юргіс поснідав з Острінським та з його сїмєю і потім пішов до Елїзбети.

Війшовши до неї він недовгий час почував себе нїяково. Замість того, що він надумав був попереднього вечора говорити їй, він почав розказувати їй про соціялїзм та революцію.

У перший час Елїзбета подумала, чи не збожевілїв він. Але коли нарешті вона перевірилась, що він при своїому

розумі — коли тільки не займати політики — вона заспокоїлась і перестала думати про се.

Юргіс дивував ся, що стара нїчого не тямить у соціялїзмі. Її душа вже так була затерпла і зачерствіла від повсякчасного лиха і злиднів, що вже нїщо не могло її цїкавити; житє її було нїщо инше, як віковічне шуканє хлїба і вона була спокійна тільки тоді, коли було що їсти та пити. Єдине, що могло зацїкавити її у тих нових думках, які так захопили її зятя була та надія, що може той соціялїзм поможе йому знайти роботу і дати яку-небудь підмогу сїмї. А по-за всїм тим вона готова була слухати все, що він їй буде плести. На диво була розумна та маленька жінка Елїзбета! У пів-години вона зрозуміла всю програму соціялїзму, згоджувалась з поглядами Юргіса, готова навіть була прийняти сама участь у партїйній роботї, тільки одного нїяк не хотїла: платити членські вкладки у партійну касу. Вона ладна була навіть ходити вечорами на зібранє, — що се їй могло вадити? Вона сидїла-б там і думала, що завтра буде на обід.

Цїлий тиждень після того, як Юргіс познайомив ся з соціялїзмом, він ходив і шукав роботи. Нарештї йому пощастило. Одного дня він проходив коло невеличкого заїзду, яких було багато у тому кварталї. Він зайшов туди і побачив у сїнях якогось чоловіка. Він подумав, що се має бути господар, підїйшов до нього і спитав, чи нема якої роботи?

— А що ви можете робити? — спитав той.

— Все, добродію, — поспішив сказати Юргіс і додав: я довго був без роботи; я — чесний, дужий і роботящий.

Господар уважно подивив ся на нього.

— Ви п'єте?

— Нї, пане, — заневнив Юргіс.

— Добре. У мене є служка, але він запиває. Я разів скільки вмовляв його, але нїчого воно не помогає. Докучило вже менї. Як хочете — ставайте на його місце.

— Добре, пане..

— Робота тяжка. Ви повинні мити підлоги, посуду чи-

стити й світити лямпи та ще всяку иншу роботу справляти, яку загадають.

— Добре. Постараю ся все робити, як треба.

— Ну, то й добре. Я буду платити вам тридцять доларів у місяць на моїх харчах і ви можете почати роботу хоч і зараз, коли хочете. Ось, здійміть одежу з того чоловіка, — і він показав на якогось чоловіка, що саме тоді зайшов.

І Юргіс зараз став на роботу і проробив так до пізньої ночі. Потім він пішов до дому і розсказав Елізбетї, а від неї, дарма, що було вже дуже пізно, побіг до Остринського росказати йому про свою радість. Тут його чекала ще одна несподіванка. Коли він розсказав, де той заїзд, Остринський перебив його і спитав: —

— Та чи не Хіндес се?

— Еге, Хіндес, — сказав Юргіс. Так зветь ся господар.

— Ну, то ви трапили до найкращого господаря на ввесь Чікаґо, — сказав Остринський. Він є один з орґанізаторів нашої партії, а надто він один з найкращих наших промовців.

Коли на другий день вранці Юргіс прийшов до свого господаря, то сказав йому, що він також соціяліст.

Господар вхопив його за руку і міцно стиснув її.

— Як се добре! — зрадів він. Я нїяк не міг заснути; всю ніч мучила мене совість, що я віддалив з місця доброго соціяліста!

І з тої пори господар почав звати його: "товариш Юргіс" і вимогав, щоб той також називав його: "товариш Хінде".

"Томі Хіндс". — так звали його всї мешканці заїзду, був маленький, непосидющий чоловік, кремезний, з червоним здоровим обличчєм, з сивими бакирами. Він був добрящої вдачі, жвавий, балакучий, палкий і міг говорити про соціялїзм цїлий день і цїлу ніч. Був він надзвичайно дотепний і розумний промовець. Коли він починав говорити, всї

слухали його з великою увагою і промови його захоплювали всіх.

Томі Хінде почав своє робітницьке житє з челядництва у коваля, але потім покинув його і став салдатом у війську штатів. Там він у-перше зрозумів, що таке капіталїзм: бо мав він негодящу рушницю і поганеньку бавовняну ковдру, з тих, що підрядчики постачали для війська під назвою вовняних. Рушницю розірвало в його руках під-час самої гарячої баталії і через те він не міг оборонити свого єдиного брата, якого в тій баталії було вбито, а під негодящого ковдрою він застудив ся і придбав собі роматизму.

І всякий раз, як під старість та на непогоду ламало йому ноги, він кривив ся і говорив: "Се капіталїзм наробив мені, голубе мій, капіталїзм!"

Він знав єдиний спосіб на всї лиха на світї і раяв його кождому. Щоб не стало ся з людиною: чи шкода яка, чи калїцтво при роботї, чи сварлива теща була, — Томі Хінде говорив завжди: —

— Знаєте, серце, що вам робити? Подавайте голос за соціялїстів.

Коли війна скінчила ся, Томі Хінде поступив на громадську службу; але йому доводило ся раз-у-раз змагати ся й тяжко бороти ся з тими, хто крав. А змагатись з ними було трудно, бо їх була сила: мійська управа була в їх руках, залїзні дороги вели з ними компанію і чесних людей обтїсняли геть. Хінде, бачивши, що нїчого тут не вдіє, покинув громадську службу, а що був зберіг собі трохи грошенят, то купив собі домок у Чікаґо, завів заїзд і почав завзяту війну з капіталїстами.

На всїх виборах він боров ся за реформи на користь робітників і голосував за всїх, хто обіцяв проводити ті реформи.

Нарештї після тридцяти лїт такої боротьби він переві рив ся, що владу капіталїстів, які захопили все у свої руки, нїякою сплою не можна навернути на користь робітничого люду, а треба її знищити. Се було р.. 1896.

Він написав про се книжочку і хотів з'орґанізувати свою власну партію, але якось випадком дійшла до його рук якась соціялїстична книжочка і, прочитавши її, він побачив, що багато иншіх людей ще ранійше за нього додумались до того самого, що й він. І він пристав до соціялїстичної партії — і отсе вже вісїм лїт він щиро працює і проводить у житє науку соціялїзму.

Завжди і скрізь, де-б йому не довело ся бути: чи на зібраннях товариства тверезости, чи на засїданнях спілки власників заїздів та гостиниць, чи на бенкетах, чи на засїданнях бібліїйського брацтва — скрізь Томі Хіндс проповідував і виясняв людям науку соціялїзму. Через де-який час він, за-для проповіди соціялїзму поїхав своїм коштом по всїх північних штатах Америки, разів скілька доходив до Ню-Йорку та Ороґону, потім він вернув ся у свій родимий штат і заходив ся орґанізувати по містечках віддїли партії і нарештї на старість осїв у Чікаґо і проповідував уже тут, на місцї соціялїстичні думки.

Гостинниця Хіндса була дуже зручне місце для ширенния соціялїстичних думок; всї мешканцї її були партійні люде, а хто не був соціялїстом, як у-перше приїздив сюди, то виїздив уже, як член соціялїстичної партії.

Звичайно вело ся так, що господар починав з ким-небудь розмову в сїнях; починалась спірка, до неї прислухались инші, далї підходили знов слухачі, збіралась ціла громадка і починав ся тоді маленький мітинґ. І так бувало щовечора.

Коли Томі Хіндс не бував дома, то замість його робив те саме конторщик, а коли й конторщика не бувало дома, то його заступав помішник конторщика, а пані Хіндс сїдала тоді у конторі і справлялась за конторщика.

Конторщик був давнїй приятель і товариш господаря. Він був людина високого зросту і мав вигляд степового фермера. Він таки й справдї був фермер.

Лїт пятьдесять тому його підманули купити участок землї у Канзасї поблизу залїзницї і на сїй покупцї дуже об-

дурили. Спершу він був членом фермерської спілки, потім пристав до партії популістів. Нарешті, коли Томі Хінде познайомив його з дивною наукою соціялїзму, він пристав до партії соціялїстів, продав свою землю і переїхав на старість у Чікаґо.

Звав ся він Амос Штревер. Опріче його у гостиниці був ще Генрі Адамс, помішник конторщика, бліґний, кволий чоловік; він попав сюди з Масачусетсу. Він був родом з сїмї перших переселенців, які втекли з Европи в Америку, пятуючись від напасти за віру. Спочатку він був робітником на бавовняній фабриці в Масачусетсі. Потім сей промисл у Масачусетсі підпав і фабрики позакривались і довело ся Адамсови з сїмєю довго бідувати. Він переселив ся у Південну Каролїну.

У Масачусетсі неписьменних серед народу було менше нїж 1%, а у Південній Каролїні неписьменних було більш, як 30%. Отже через ту темноту народню і несвідомість виборців, та ще через инші причини, у Каролїні були кудигірні закони і там на фабриках широко користувались дитячою працею. Тим-то бавовняний промисл у Каролїні йшов добре і задавив промисл Масачусетсу.

Того не знав Адамс, як переселяв ся у Каролїну; йому відомо було тільки, що там бавовняний промисл іде добре. А коли він перебрав ся туди, то побачив, що для того, щоб якось прожити, йому і сїмї його доведеть ся працювати по 12 годин у добу, та й то се у-ночі: від шостої години вечора до шостої вранці. Щоб не пропасти з голоду, він мусїв покоритись, — але зараз таки почав орґанїзувати робітників у спілку, так само, як у Масачусетсі. За се його прогнали з фабрики; але він знайшов собі иншу роботу і робив своє дїло далї.

Нарешті він таки з'орґанїзував страйк робітників, щоб добитись зменшення робітничого дня. Підчас страйку він зібрав мітинґ на вулиці. Але на тому й скінчилась його дїяльність у Південній Каролїні. У південних штатах за таку аґітацію закон карав тюрмою. Адамса арештували, по-

вели у суд. А суддя був родич фабриканта і сам мав паї у тому промислі. То-ж, певна річ, не пожалів він Адамса.

Відсидівши у тюрмі, Адамс покинув те "пекельне кубло", як він називав Кароліну, забрав сімю і помандрував на північ. У них не було грошей на залізницю, то й пішли вони пішки. На їх щастє се було як-раз у жнива і вони один день ішли, а другий день заробляли собі на хліб.

Так добились бідолахи до Чікаґо. Там Адамс познайомив ся з соціялістами, записав ся у члени їх партії і пощастило йому знайти собі службу у Хіндса.

Адамс був трудящий, смирний, але промовець з його був кепський. За те він писав гарно; на його столику у конторі завжди була ціла купа його книжочок, а у соціялістичних ґазетах та відозвах читачі дуже цікавились його писаннями.

"Соціялістичний" заїзд Томі Хіндса мав завжди багато постояльців. Радикали залюбки слухали розмов господаря, а хто до них був неохочий, то мав проте всї вигоди, яких йому було треба.

Найбільше за останніх часів заїздило сюди скотарів та прасолів з західних штатів, що постачали товар на різниці. З тої пори, як "мясний трест" настановив свою таксу на товар, скотарям доводило ся иноді дуже скрутно: вони привозили товар у Чікаґо, платили за привіз по залізниці і мусїли иноді довго чекати росплати від власників різниць, сидячи без грошей. Отже вони мусїли вибірати дешеву і вигідну гостиницю і не вважали на те, що там у сінях раз-у-раз сидить аґітатор і веде розмову про соціялїзм. Ті люде були для Томі Хіндса найцікавійші; він збирав їх круг себе десятками і виясняв їм теорію соціялїзму прикрашуючи її оповіданнями з дійсного життя. Не минуло й тижня, як він, довідавшись про всї лиха, яких зазнав Юргіс, почав викликати його до всякого нового гостя і знайомити.

— Ось дивіть ся, — казав він. Отсе людина, яка довго робила там, на тих пекельних різницях і знає все, що там діється ся, до найменших дрібниць.

І Юргіс мусів покидати свою роботу, яка-б вона не була у той час, а господар звертав ся до нього: —

— Товаришу Юргісе! Розкажіть отсьому панови, що ви там бачили на різницях.

Спочатку се трохи бентежило Юргіса і з його треба було витягати слово по слову; але по маленьку він привик і потім уже оповідав про свої події й спостереженя дуже цікаво і з запалом. Його господар тоді сідав коло нього і піддавав йому охоти поглядом та киваючи головою. Коли Юргіс розсказував, як на різницях ріжуть слабий та покалічений товар, як подають колесом свиней на ножі, з чого там роблять ковбаси та консерви, як топлять лій та смалець, Томі Хіндс плескав себе руками по колінах і говорив: —

— Ну, скажіть самі, Бога ради: чи можна такі речі видумати зо своєї власної голови? Га?

Потім він говорив далі і доводив, що тільки соціялісти мають способи, щоб обмежити і спинити сваволю Мясного Тресту. Коли йому на се відповідали, що вже вся країна обурена на ту сваволю, що у ґазетах пишуть і роскривають ті злочинства, що вже й уряд державний звернув на се увагу і починає робити де-які заходи, Томі Хіндс казав їм: —

— Все воно так. Тільки не думайте, що все се робить ся через ті причини, про які ви думаєте. Невже-ж таки ви, вибачайте в тім слові, такі дурні, що думаєте, буцім-то уряд робить усе се з огляду на добро публики, народу? Таж у нас є ще багато инших трестів, так само не дозволених законом і так само шкодливих, як Мясний Трест. А чому-ж проти них не роблять ніяких заходів? Є наприклад "вуглянний" трест, що підіймає ціни на вугля і через те зімою мерзне вся біднота, або "залїзний" трест, що підняв у-двоє ціну на залїзо, навіть на ті цвяшки, що у вас у черевиках, або-ж "гасний" трес, через який ви стараєтесь не читати вечорами, щоб менше гасу йшло. Що-ж ви скажете на те, що і ґазети, і уряд нападають тільки на "мясний трест.

Коли хто-небудь з гостей говорив Хіндсови, що бувало

й на "гасний" трест ґазети багато писали, Томі Хіндс, здвигнувши плечима, говорив: —

— Десять літ тому Генрі Лойд написав книжочку про Гасний Трест, про той Stanclart Oil Company — "Багатство проти загального добра"; але про сю книжочку хутко всї забули, а ви, мабуть, про неї й не чули. А тепер, коли двоє видавців хотїли у-друге видати ту книжку, що стало ся? Ґазети вписміяли їх, у церквах їх проклинали, а уряд — уряд нїчого не зробив. Тепер як-же ви думаєте: чого до Гасного Треста ставлять ся инакше, а до Мясного — инакше?

Слухачі нїчого не могли сказати на се і Томі Хіндс мовив далї, радїючи, що починає відкривати очи людям.

— Коли-б ви були соціялїстами, ви знали-б, що тепер Сполученими Штатами заправляє в дїйсности Залїзничий Трест; він забрав силу не тільки у тому штатї, де ви живете, але має вплив навіть на сенат Сполучених Штатів. Всї ті трести, про які я говорив, належать до Залїзничого Треста, окрім Мясного Треста, який один тільки стоїть окремо. Мясний трест не боїть ся Залїзничого і шкодить йому раз-у-раз' що дня, веде з ним завзяту роботьбу, бо має свої власні ваґони. Отже публика починає ремствувати, ґазети підіймають гармидер і домагають ся, щоб уряд ужив яких заходів проти Мясного Треста і уряд починає вмішуватись у сю справу. А ви, бідні громадяне, дивитесь на се і радїєте, і думаєте, що все се робить ся за-для вас! Ви і в гадку собі не берете, що сей гармидер є в дїйсности остання, смертельна боротьба за владу у Сполучених Штатах Північної Америки двох великих трестів; і котрий з них переможе, той і буде потім тягнути з вас собі користь, як схоче!

Оттакий був той новий дім, де довело ся Юргісови жити й робити і закінчати свою освіту.

Юргісови було тут дуже багато роботи, але він робив її охоче і залюбки, бо дуже любив господаря і радий був догодити йому, як міг. Він дуже дбав за чистоту й порядок у гостинниці. А те, що у голові його раз-у-раз снували соція-

лїстичні думки, — анї трошки не вадило роботї: Юргіс старанно чистив яку-небудь плювальницю або тер держальце коло сходів і у той час сперечав ся з уявленим у своїй голові супротивником.

Хоч і дуже він здержував ся; але доводилось иноді і випити, дарма, що обіцяв він собі нїколи не пити.

Воно й не дивно: соціялїсти не ангели які, а такі-ж самі люде, як і всї, тільки вони всїма силами старають ся вибитись з того багна, що затягнуло їх по саму шию, і була у них надія на кращу долю. Річ звичайна, що на де-яких із них полишили ся остатки того багна, з якого вони вибрались; і бували соціялїсти, які й випивали, і лаялись, і бились; єдина ріжниця між ними та иншими робітниками була та, що вони мали надію перед собою і була у них провідна, думка, за яку вони готові були боротись і страждати. Отже й Юргісови иноді здавало ся, що та краща доля десь дуже далеко, немов у тумані якімсь, і тягнуло його непереможно до чарки горілки або пляшки пива, а потім йшла друга, третя, — і на другий день вранцї він устав з важкою головою, гірко каяв ся і зарікав ся, що вже більше не буде пити.

"Погано, — думав він, — витрачати гроші на горілку та пиво у той час, коли робочий народ ходить у такій темнотї і не знає як визволитись з недолї; за ті гроші, що я пропив, можна було купити скілька гарних книжочок і поширити таким способом серед народу гарні думки, які йому так потрібні"!

Юргіс дуже нетерпляче ставив ся до всякого, хто не хотїв прийняти його нове євангелїє: такого він вважав мало не за ворога. Він познайомив ся з де-якими сусїдами Елїзбети, які заходили до неї, і старав ся зробити з них соціялїстів; вони не дуже піддавались його намові і се його дуже сердило.

У соціялїстичній науцї йому все було ясно, як Божий день і він дивував ся, що инші люде не можуть її зрозумїти.

— Осе, — говорив він, — всї багацтва на світї, земля,

будинки, фабрики, шахти, залізниці, великі маґазини, — все се в руках небагатьох людей, що звуть ся капіталісти, а всї инші люде мусять працювати на них за платню, як наймити! Всї здобутки народньої працї ідуть на те, щоб тільки ще більше зростало багацтво капіталістів, щоб вони могли купатись у роскошах. Хіба-ж не ясно, як день Божий, що коли зменшать ся прибутки одних, то побільшать ся прибутки других; зменшать ся роскоші капіталістів то покращає добробут робітників! Се-ж так очевидно, як два та два — чотири. На їм-же і стоїть уся наука соціялїзму. І є-ж такі люде, що того нїяк не зрозуміють, і думають, що не може бути на світї иншого порядку, як тепер! Вони кажуть, що уряд не може взяти у свої руки порядкуваннє господарством в державі і що воно мусить бути у приватних руках. Хіба-ж вони не бачать, що те приватне хазяйнуваннє тільки збогачує одних, а пускає з торбами других? Хіба се по-людськи, по-розумному?

Або бувало знов инакше. Юргіс починав говорити про тих бідних людей, які мусять працювати ввесь свій вік у чадних і душних майстернях і нїколи не можуть зберегти собі на старість хоч трошки грошей; щодня виходять вони на роботу у шість годин вранцї, а до дому вертають ся пізним вечером такі втомлені, що не мають сили зняти з себе одежу і так і лягають спати не роздягаючись; вони роблять, як машина, не маючи нї спочинку, нї розваги і так житте їх тягнеть ся одноманїтно десяткй лїт; вони не мають змоги вчити ся, не мають нїякого просвітку; а як настане хороба або прийде старість і неміч, то опиняють ся вони на вулицї без притулку і пропадають з голоду та холоду. — І коли він після того починав говорити про соціялїзм, йому де-хто відповідав на се: "мене не цїкавить соціялїзм; я індівідуаліст". А инші говорили навіть, що соціялїзм ще гірша неволя і що як він коли-небудь запанує на землї, то спинить ся всякий людський поступ.

Де-хто сміяв ся навіть з Юргіса, але тут не сміятись треба було, а плакати, що тих нещасних людей так пригно-

бив і придавив капіталїзм, що вони навіть не вміють думати про свободу! А таких нещасних людей, таких злидарів — мілїони!

І думав собі Юргіс: який-же се "індівідуалїзм", коли десятки тисяч людей робочих мусять покорятись одній людинї, слухати її, цїлком залежати від її ласки, заробляти для неї мілїони долярів, будувати їй роскішні палаци, бібліотеки, — і яка-ж се "неволя" була-б, як-би робочі люде забрали у свої руки всї фабрики, все знарядде до промислу, самі собою порядкували-б, самі на себе заробляли-б, самі для себе будували-б доми, заводили бібліотеки!

Дуже боляче вражали Юргіса такі темні й несвідомі люде; він хвилював ся, злив ся, — але не було иншого способу, як помаленьку, ступінь за ступінем, грудка за грудкою розбирати ту величезну гору людської темноти й несвідомости. Не можна було покидати тих людей, бідних і незрячих, треба було здержувати свій запал і радїти, коли пощастило закинути у темні голови хоч одну яку світлу думку. Треба було раз-у раз придумувати нові відповіди на їх запитання, громадити нові факти, щоб збити ті забобони, а для того треба було й самому набиратись науки та освіти.

І Юргіс вчив ся, як тільки змога була. Він багато читав; завжди у кешенї його була яка-небудь поступова книжочка і як тільки траплялась йому вільна хвилинка, він прочитував дві-три сторінки, а потім при роботї обдумував собі те, що прочитав. І ґазети він так само читав уривками, а як чого в них не міг зрозуміти, то роспитував конторщика або його помішника.

У Хіндса був опріче Юргіса ще один служка, маленький проворний Ірляндець, який знав багато де-чого такого, що цїкавило Юргіса. І при роботї він раз-у-раз розказував Юргісови про ґеоґрафію Америки, про її історію, державний устрій, закони.

Також розказав він йому, що сам знав, про економічний устрій, про залїзничі компанії, про трести, про капіталїстів, про робітничі спілки, про страйки та про тих людей,

що їх улаштовували. Иноді, як тільки була змога, Юргіс ходив вечорами на соціялїстичні мітінґи. А що тоді була саме предвиборча кампанія, то на ті мітінґи, що бували дуже многолюдні, запрошувано найвидатнійших промовців. Вони говорили не про місцеві дрібні справи, а про загальне становище Сполучених Штатів і освітлювали його з ріжних боків. Юргіс тільки жалкував дуже, що нїяк не міг удержати в голові всї ті розумні думки і гарні слова, які промовці подавали своїм слухачам.

У соціялїстичній партії був один чоловік, якого прозвали "Маленький Велетень". Мабуть Бог, як творив його, багато витратив матеріялу на його велику і розумну голову і через те не вистарчило матеріялу на тїло, що вдало ся маленьке і кволе. Але, коли той чоловік виходив на підмостки і починав говорити, то здавало ся, що зараз повинні розсипатись усї мури капіталїзму. Він написав дуже поважну соціялїстичну енціклопедію, мало не таку грубу книгу, як сам. Був також молодий пїсьменник, що приїхав з Каліфорнії. Він, як то кажуть, не з одної печи хлїб їв: був і рибалкою, і за матроса служив, багато їздив і мандрував, сидїв у тюрмі, довго жив в Уайд-чепельських нетрях Лондона, добував золото у Каліфорнії. Все, що він бачив і пережив, він описав у своїх творах, якими здобув собі великої слави. Але він не пишав ся тою славою і не покидав проповідувати бідним людям євангелїє правди.

Був там ще один, дуже цїкавий чоловік, якого називали "соціялїст-мілїонер". Йому пощастило в життю і він справдї був дуже багатий; але всї свої доходи він витрачав на виданнє соціялїстичного місячника, який раз-у-раз конфіскував уряд. Був він людина спокійна, поважна, розумна і найменше можна було-б думати на нього, що він аґітатор-соціялїст. Його мова була завжди проста, спокійна, нехитра і він нїяк не міг зрозуміти, чого се люде так хвилюють ся, коли говорять про найзвичайнїйші речі, про боротьбу з капіталїзмом та инше таке.

— Се, — казав він, — звичайний економічний розви-

ток. Життє є боротьба за істнуваннє; хто дужчий, той перемогає слабшого, а його самого знов переможе ще дужчий. Слабші, власне кажучи, повинні-б усї згинути, але вони можуть врятуватись, коли обєднають ся в одно стадо, у громаду, і тодї вони матимуть більшу силу для боротьби за істнуваннє.

Одинока товарина пропаде у лїсї, а череда не піддасть ся навіть дуже хижому драпіжникови.

Історія показує, що народ, коли став одностайно, завжди перемогав королїв. Соціялїстичний рух доводить, що маса робочого люду вже почуває потребу обєднатись, бо як не обєднають ся, то пропадуть усї. Неминуче за тим повинна прийти й роволюція; але не треба думати, що се залежить від окремих, поодиноких людей: се є конечний і неминучий наслїдок економічної боротьби, се є неминучий закон людського поступу.

Одного вечора був величезний мітинґ і Юргісови довело ся побачити і почути двох найвидатнїйших промовців соціялїстичної партії.

Десять лїт тому у Чікаґо був великий залїзничий страйк. Застрайкувало півтора-ста тисяч служащих і робітників на залїзницї. Від того страйку були дуже великі втрати і збитки залїзничим компаніям і страйкарів перемогла тільки військова сила.

Президент Штатів послав військо, робітників побито, а провідців страйку арештовано і забрано в тюрму без усякого суду. Голова робітничої спілки вийшов з вязниці хворий і знесилений, але у тюрмі він зробив ся соціялїстом і отсе вже десять лїт їздить по штатах і скрізь проповідує ванґеліє правди і любови.

Високий і худий, з обличчем, на якім видко було стражданнє і боротьбу, він проймав геть до глибини серця слухачів своєю мовою; в голосї його чутно було і стогін знесиленого робітника, і сльози бідної матери, і плач маленьких голодних дїтей.

Під кінець промови він аж захрип, але слухачі сиділи дуже тихо і ловили кожне слово його мови.

На тому-ж зібранню хтось дав Юргісови листок, якого він досі ніколи не бачив. Він приніс його до дому, щоб прочитати при вільній хвилині і добре обміркувати. Се був "Голос Правди".

Літ дванадцять тому один Колорадський перекупщик землї додумав ся сам до того, що нечесно відбирати у людей те, що їм потрібно і робити собі зиск з людського нещастя. Він покинув свою торгівлю і почав з великим запалом видавати соціялїстичну тижневу ґазету. Через де-який час ся ґазета так поширилась, що з неї виникло величезне видавництво. Що тижня йшов на видавництво цілий ваґон паперу; для розсилки ґазети з редакційної контори, що була у маленькім конзаськім містечку, незначено було окремі залїзничі поїзди. Ґазетка була у чотири сторінки і коштувала один цент; постійних передплатників було чверть міліона і розсилали ґазету по цілій Америці, де тільки була почта.

"Голос Правди" видавав ся виключно для соціялїстичної пропаґанди: статї були дуже ядовиті й дотепні; події й новинки з життя капіталїстів та робітників підбирались так зручно, що вже і того було-б досить, щоб відкривати очі "американскій робочій худобі". Подавалась, наприклад, звістка про брилянти якого-небудь богача, за які заплачено міліон; або про примхи якої великої пані, що побудувала окреме помешканє для свого пуделя і приставила до нього цілу юрбу челяди, — і поряд з тим стояла звістка про нещасну робітницю Марфу з Сан-Франціско, яка вмерла на вулиці з голоду, або про Джона Робінзона з Ню-Йорку, який тільки що виписав ся з лїкарні і повісив ся, бо ніде не міг знайти роботи. "Голос Правди" вибирав такі звістки зі щоденних ґазет і друкував їх з особливими заголовками, щоб звернути увагу читача. Наприклад: "Крах трьох банків у Південній Дакотї. Пропали всї гроші, що зберегли собі робітники"! "Мер міста Сандї-Крека втїк, украдши

сто тисяч долярів громадських грошей. Отак орудує у нас старий капіталїстичний лад"! "Президента Фльоридської Машинної Компанії посажено у вязницю за двоєженство. Він завзятий ворог соціялїзму".

У ґазетах була велика сила власних кореспондентів, як кажуть — до тридцяти тисяч і подавали вони звістки з усїх країв Америки. За особливе стараннє кореспондентів видавець давав їм премії, дуже цінні, почавши від золотого годинника і кінчаючи яхтою або хутором у вісїмдесять акрів землї.

Як бувала потреба, ґазета посилала своїх власних кореспондентів на місце, де стала ся яка-небудь важна подія. В осередку Телеґрафного Треста було аж сорок кореспондентів "Голоса Правди"; вони подавали всяку звістку, яка була цїкава для соціялїстичного руху.

Як починалась виборча кампанія, ґазета друкувала особливі відозви. У тім листку, що дійшов до рук Юргіса, була відозва до робітників-страйкарів і надруковано було його мілїон примірників і розіслано його по всїх великих промислових осередках. "Ви програли страйк. Що-ж вам треба робити далї?" — такий був заголовок того листка. Ся відозва була написана дуже талановито, з великим запалом. Двадцять тисяч її було послано на різниці та консервні фабрики і що вечора та що-неділї члени Пакінґтоунського відділу соціялїстичної партії роздавали її робітникам на вулицях або розносили по домах. Робітники на різницях програли страйк і тому вони з великою охотою читали відозву і двадцяти тисяч примірників її ледве стало для всїх. Спочатку Юргіс не насмілював ся показуватись на різницях; але довідавшись, що відозва має там великий успіх, він не видержав: що вечора він сїдав у трамвай і їздив на різниці, щоб ширити серед робітників науку соціялїзму і таким чином відпокутувати свій ґріх перед робітниками, який чинив він, бувши на службі у Майка Скелї.

Дивна переміна стала ся на різницях за той останнїй рік. Очі робітників відкрились; безмежна влада Майка

Склї упадала чим-раз більше, а на його місце ставала соціялїстична партія.

У самім початку виборчої кампанії демократична партія почала вливняти робітників, що страйк вони програли через Негрів. Партія викликала собі на підмогу південно-Каролїнського "шарлатана", "гнійного сенатора", як прозвали його робітники. Сей промовець скидав з себе сурдута, коли говорив до робітників, присягав ся, лаяв ся і кляв, як Нїмець. Демократична партія урядила мітинґ з тим "сенатором". Соціялїсти постановили скористуватись з такої нагоди і прийшло їх на мітинґ до тисячи чоловіка.

"Гнійному сенаторови" почали звідусїль задавати питання, дуже дотепні й ядовиті, і промучили його так більше години. Нарештї він впав у великий гнїв, облаяв усїх і пішов собі, а кінець мітинґу соціялїсти використовували для своєї пропаґанди.

Був і Юргіс там. Він страшенно хвилював ся, слухаючи "гнійного сенатора" і разів скілька поривав ся вискочити на підмостки і сказати свою промову.

"Сенатор" казав, що демократична партія нїколи не підкупає виборців, що се тільки републїканцї пускають ся на такі нечемні способи. Юргіс уже не міг здержати себе і, спалахнувши, крикнув: —

— Се брехня! Се безсоромна брехня!

І почав він голосно і прилюдно говорити, що сю справу він знає краще, ніж хто инший, бо він сам, Юргіс, купував голоси виборців для демократів. Він казав се в очі "гнійному сенаторови" і так розпалив ся, що Ґаррі Адамс з одним приятелем на превелику силу відтягнули його за руки і посадили на місце.

XXXI.

Юргіс, як тільки знайшов собі роботу, зараз пішов до Марії. Вона зійшла до нього вниз, у сїни; він стояв там коло дверей, з шапкою у руках, і сказав їй: —

— Я тепер знайшов собі роботу і ти можеш покинути се місце.

Але Марія відмовно похитала головою.

— Не маю я куди йти звідсїля, — сказала вона. Я вже ні на що не здатна. Що я тут була — того вже не можна втаїти. Де-які дівчата пробували покинути таке життє, але се даремна річ: їх завжди пізнавали. Тисячі приходять сюди і куди-б я не пішла, раніїше чи пізнїйше хто-небудь з них зустріне мене. А надто — я-ж тепер ні до якої роботи не здатна, не можу, хоч-би й хотїла, бо я приймаю отруту, морфій. Що-ж ти будеш робити зо мною?

— Хіба-ж ти не можеш покинути той морфій? — спитав Юргіс.

— Ні, — відмовила вона; я ніколи вже не покину. Та що там про се говорити? Не варто. Не піду я звідсїля; тут, мабуть, помру. Тільки на се я й здала ся.

Все стараннє Юргіса намовити Марію звело ся ні на що. Коли він сказав їй, що заборонить Елїзбетї брати у неї гроші, вона байдужісенько сказала: —

— Ну що-ж! То все, що я заробляю, я буду витрачати тут, тай край.

Очі її були на-пів закриті, обличе почервоніло, нахмурилось. Юргіс помітив, що її бере вже нетерплячка, що він тут стоїть, і вона чекає, коли він собі піде геть. І він пішов — сумний, зажурившись.

Взагалї не мав щастя Юргіс у сїмї. Елїзбета дуже часто і довго слабувала, дїти були дуже роспущені й незвичайні через те, що раніїше довго волочились по вулицях Чікаґо. Але він не зважав на се і жив з сїмєю, бо все-ж таки вона хоч трошки нагадувала йому колишнє щастє. І коли вже ставало йому дуже важко на душі, він почерпав собі відваги у соціялїстичнім руху і всї свої думки повертав у той бік.

І тепер його особисте щастє і добробут не так уже цїкавили його, бо всю його істоту захопила думка про загальне громадське добро. Жив він дуже просто і нїчого більше

собі не бажав: він був простий служка при гостинниці і думав прожити так до-віку; але тепер його життя стало немов повнїйше, бо була в нїм певна мета. Він багато де-чого навчив ся і ще було багато чого вчити ся.

Нїколи по-вік Юргіс не забуде одного вечора, коли по телєфону Гаррі Адамса запросив до себе один його приятель і просив привести з собою і Юргіса. Вони пішли туди і застали там найвищих провідців соціялїстичного руху.

Той приятель Адамса звав ся Фішер; він був Чікаґський мілїонер і все своє життє присвятив на те, щоб заводити робітничі оселї з дешевими, але здоровими і добрими кватирями. І сам він мав невеличкий домок у глухім робітничім кварталї.

Сам Фішер не належав до соціялїстичної партії, але співчував їй. Він сказав по телєфону Адамсови, що того вечора у його буде видавець одного грубого місячного журналу, що виходить у східніх штатах; він пише проти соціялїстів, але в дійсности нїчого про них не знає. Тому-то мілїонер Фішер просив Адамса привести з собою і Юргіса.

Фішер жив у невеличкім двухповерховім домику, помальованім сивою фарбою і дуже непоказнім з-верха. Але в серединї було дуже захпстно і гарно.

Багато малюнків було розвішано по стїнах, а по-під ними стояв ряд полиць з книгами; на все се світило лагідне електричне світло. На дворі було холодно, йшов дощ, а тут було тепло, у коминку палав привітно вогонь. У Фішера вже сидїло скілька гостей, коли прийшов Адамс з Юргісом. Юргіс дуже збентежив ся, побачивши серед гостей трьох жінок. Йому нїколи не доводилось ранїйше бувати у такій компанії і він не знав, як то кажуть, на яку ногу ступити. Він стояв у дверях, міцно стискаючи в руках свою шапку, а коли знайомили з гостями, він кожному з них низенько вклонив ся, а потім заліз у темний куток, сїв на стілець і не ворушив ся, тільки раз-у-раз витерав піт, що струмками збігав його з чола. Він дуже бояв ся, щоб не довело ся йому говорити.

Тут був і сам господар, молодий, здоровенної вроди чоловік, у фраці і білій крохмальній сорочці; у такій самій одежі був і письменник, блідий і слабкий; звав ся він Мейнард. Трохи віддаля сидїла молода, худенька пані жінка господаря; коло неї тропки старша пані, власниця дитячого пансіону у робітничій кольонії і молода студентка, дуже вродлива дівчина, з поважним розумним обличчем. Вона тільки раз чи два озвала ся кількома словами за ввесь час, що Юргіс сидїв там, і сидїла вона мовчки коло столу підпершн голову руками і з великою увагою прислухалась до розмови. Було ще двоє людей; молодий Фішер, знайомивши з ними Юргіса, назвав одного з них Люкас, а другого — Шлїман. Вони називали Адамса "товаришем" і з того Юргіс пізнав, що вони соціялїсти.

Той, що звав ся Люкас, був дуже приємний з обличча, спокійної вдачі, невисокий на зріст і дуже скидав ся на священника. Він таки й справдї був раніїше священником евангелїйської церкви, але потім покинув священство і почав проповідувати нове євангелїє, соціялїстичне. Він мандрував скрізь по країні, як давні апостоли, і зовсїм не думав за свої потреби: люде годували його і зодягали, а він тільки ходив і проповідував скрізь; як не було залї або иншого помешкання, то проповідував на вулицях, на майданах.

Другий чоловік розмовляв з письменником Мейнардом, коли прийшов Адамс з Юргісом. Після привітання, господар попросив їх вести далї свою розмову.

Юргіса дуже зацікавила мова Шлїмана і він сидїв, мов зачарований: нїколи зроду він не чув ще такої гарної і розумної мови.

Микола Шлїман був Швед. Високий, худий, з волохатими руками і кудлатою рудою бородою. У своїм рідним краї він був професором університету, читав лекції з фільософії до тої пори, доки не постановив собі, що таким чином він тільки міняє на гроші свої думки і свій час. Тодї він покинув університет, переїхав в Америку і тепер жив якраз у тім самім робітничім кварталї, де був дім Фішера, і

наймав собі тільки одну маленьку кімнатку у мезонінї. Там було дуже холодно, але се його анї трошки не турбувало. Шлїман докладно вичислив, скільки і яких елєментів треба їсти людинї, щоб піддержати свої сили і таким чином витрачав на свій харч тільки одинадцять центів у день. Що року в-лїтку він покидав Чікаґо і мандрував собі по штатах пішки; як наставали жнива, він наймав ся на роботу і заробляв у день по пів-третя доляра і вертав ся до дому тільки тодї, коли заробляв сто двадцять пять долярів, себ-то як раз стільки, скільки по його рахунках йому треба було на прожиток на цїлий рік. "Се самий певний спосіб бути зовсїм незалежною людиною при сучасних капіталїстичних умовах життя", — говорив він. Він нїколи не думав женитись і казав, що нї одна розумна людина не повинна женитись до тої пори, доки робочий народ не добєть ся кращої долї, тоб-то до революції.

Шлїман сидїв у великім креслї, закинувши ногу на ногу, а сам так далеко відкинув ся на спинку кресла, що з сутїни кутка виднїлись тільки його блискучі очі, в яких свїтилась його надзвичайно сильна і завзята вдача. Говорив він просто, коротко, боз усякого запалу, як той вчитель, що виясняє школярам науку, і висловлював такі думки, що слухачів аж страх брав, а коли він помічав на слухачах той страх, то приводив їм приклади, ще страшнїйші. Юргіса цїлком захопила його мова і він згоджував ся з ним, хоч може і не все гаразд розумів; але він почув, що так воно справдї є й повинно бути.

Шлїман дуже добре знав усю природу на свїтї і дивив ся на людину, як на маленьку частку тої природи. З того-ж погляду він і оцїнював усї людські установи і звичаї.

— Що таке уряд (правительство)? — питав він і зараз сам відповідав. Мета уряду є піддержанне права власности, се право у давнї віки піддержувалось силою, а тепер облудою. Що є шлюб? Шлюб і проституція — се два боки однієї медалї, се є використуванне, грабіж на основі звірячої половоі потреби. Рїжниця тут тільки клясова. Ко-

ли жінка має гроші, то вона має й право ставити свої умови чоловікови: рівноправє, шлюбний контракт, законність її дітей, тоб то права, що їх забезпечують. Коли-ж вона не має грошей, то мусить себе продавати для того, щоб з голоду не пропасти. Як бачити, тут ріжниця тільки матеріяльна, грошова. І таку жінку відлучають від церкви, як злочинницю; а виходить, що ввесь її злочин у тім, що вона бідна і немає грошей. Що є віра, релїґія? Уряд держить у неволї тіло робочої людини, а релїґія — його душу, лякаючи його, темного і забобонного, страшним судом і пекельними муками після смерти. Темну людину дурять надіями на кращу будущину там, по-за могилою, для того, щоб легче було грабувати й обдирати її тут, у земнім життю. Релїґія привчає його, щоб він терпів і корив ся тим порядкам, які настановили експльоататори-капіталїсти. Доля і будучність людського поступу залежить від того, чим скінчить ся смертельна боротьба між червоним та чорним інтернаціоналїзмом, себ-то між соціялїзмом та релїґією.

Але тут виступив в оборону релїґії колишній священник Люкас. Він не мав такої науки і освіти, як Шлїман, але біблію і евангелїє знав добре і пояснив його з погляду соціялїзму.

— Яке добро буде з того, що ви зневажаєте віру і принижуєте її значіннє? — спитав він "товариша" Шлїмана. Релїґію знівечили й покалїчили люде, орудуючи нею на свою користь; то-ж винні в тім люде, а не релїґія. І коли ви згадаєте, що було тому лїт сто...

— О, знаю, знаю! — перебив Шлїман. І я певний, що через сто лїт духовенство буде говорити, що воно нїколи не суперечило соціялїзму так само, як тепер Ватікан каже, що духовні нїколи не мучили Галїлея.

— Я й не обороняю Ватікана, — скрикнув з великим запалом Люкас. Ви слухайте не попівських слів, а слова Господа, того стогону людської душі, в якім почуваєть ся змаганнє визволити з неволї і пригноблення бідних людей. Не дивіть ся на тих ідолів і розмальованих божків, оздоб-

лених дорогоцінним камінням, яких понаставляли у церквах, а дивіть ся на Ісуса, ту людину, що страждала і плакала, що його гнобили і проклинали, що блукав по евіті і не мав де притулити голову свою!... Чому його життє, його слова не мають нїякої ваги для тих, хто нїби-то проповідує його науки в церквах? Бо він на землї був перший революціонер, він поклав перші підвалини соціялїзму. Се була людина, яка ввесь вік свій ненавиділа багацтво і все, що з нього виникає: гордощі багацтва, роскоші багацтва, самоволю багацтва. Він сам був убогий, безхатній, вийшов з простого народу і знав ся та товаришував з босяками та публичними жінками. Він зафжди і всїлякими способами проклинав і зневажав багацтво. "Не збирайте собі багацтва на землї! — Продай все, що маєш, і роздай бідним! — Блаженні вбогі, бо їх є царство небесне! — Истинно кажу вам; легче верблюдови пройти через ушко голки, нїж багатому у царство небесне"! Він прилюдно казав, що він руйнує старий храм, щоб на руїнах його збудувати новий. Подумайте: він потрясав основи тодішнього державного укладу. І тепер, — страшно сказати — сю людину зробили первосвященником власности, його імям освящають всї страшні і мерзенні шахрайства і злочинства капіталїзму! Попи моляться йому, ставлять йому бриллянтоих идолів, а сучасні промислові розбійники приносять йому в жертву свої доляри, що виссали вони з невимовного страждання безпомощних жінок, з плачу голодних дїтей, — і ставлять йому храми і сидять там у вигідних креслах, і слухають "його" науку, яку викладають... богослови!

Люкас спинив ся на хвилину а потім казав далї: —

— Отой Ісус з Назарету, той аґітатор, що порушав і руйнував старі закони, що бунтував народ, той соціялїст-анархіст, він, Господь Бог, якого іменем тепер перетворяють душі й тїла людських істот у доляри, — коли-б він тепер прийшов на землю і побачив, що робить ся його іменем, — хіба душу його не обняв-би страшний жах?! Хіба не обурив ся-б він, цар милосердія і любови? І тої страшної

ночи, коли він лежав у садї гефсиманськім у тяжкім предсмертнім стражданню, з закрівавленим серцем. — чи думаєте ви, що він бачив що-небудь гірше і страшнїйше за те, що міг-би побачити тепер на полях далекої Манджурії, де люде йдуть сотнями тисяч і несуть перед собою оздоблений брилянтами образ його, ідуть на убивство, на душогубство за-для зиску і роскошів капіталїстів?!... О, він напевне й тепер узяв-би батіг і вигнав із храму, з землї, тих торговців, що шинкують там правдою і совістю!...

Люкас знов спитав ся і віддихав.

— Отже мусимо ми, товаришу, — казав він згодом, — дивити ся на се з погляду практичної полїтики. Се є історична особа, яку всї люде поважають і люблять, а багато людей вважає її за бога; ся особа належить до нас, соціялїстів, вона жила нашим життем і проповідувала нашу науку. Не вже-ж ми тепер лишимо Ісуса в руках наших ворогів? Не вже-ж ми дозволимо каляти його, калїчити і перекручувати його слова, його приклад? За нас його слова, все його житте і вчинки, того нїхто не може заперечити, — і ми мусимо говорити їх народови, вияснити людям: хто він був, чого вчив, що робив. Ми повинні відігнати шахраїв і брехунів, які прислужують ся йому на свою користь. Його іменем ми повинні підняти трудящий народ на боротьбу.

Люкас замовк. Шлїман, показуючи йому рукою на ґазету, що лежала на столї, сказав усміхнувшись: —

— Ось вам, товаришу, гарна тема для промови: у жінки єпископа вкрадено брилянти, що коштують пятдесять тисяч долярів! Бідний, добротливий єпископ! Вчений і видатний громадський діяч! Друг робітників і бідноти! Ось які наші єпископи бувають!

При сїй розмові всї сидїли мовчки. Аж тепер тільки озвав ся письменник Мейнард.

— Я досї завжди думав, — сказав він, — що соціялїсти дають певну, добре вироблену і обмірковану програму. А ось тепер бачу двох видатнїйших членів партії, які зовсїм не згоджують ся між собою і суперечать один одному. Менї дуже цїкаво знати, яким способом тих двоє людей можуть

належати до одної партії і йти-прямувати до одної мети?

Після де-яких суперечок се питанє було вияснено так: всї соціялїсти згоджують ся на тім, що 1) всї знарядда промислу і виробу річей, потрібних для людського життя (земля, фабрики) повинні бути громадською власністю під орудою виборного демократичного уряду і 2) провести се в життє можна тільки освідомленнєм і полїтичним розвитком робочого люду. На сім згоджують ся всї соціялїсти — тай край; далї кожний прямує до тої мети таким шляхом, який здаєть ся йому найближчим і найкращим. Для Люкаса, людини релїґійної, той новий уклад життя громадського є Новий Єрусалим, небесне царство, що є в нас самих. Инші соціялїсти думають, що се є тільки одна ступінь до ще вищих форм життя. Шлїман сказав за себе, що він є "фільософ-анархіст", бо думає, що конечна мета людського істнування є вільний розвиток кожної істоти, не обмежений нїякими законами, опріче законів натури.

— Кожній людині, — сказав він, —треба хлїба, одежи, вогню. Отже треба, щоб такими конче потрібними для всїх річами порядкувала громада. Земля тільки одна і все, що вона може дати і вродити людям, досить обмежено; отже треба тими продуктами хазяйнувати так, щоб вистачило для всїх.

Людська-ж творчість і розум не мають нїяких меж, кожний може мати їх і розвивати в собі скільки хоче і нїкому від того шкоди не буде. Таким чином сучасну пролєтарську програму можна-б висловити так: "комунїзм (спільність) у матеріяльних продуктах і анархізм (безмежна воля) у духовних, інтелєктуальних". І як скінчить ся тая невимовно трудна і завзята боротьба праці з капіталом, то настане дуже простий лад життя: кожна людина буде мати все, чого їй треба, і буде платити за се своєю працею. І тоді всї люде згуртують ся собі по своїй волї, у рівноправні самостійні громадки, так само як тепер гуртують ся у клуби, релїґійні товариства, полїтичні партії. Тоді всї видатні кебети й таланти будуть піддержуватись вільними спілками прихильних до них людей: письменників-романїстів будуть піддержува-

ти ті люде, які люблять читати романи, художників — ті, хто любить малюнки; так само буде і з проповідниками, і з музикантами, і з усякими иншими професіями. І коли хто схоче тоді писати, молити ся, малювати або грати, той муситиме знайти собі таких людей, які подбають за нього, а як не знайде таких, то муситиме сам робити якусь частину дня, щоб заробити собі на хліб. Так само буде, як і тепер, тільки така буде ріжниця, що тепер, при конкуренції, робоча людина мусить робити ввесь час, щоб заробити собі на хліб, а тоді, як не буде вже привилеїв та експльоатації, кожний буде робити дуже мало часу, щоб заробити собі на прожиток.

Тепер артистами, художниками та письменниками цікавить ся дуже маленька купка матеріяльно-забезпечених людей, а всіх инших людей цілком захопила тільки одна боротьба за істнуваннє, а тоді всі люде будуть вільні від тої що-денної, повсяк-часної боротьби за істнованнє і зможуть користуватись тим, до чого тепер ніяк доступити не можуть.

— Чи-ж буде тоді досить людям робити так мало — одну-дві години у день, щоб здобути собі все, що потрібне для життя? — спитав Мейнард.

— А вже-ж буде досить, — відповів Шліман. Тільки трудно тепер вичислити докладно, наскільки зменшить ся робота людей, коли буде змога використати всі здобутки науки. Але можна напевне сказати, що всі будуть завдовольнені, коли перестане орудувати життєм жорстокий капіталїзм.

Як тільки переможе пролєтаріят, війна вже буде неможлива; тоді і війська не треба буде. А хто-ж може вичислити, скільки коштує людям війна? Треба брати на увагу не тільки сотні тисяч убитих людей, не тільки мілїярди грошей, що ідуть на удержаннє мілїонів салдатів, які нічого корисного не роблять, а тільки муштрують ся, щоб краще вбивати людей, не тільки кошти на зброю, фортеці, воєнні кораблї, одежу салдатів та все инше, але також і в сам-перед треба прийняти на увагу ту моральну школу, те виснаженнє життєвої енерґії народів, які робить війна і все, що з нею вкупі іде: жорстокість, крадіж, злочинства всякі, насильство, зне-

вага законів, піяцтво, проституція — одно слово все, що затемняє совість людей і нівечить добрі звичаї. І ви думаєте, що я прибільшую, коли кажу, що досить буде людині дві години в день, щоб заробити собі на прожиток?

Та й опріче війни, — казав далі Шліман, — ми бачимо що-дня, скільки лиха робить людям конкуренція у промислі та торговлі, а конкуренцію тую породив капіталізм. Статистика показує, що піяцтво за двадцять літ подвоїло ся. А піяцтво є простий наслїдок надмірно тяжкої боротьби за істнуваннє. Тая-ж сама статистика доводить, що 30% робітників роблять завсїм непотрібні й не корисні речі на вжиток 1% людности, тоб-то багачів! У сучаснім ладї — гроші — все! За них все можна купити. А опріче того 1% багачів, скільки-ж при них ще живе челяди, прислужників та всяких инших дармоїдів! Але того ще мало. Всї примхи і роскоші багачів, як якась лиха хороба заражають усе громадянство, ввесь народ зверху й до споду. Не кажучи вже про тих модисток, ювелїрів та инших, що роблять непотрібні речі, ви порахуйте: скільки сот тисяч жінок так-званого середнього стану вважають себе нещасними, що не можуть стояти на-рівнї з дамами вищого стану; не вважаючи нї на які видатки, вони старають ся тягнутись за ними, додержувати "моди", виписують собі модні журнали; скільки молодих прикащиць та покоївок продають себе для того, щоб придбати якусь модну цяцьку, непотрібну, підроблену. І тут навіть є конкуренція; фабриканти тих непотрібних річей експльоатують робітників, щоб дешевше коштувало, купцї роблять заходи один перед другим, щоб більше і дешевше продати того краму, ґазети і журнали друкують оповістки, щоб заохотити й зацїкавити публїку. А скільки до того додаєть ся шахрайства і облуди! Скільки хороб виникає з підроблених харчових продуктів: несвїжого мяса, ковбаси з картоплї, всяких шкодливих фарб і такого иншого!

Опріче робітників, які виробляють ті шкодливі і непотрібні речі, поміркуйте, скільки ще працює коло того комісіонерів та ріжних аґентів, щоб дурити народ і збувати непотрібний, злежалий крам! Скільки банкових контор, бір-

жових операцій, крахів банкових, судових позв та процесів, адвокатів, скільки зруйнованих людей, безробітних робітників! Через ту конкуренцію та експльоатацію виникла особлива наука: горожанське право, для них служать судді, адмінїстрація, поліція, духовенство... Поміркуйте, скільки для того непотрібного і шкодливого промислу побудовано величезних фабрик, складів, будинків, що тягнуть ся у гору аж до неба і вростають глибоко у землю!

І нїчого того не було-б, як-би не було капіталїзму, конкуренції та експльоатації людської праці.

— А як-же буде порядкуватись робота, коли не буде конкуренції та експльоатації? — спитав Мейнард. Як вичислити, скільки коштує одна робота, а скільки друга?

— Капітал повинен бути загально громадською власністю, праця — буде загальна громадська кооп'рація: окремій людині капітал стане непотрібний, бо всяка немошна і хвора людина, всї нездатні до праці через старість або каліцтво, будуть удержуватись громадським коштом і нїчиєї ласки не будуть потрібувати. Всї доходи і прибутки від праці будуть знов таки йти на громадський вжиток. Громадський уряд буде порядкувати робочими руками і тоді вже неможливе буде таке безладдє, як тепер, що під-час жнив не стає по селах робочих рук, а у містах бідують і голодують без роботи десятки й сотнї безробітних.

— А як буде цїнуватись робота? — спитав Мейнард.

— Цїнувати буде виборний державний уряд. Напрнклад, на державній землї треба зібрати пшеницю; коло неї працювало сто тисяч робітників по сто днів і зібрано десять мілїонів пудів зерна; отже, як рахувати на теперішнї цїни, що робітнику платять по пів-третя доляра у день, то вийде, що пуд пшениці коштуватиме чверть доляра, а не цїлий доляр, як тепер; отже й зиск увесь на тій роботї піде на загальні громадські потребп.

— Добре, се ви кажете про роботу фармера, — сказав Мейнард. Але є робота куди — труднїйша, напрнклад у шахтах. Як її цїнувати?

— І се річ дуже проста. Цїнувати будуть виборні до-

вірені люде, які, звичайно, приймуть на увагу і трудність, і небезпечність роботи. Докладно того не скажу, але мабуть буде оцінено так, що одна година роботи шахтаря буде рівнятись двом чи трьом чи більше годинам роботи хліборобa. Се вже не трудна річ і життє та практика самі се вироблять. Адже-ж і тепер є ріжниця у заробітній платні, тільки тепер увесь зиск з роботи шахтаря чи хліборобa іде на користь капіталіста, а тоді буде йти на загальну користь, на кооперацію.

— Трудно буде цінувати де-які роботи більше складні, сказав Мейнард. Ну, як ви, наприклад, оцінуєте кошт книги? Там і папір, і друк, і палятурка.

— І се не трудно буде вичислить, взявши кожну частину роботи окремо: окремо папір, окремо друк, окремо палятурку. А загалом скажу вам, що тепер вичислено, що книга у продажі коштує у пять раз дорожче, ніж виданнє її, 80% її вартости іде на користь письменника, видавця та книгаря; отже тоді ті зиски підуть знов таки на громадський вжиток або книги стануть у пять раз дешевші і се буде ще краще.

— А праця письменника?

— Я вже мав нагоду сказати вам, що громадський уряд не може порядкувати духовою і розумовою працею. Громадський уряд може сказати, що ось таку книгу можна написати за один рік, а письменник скаже, що йому на се треба десять літ. Гете казав, що кожне його слово коштує гамана золота. Все, що я досі говорив, торкаєть ся загально людських потреб: і ви живете на землі так само, як і я; і ви носите чоботи, як і я. Але духові потреби у нас ріжні. І я думаю, що повинно бути так: зібрали ся до куши люде, які хочуть молитись і слухати проповіди. Отже вони працюють трошки більше, ніж їм треба на прожиток, і за той лишок своєї праці будують собі гуртом церкву, оплачують працю проповідника для того, щоб він не молотив, не рубав дров, а говорив їм проповіди — і таким чином завдовольняють свої духові потреби. Менї се не до вподоби стало — то я вийшов собі з тої спілки. Таким самим чином люде бу-

дуть завдовольняти свою вподобу до египетських мумій, до мощей святих, до машин для літання, до атлетичної боротьби і до всього иншого, чого я й перелічити не зможу. Не буде неволї у праці і кожна людина, як схоче, зможе собі заробляти якийсь лишок на свої примхи або духовні потреби та вподоби, бо того лишку не будуть вже забірати собі капіталїсти-експльоататорп. З того лишку і будуть удержуватись журнали, ґазети, письменники, наукові праці і популярні виклади теорій Фрпдриха Нїцше або Горація Флетчера.

Шлїман на хвилину спинив ся.

— Се тільки початок, — казав він далї. Я тільки ледве торкнув ся економічного боку кооперації. А тепер міркуймо далї: рахуймо, що у Сполучених Штатах є 75 мілїонів народу; покладїмо далї, що пересїчно у кожній сїмї є пять душ, — отже всьо у нас буде пятнадцять мілїонів сїмей, які живуть кожна своїм окремим господарством; уся хатня робота лежить на обовязку хазяйки або наймички, тої рабинї-невольницї. Тепер обміркуймо, скільки роботи й часу займає одна тільки частинка хатньої роботи: праннє білизни. Ся робота для сїмї з пяти душ займає приблизно пів-години в день. Кладучи робочий день у десять годин, ми маємо, що у цїлій країнї над праннєм працює пів-мілїона жінок. Майте-ж на увазї, що се дуже важка, прикра і шкодлива робота: через неї буває й малокровє, і нервові хороби і багато всякого иншого лиха. Уявіть-же собі тепер, що у всякім окремім господарстві, про яке я кажу, будуть прати білизну машинним способом, не втомляючи для того нї рук, нї очей, нї легенів, будуть до того ще науковим способом стерелїзувати (обеззаражувати) білизну і, що найважнїйше, таке машинне праннє займатиме у десять раз меньше часу, нїж праннє руками! Се не моя вигадка: про се ви можете докладнїйше прочитати у книзї пані Гільман. Або-ж знов візьміть книгу Крапоткина: "Про сїльське хазяйство, фабрики та майстернї" і прочитайте там про нові способи хлїборобства, які впробила наука за останнїх десять лїт; через ті нові способи угноєння землї та плодозміну можна мати у

десять або дванадцять разів більше прибутку з землї, ніж тепер. Там вичислено, що при нових способах хлїборобства всї люде, що живуть на свiтї, могли-б прокормитись з тої землї, яку тепер обробляють Сполучені Штати. Тепер тих способів нїяк не можна завести, бо наші хлїбороби темні, неосвічені і кожний веде своє хазяйство окремо, як сам знає і як хоче. Але уявіть собі, які наслїдки були-б, коли-б кожний шматок землї обробляв ся науковим, раціональним способом! Всї нездатні і неродючі землї, піски та каменисті ґрунти тодї засадили-б лїсом на користь та на втїху і здоровє людей, а на добрих ґрунтах сїяли-б такі рослини, які найбільше родять на тім ґрунтї, при тім клїматї, і сїяли-б як-раз стільки, скільки треба для громадського вжитку, ні більше, ні меньше; обробляли-б землю найкращими машинами і велось-би хлїборобське хазяйство під невпинним доглядом вчених аґрономів. Я сам родив ся на фармі і знаю, яка одноманїтна і тяжка робота хлїбороба і тому-то я можу добре собі уявити, яка переміна настане в тій роботї після революції. Взяти для прикладу хоч-би ті нові машини, які вигадано замість людських рук до картоплї: є тепер особливий плуг на четверо коней або навіть до електричного мотору; він робить глибоку борозну, машина-ж ріже картоплю на частки, сама кидає їх у борозну, сама загортає її і одна людина може тою машиною засадити у день скілька десятин поля. Такі-ж машини будуть і для всякої иншої господарської роботи. Вже й тепер є машини, що самі доять коров, віддїляють масло з молока, — все се ви можете й самі побачити. Робота буде тодї людям мало не заіграшку, вони не будуть втомлятись через силу, надривати своє здоровє, як тепер ті бідні фармери, що хазяйнуючи окремо, працюють від до-світа аж до пізньої ночи і не можуть добути зо своєї працї й десятої частини того прибутку, який мали-б при кооперативнім, соціялїстичнім ладї. Тепер і дїти мусять робити з-малечку, мало не з тої самої пори, як тільки навчились ходити. І ті нещасні люде колупають землю своїм стародавнім негодящим знарядєм, не маючи прибутку зо своєї роботи, не маючи світла науки,

радощів та втїхи духового життя, не маючи перед собою й надії на кращу долю і животїють так обдерті, на-пів голодні через той капіталїзм і конкуренцію, а де-які з них навіть радїють, що мають нїби-то волю робити, як хочуть. Сліпі вони і не бачуть, у яких кайданах ходять!

Шлїман знов помовчав трохи, задумавшись, а далї сказав: —

— А потім звернїть увагу, що до Мясного Тресту: фізіольоґія доводить нам, що мясо не конче потрібно людинї на корм. Мясо труднїйше добути, нїж рослинну їжу, і робота при добуванню його брудиїйша і шкодливійша, нїж робота на полї або на городї. Не кажу вже про те, що зовсїм не морально вбивати животину собі на їжу, коли дуже добре можна обійтись без того. Хто зважить се добре і розміркує розумом та серцем, той залюбки стане прихильником веґетаріянства.

— А яким-же способом соціялїзм розвяже сю справу? — з цїкавістю спитала дївчина-студентка, яка досї мовчала і отсе в-перше вмішалась у розмову.

— Доки у нас є неволя робітників і наємна праця, конкуренція та експьоатація, дотн легко буде знайти охочих до брудної і прикрої роботи на різницях. Але як тільки у нас праця стане вільна, то ціна на таку роботу почне дуже зростати; подорожчає мясо, а подешевшають всї инші харчові продукти і люде мимохіть будуть помаленьку переходити на веґетаріянство; різниці та фабрики мясних консервів самі собою дійдуть до упадку і позакривають ся. І дійде може до того, що той, хто схоче попоїсти мяса, мусптиме сам собі зарізати худобу. Але перейдїмо ще до одної важної справи. Сучасний капіталїстичний лад конче потребує для свого істнування сильної піддержки, тоб-то адмінїстрації, поліції, суду. І закони сучасні піддержують той лад. Мало того: мало не вся адмінїстрація і поліція, а в значній мірі і суд заповнені тепер прихильниками капіталїзму, людьми неморальними, підкупними. Через те багато є шкодливих для народу законів і постанов, а коли й є добрі і корпстні, то їх раз-у-раз обходять підкуплені люде. Отже санї-

тарна і гігієнічна справа стоїть у нас дуже погано. І хоч лїкарська наука робить раз-ураз нові досліди для забезпечення людського здоровля, то се дуже мало помагає, бо робочі люде у нас, по правдї кажучи, не люде, а якісь машини, які істнують для того, щоб нагромаджувати багатства капіталїстам. Робочі люде у нас такі темні і нещасні, живуть в такій тїсноті, у брудних і нездорових кватирях, що нїчого не поможе їм лїкарська наука. Гляньте хоч-би на тих нещасних голодних дїтей, які копають ся у смітниках, шукаючи собі їжи! І не диво, що серед робітників розвивають ся і ширять ся страшні хороби, яких не зможуть вилїчити всї лїкарі з цїлого світу; серед робітників гніздять ся і всї заразп, які загрожують нам усїм. І я маю право сказати, що переміна соціяльного укладу життя, якої ми домагаєм ся, зробить для людського здоровя невимовно більше, нїж усї старання лїкарської науки, хоч-би які поважні й користні вони були.

І Шлїман замовк. Юргіс помітив, що молода студентка слухала його мову з таким самим запалом, як і він слухав у-перше соціялїстичного промовця на зібранню. Юргіс дуже хотів-би поговорити з нею, бо був певний, що вона його зрозуміє. Трохи згодом, як компанія розбила ся на купки, він почув, як господиня дому сказала тихо студентці:

— Я буду дуже здивована, як-що пан Мейнард після сього буде писати про соціялїзм те саме, що писав досї.

Молода дївчина відповіла: —

— Я не знаю, що він буде писати; але як-що буде писати проти соціялїзму, то ми знатимем, що він нечесна людина!

* ** *

Незабаром після сього настав день виборів. Тодї вся предвиборча кампанія була вже закінчилась і вся країна нетерпляче чекала наслїдків.

Юргіс і всї мешканці заїзда Хіндса, нашвидку пообідавши, побігли у велику залю, де того вечора збірались члени партії.

Там уже було багато народу і на телєґрафнім апаратї,

що був з залі, почали вже одержуватись звістки про наслідки виборів. Коли зроблено було обрахунок, то виявилось, що виборців соціялїстичної партії прибуло на 350% більше, ніж було чотири роки тому! І се для початку було дуже добре. Звичайно, у де-яких місцях перемога соціялїстів була більша, у инших — менша, але загалом перемога була величезна, більша за всї сподївання. Так, наприклад: у Чікаґо соціялїсти дістали р., 1900—6,700 голосів, а тепер 47,000, в Ілїнойсі було 9,600, а тепер 69,000!

Радість зібрання була надзвичайна, народу сходилось чим-раз більше і більше. На підмостках стояли промовцї і читали звістки про вибори, які раз-у-раз подавав телеґраф і всї витали ті звістки радісними криками та оплесками. Инодї хтось говорив короченьку промову, на хвилину ставало тихо, а потім знов приносили і читали нові звістки від ріжних відділів партії у сусїднїх штатах: в Індіані голосів прибуло з 2,300 од 12,000, у Вісконсіні з 7,000 до 28,000, в Огайо з 4,800 од 36,000. Були радісні телеґрами навіть від окремих відділів партії; і в тих маленьких закутках соціялїзм зробив великий поступ: у Венедікті, (Канзас) — з 26 до 260, у Хандерсоні (Кентуккі) з 19 до 111, у Голянді (Мічіґан) — з 14 до 208, у Клео (Окляґома) ранїйше не було ні одного голосу, а тепер 104. І так далї. Всї ті купи телеґрам читано і уважно всї числа підраховано. Люде, що сидїли на підмостках, були давнї досвідчені дїячі партії і могли давати пояснення слухачам. Ось, наприклад, звістка з Квінсі (Ілїнойс); там голосів було з 189 до 831, — саме там мер арештував соціялїстичного промовця! Крауфорд-Кенті (Канзас): з 283 до 1,975, — там видаєть ся "Голос Правди"!

Таку відповідь дав робочий народ спілкам капіталїстів, трестам!

Сюди-ж приходили звістки з ріжних участків і кварталів міста Чікаґо. І тут скрізь значно збільшились цифри голосів соціялїстів, однаково — чи то був робітничий квартал, чи осередок багатої аристократії. Але найбільше уваги звернули на себе різниці: там поступ соціялїстичного ру-

ху був надзвичайний. Різниці і фабрики консервів займали три квартали. Року 1900 різниці дали тільки 500 соціялістичних голосів; а тепер, через чотири роки тих голосів було 6,300. Демократична партія зовсім упала. Таким чином Чікаґо зєднав собі найбільше соціялістичних голосів за всі инші міста Сполучених Штатів і став осередком робітничого руху.

На підмостки вийшов промовець. Дві тисячі пар людських очей дивились на нього. Дві тисячі людей вітали його радісними криками і оплесками.

Той промовець був колись головою спілки взаємної запомоги робітників на різницях; але тяжка робота і злидні зламали його здоровлє. Він був молодий, гарячий чоловік, очі його палали завзяттєм. І коли він при своїй промові простягав до слухачів свої довгі дужі руки, Юргісови здавало ся що він бачить в його особі саму революцію.

— Орґанїзуйтесь! Єднайтесь! Просвіщайтесь! — заклнкав він. — Мене навіть лякає та надзвичайна перемога, яку одержала наша партія, бо поступ наш став навіть більший, ніж та праця, яку ми поклали для нього. Ті люде, що подавали за нас голоси, ще не всї свідомі соціялїсти.

— Мине час виборів, заспокоїть ся той розрух і люде почнуть забувати ту провідну думку, яку повела їх. І коли ми самі заспокоїмось після такої великої перемоги і сядемо, згорнувши руки, то ми втратимо завтра тих прихильників, яких маємо нинї; вороги наші оплутають їх і будуть собі кепкувати з нас! Ми повинні зараз-таки, негайно, поки ще не улягла ся радість перемоги, взятись до роботи, росшукувати тих людей, які голосували за нас, вести їх на наші зібрання, орґанїзувати їх, єднати їх до нас і просвіщати. Вороги наші не сплять і прихильники старого ладу почнуть свою роботу: вони підкуплять легкодухих, обдурять їх своїми обіцянками, яких нїколи не виконають, а ми, проте, втратимо наших прихильників і доведеть ся починати нашу роботу знову спочатку. Незабаром будуть вибори у нашу мійську управу і ми мусимо знов почати боротьбу, щоб вирвати владу у наших ворогів, прислужників капіталїзму.

Ми мусимо показати нашим виборцям всю нїкчемність і підкупність уряду і цоведемо їх на нову боротьбу. Ми мусимо зібрати під наш прапор усїх покривджених і обдурених робочих людей і піти лавою, і затопити наших ворогів, як морською хвилею. Треба орґанїзувати їх, треба єднати треба просвіщати! Тодї не встоїть перед нами нїяка сила і Чікаґо буде наш! Чікаґо буде наш! Чікаґо буде наш!

(КІНЕЦЬ).